

84(2)993
3-450

ISSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

2

1989

БАЖАЛЫКТАР

АЛБАТЫ ЖОН. АГАШ-ТАШ. АК-ЖАРЫК

Л. Ким, Т. Тодоев. Туулу Алтайдын ар-бүткөн байлык ар-јоб- жонин чеберлеп корыр	3
--	---

ПУБЛИЦИСТИКА

А. Адаров. Туулу Алтай — наждык тазылы. Јүрегим бирликке кычырат	13
---	----

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

В. Кубарев. Караголдын кайкалду јуруктары. В. Куртов көчүргөн	27
И. Шодоев-Мекдеш. «Уй иген» баякк пе?	39
У. Амыргүшева. Советтин кожоны, «Кыйа кийген калбанын» «Тойтой бажы — той тепсең...»	49
В. Шагаев. «Бийдинг суузын кечире...», «Катамалду Кадын јол...», «Кадын суузы чакпынду...»	49
К. Тойчина. Албатымнын јолын алкаганы, «Көк-боролор јелдир- ген...», Партияга мак кожоғ, Карындажыма, Космонавтка мак кожоғ	50
Ч. Кыямаштаева. Э. Савдина. Түнгүрдинг, Кујурлунын кожондо- ры (Б. Бедюров јуунаткан)	52
Т. Камылдин. Беш ичининг кожондоры	57
А. Арбанак. Узбек јерде көрүп јүргеним (Ак-јарык, ар-калык — алтай улусыг көзиле)	66
Б. Угаров. Казачы — алтай эр	69

СОГУШ. ЛИТЕРАТУРА ШИИГДЕШ. ООС ЧҮМДЕМЕЛ

В. Дементьев. Улу талада А. Тодоев көчүргөн	74
Ш. Шатинов. Алтай јерликтинг антологиясына көрүмел	85
В. Ащеулов. «Кайыч балам...» Ј. Каннинг көчүргөн	87
М. Толбина. Куул-азыду чөрчөктөр	95

ЈИИТТЕРДИНГ УНИ

К. Кергилев. Эл Ойын, Сыгыт, «Канаттар меге, канаттар!» «Катап келейин дезем, Айткыла мени, Капран түжим, «Бала тү- жыч јүрүп калды...»	110
---	-----

ХРОНИКА — КҮНҮНТИ ЈҮРҮМИС

Т. Тонужан. Јол-јарык, тушташтар	113
Н. Чельбаева. С. Манитовтын колбичимелин шүүшкени	118

«ЭЛ-АЛТАЙ» — ЭРКЕЛЕРГЕ

Ш. Ялатов. Кураганак	132
У. Садыков. Аскын Мекитке	133

ЭЛ-АЛТАЙ

Туулу Алтайдын Бичинчилик биригүзи белетеген
чүмдемел-кеендик дептер

2
1989

АЛТАЙДЫҢ БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БОЛУГИ

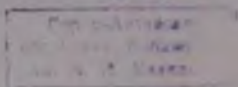
84 (21,43)

сб (Алт)

Э 450

**«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН
КҮРЕЕЗИ:**

Б. БЕДЮРОВ — баш редактор
В. ВАРВАНЕЦ
А. ЕРЕДЕЕВ
Л. КАИНЧИН
Н. КИНДИКОВА
Г. САМАЕВ
Т. ТОРБЕКОВ — баш редактордың
заместителі
Б. УГАРОВ
Т. ЯЯТЫНОВ - 626-2

Э 450 ЭЛ-АЛТАЙ: Литературно-художественный сборник (2 выпуск.)
— Горно-Алтайск Горно-Алтайское отделение Алтайского
книжного издательства, 1989. 144 с.

Альманахта экологияны, калыктар ортодогы колбуларды,
жүрүм ле литературанын, жебентик керестерди корыры-
нын — эмдиги перестройка бийинин курч сурактары көдүрилет.
Ол керегинде А. Адаров, жарлу совет согушчы В. Дементьев
тегин кычыраачылар Н. Шодоев-Мендеш ле А. Арбанакон
бскалбери де бичигилейт.

Э 4701000000—013
М 138 (03) 89 78—98

РЕДАКЦИЯНЫНГ АДРЕСИ:

659700, Горно-Алтайск город, Горно-Алтайский ором, 33,
Бичинчилик биригү.
Телефондоры: баш редактордың — 60-67, баш редактордың
заместительдийинин — 69-50

Горно-Алтайское отделение Алтайского
книжного издательства. 1989

АЛБАТЫ-ЖОН. АГАШ-ТАШ. АК-ЖАРЫК

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН АР-БҮТКЕН БАЙЛЫК АР-ЖОЖОЗИН ЧЕБЕРЛЕП КОРЫР

Бүгүнкү күндө жаныс та бистин областын, крайдын эмес, бастыра Совет Союзтын эл жонун чочыдып турган керек — Туулу Алтайдын ар-бүткөн байлыгы үрелип турганы. Оны кананда орныктырып аларыла колбулу сурактар аайынча жаан куучын быжыл кочкор айдын жетинчи күнинде областын бичинчилер биригүзүндө болды. Анда бичинчилер, журналнсттер, агашла иштеер хозяйстволордын областыагы биригүзинин ишчизи А. Г. Замятин, Чамалдагы мехагашхоз-тын директоры С. З. Шевченко, алдында облысполкомдо агаш корыр бөлүктин башкараачысы болгон, эмди Горно-Алтайск городто ар-бүткенди корыр комитеттин председатели Ф. Н. Филиппов турушкан.

Туштажуны ачарда, Туулу Алтайдыг бичинчилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров бу сурактын бүгүнкү күндө сүрөөи жаан учурын жартап куучындады.

— Бистин бойыстыг кичеенбей турганысла, шалырт ижис-ле ар-бүткенди үрөп жадыбыс. Оны токтодор ой жеткен. Алтай-тын кырлары — бастыра Азиянын төс жери, киндиги. Мынаг жаан суулардыг бирүзи — Обь башталып аккан. Планетанын өкпөзи болгон агаштардын учуры айдары жок жаан — деп, Б. Я. Бедюров темдектеген.

С. Шевченко Туулу Алтайдын агаштарын кичееп, билгир тузаланары жанынан бойынын шүүлтелерин, Чамалдагы мехагашхоз ол жанынан нени эдерге турганын куучындады.

— Туулу Алтайда агаштарды кезип тузаланарын аайлу-башту эдери, астадары керегинде облысполкомныг бу жуукта жарлаган жөбинде мөш агашты баштапкы группага көчүргенин мен жарадып турум — деп, С. З. Шевченко айтты. — Же мөшти чек кеспес деп айтканына мен жөп эмес. Агаш кижичилеп, база карып жат. Карып, катан сөбгү каткан улустын ордына жиит улус дөүл келет. Агаш та база андый.

Бис журттаг 170 километр ыраак жерде иштеп баштаганыс. Иштеерге баштап күч болгону жарт. Эмди ончо неме ордына кирди. Шабалин аймактагы Беш-Өзөк журттыг жанында тыштанын амыранатан журт жазып алганыс. 1988 жылда, онын алдындагы 1987 жылга көрө, иштин арбыны 20,3 процентке бийиктеди. Ол сүрөөи арбынду иш. Улустын иштеп алып турган акча-жалы 7 процентке көптөди.

Бойыста физиокабинет ачтыбыс. Жылуулалган жерде огу-

чын ла өскө дө маала ажы өскүрилет. Улуска тура тудуп баштадыс. Улус текши ажанар столовый бар. Чамалда амбулатория тудуп баштадыс, клуб тударыс.

Бисте болушту хозяйство бар. Былтыр иштеп турган кажы ла кижиге 34 килограмнан эт келишти. 370 биле адару бар. Пасеканы арендага бердис. Ман-Жүреkte чочко өскүрип турган ферма база арендага иштейт. Быыл иштеп алган этти кажы ла кижиге 40 килограммга жетирерис. 2-3 тоннагышдар мөт жууп аларыс. Чычырананы 100 гектар жерде өскүрерис. Болушту хозяйствонунг учуры сүреен жаан. Мында бис элден озо ар-бүткен байлык-жөбжөнн кижиге тузаланып жадыс. Узесери иштеп алган акчанынг жүк ле беш проценти бюджетке барар, өскөзү бойыста артар. Оны бис иштеп турган улустун жадын-жүрүмине тузаланарыс.

А. Зыкова (журналист): — Сергей Завенович, өткөн көп жылдардын туркунына Чамалдагы мехагашхоз агашты жагыс ла кезип турган. Агаштанг продукция этпей турган. Эмди агаштанг продукция эдетен цех бар. Ол цех нени эдип чыгарат?

Каруу. Бистинг предприятиедө бир эмес, үч цех — агаш жарар, агаштанг улус тудунар-кабынар немелер эдер ле столарнын цехтер иштейт. Жарган кажы ла кубометр агаштанг бис 1988 жылда 14 салковойдонг кирелте алдыбыс. Ол көп акча.

А. Демченко (бизнесмен): — Слердинг предприятие иштеп турган жерлерде канча кире карасуулар, көлдөр соолгон, чымалынын канча уйазы чачылган?

Каруу. Бис иштеп турган жерлерде Каракөлдөн өскө көлдөр жок. Каракөлдөр жагында бис агаш кеспегенис. Айдарда, бистинг бурула көлдөр соолбогон. Суулар керегинде. Бистинг хозяйство Эликманардынг, Күүнннн өзөктөринде иштеген. Анда суулар алдында да соолбогон, эмди де соолбос деп шүүп турум. Он беш жыл мынанг кайра отургыскан агаштар өзө бердилер.

А. Демченко: — Мөштү тайга жоголо берди. Себи-Бажындагы мөшги кескилеп жоготкон. Урсул азын жаан суу болгон. 1947 жылда мен «Алтайская правда» газеттинг Туулу Алтайдагы корреспонденти болорымда, бир катап күр жемирилип калган болордо, кемеле кечерге келишкен. Эмди бу сууну уй кечсе, эмчектерине суу тийбес. Ненинг учун дезе, онынг жараттарында меллиораторлор иштеген. Экологиянын өштүлөрү олоор. Улабай Балхаш жоголор. Байкалды да жүк арайдан аргадап алдыбыс. Меллиораторлордынг бурузыла талайлар жоготот.

Бистинг Төрөлнннн энг жараш ла жакшынак жерин — Туулу Алтайды бис удабай ээн жер эдерис. 22 организация агаш кезет. Удабай Көксуу соолор. Ийин соолот, ненинг учун дезе, ол өзөктө Бийсктеги ансовхоз агаш кезип жат. Кичесип, чеберлеп кезип турган эмес. Урей кезип туру. Агаш кезеечи шокчылдар көптөгөн. Олорды ай-уй деп токтодор кижиге жок.

Мен Турачакта болдым. Анда не болуп турганын көрдүм. Жакык жакыктын үстүндө жатат. Урелип, чирип жакылар. Агаш кезеңчилер көптөгөн. Чын ээзи жок. Агаш жербойындагы Советтердин колунда болуп учурлу. Олор кажы ла мөш учун каруулу болзын. Слер, нөк. Шевченко, агашка солынта керек деп айдадыгар. Оны бис билерис. Же мөш мунг жыл туруп жат. Солынарга канча кире көп ой керек! А слерге, агаш кезеңчилерге, куб керек. Куб — акча.

С. Шевченко: — Слердин айдып турганаарда, Александр Михайлович, көбнзи чын. Блаажар неме жок. Же куб керегинде куучын—өткөн өйлөрдөгү керек. Туулу Алтайдын агашпромхозтору ла агаш кезеңчи хозиястволору бүгүн чек өскө уулам-жыла иштеп, өскө иштер бүдүрүп жакылар. Өткөн өйдө олор-тынг ижинде жастыралар көп болгону чын. Шокчыл керектер ороонунг өскө до жерлериндеги агаш белетеп турган предприя-тиелерде көп болгон. Эмди өскөлөнүн баштады. Агашта иш-теп турган улустыг кылык-жагы, шүүлтези өскө.

Ол ок Иогачты алалы. Андагы агашпромхоз мөштү агаш-тардын ортодо кургаганын талдап кезет. Өскө предприя-тиелерде — Каракөпшиде, Турачакта, Байголдо четтерди, ка-йынды, аспакты, жойгонды кезип жат. Агашта ээлер көп бол-гону база чын. Ээлер көп болгондо, шокчыл керектер анча ок кире көп болор.

Эмди бистинг областьта агашла колбулу ончо организа-цияларды ишингдейтен орган бар. Онынг ижиле агаш кичеер хозиястводо керектер жаранарына иженер керек.

Ф. Филиппов: — Мен Туулу Алтайда иштегели удагам. Об-ластьта агаш хозияствоны жакшы билерим. Областьта агашты кичеер, чеберлеп кезип тузаланган эмес, үрей кезип, жоголтып келгени чын. Агашты кезеле, таштап турганы көп. Темдекте-зе, тайгада жол жазаарда, кескен агашты жуунадып албай, бульдозерле арчыйла, жолдын жанына таштап тургандар. Анайда мундар кубометр агаш чириген.

1983-84 жылдарда мен Чамалдагы мехагашхозты, Каракөп-шидеги ле Байголдогы агашпромхозторды ижин жарандырып албаганча жабары керегинде партия обкомнынг ла облизпол-комнынг алдына сурак тургускам. Же мени укпагандар.

Газеттерди ле радионы алалы. Өзочыл агашпромхоз мын-ча кире агаш кестин деген жетирүүлөр көп болуп жат. Кезеле, бе-летеп алган эмес, кезеле таштап ийген дезе, чын болор. Бис үч жыл мынан кайра Байголдогы агашкомбинаттынг ижин шингдеееристе, көп мунг кубометр агашты кезеле, таштап ийге-нинг жартаганыс. Агаштын бажы ла төстөри үрелип барып жат. Ол агаштаг улуска керектү не-неме не этпес?

Агаш кичеер хозиястволорды алалы. Калганчы өйдө Ча-малдагы агашхозтынг ижин С. З. Шевченко ондоп алды. Өс-көлөринде удурум улус иштейт. Удурумга келген улус—Туулу Алтайдын ар-бүткенине шок эделе, үрейле, жүре берер. Об-

ластыа агашты жагыс ла кезеле, тоормоштон тартар эмес, јербойында јарала, продукция эдер керек.

А. Демченко: — Нокор Филиппов, бистин областыа агаш-промхозтордын тоозын астадар арга бар ба?

Каруу. Бисте бүгүн 22 эмес, оокторын тоого алза, 25 предприятие бар. Ого үзееи крайисполкомнын јоби аайынча жагыс ла Байголдогы агашпромхозтын јеринде крайдын он јети совхозы ла колхозы агаш кезин јат.

Крайда агаш керегин башкарын турган нокор Вашкенич Туулу Алтайда агашпромхозторды башкарбай туру деп, мен 1982 јылда бичигем. Мени крайга алдырып апарала, эки кун кезедн комлөдилер. Эмди облизполкомнын жагы председатели В. И. Чаптынов областыа агаш белетее ле кичееи ишти чике төзбөри јанынаг менин шүүлтемди сурап укты. Мен ончозын билгирим јеткенче айдып бердим. Мөш агашты аайы-бажы јок кезерин токтодор. Ончо иштерди ажындыра темдектеп, наука аайынча төзбөр керек.

А. Зыкова: — Бийсктеги агаш агызатан контора бистеи камаан јок иштеер күүндү болгодый. Эмди мөшти кеспейтени керегинде облизполкомнын јоби бар да болзо, озор ол јөпкө ајару этпей, мөшти кезип турулар. Байголдогы агашкомбинаттын јеринде кезеле кулаштап салган 300 кубометр мөш агаш јадып јат. Мөшти эмди де кескенче.

Облизполкомнын јоби јүрүмде бүдүп турганын жагыс ла ар-бүткенди корыыр комитет шиндеп болбос. Мында бастыра эл-јоннын шинжүзи керектү.

А. Демченко: — Мында көп ишти комсомол бүдүрер аргалу. Мен экинчи телекейлик жуунын дйинде Австрияда болгом. Анда жуу болуп турган јеткерлү де өйдө эл-јон кажы ла карасууны, чымалынын уйазын чеберлеп корыган. Олордо бастыра улус ар-бүткенди корыырга чыгатын ағылу күндер бар.

А. Зыкова: — Бистин туштажуда областыа агаш кичееп өскүрер иш башкараачы Г. А. Замятин туружат. Колхозтор ло совхозтордын јеринде агаш отургызып өскүрерге мөштин үрени керектү. Слердинг хозяйстводо ол јанынаг иш канайда төзөлгөн?

А. Замятин: — Агашты орныктырып өскүретен бир канча јолдор бар. Олордын бирүзи—агаш культуралар. Чындый агаш өскүрерге отургызатан јакшы материал (чагалдар) керек. Бис мөштин, тыт агаштын, карагайдын тобогolorынаг сайды үрен эдерге жууп алала, салып јадыбыс. Отургызатан чагалдарды Турачактагы ла Чойдогы агашхозтор белетеп јадылар. Үрен жуурга күч боло берди. Јабыстай мөштөрдн кезип салган. Бийик кырларга чыгып жуурга келижет. Күч те болзо, отургызатан чагалдарды үрендеп, өскүрип јадыбыс. Хозяйстволорды үчинчи јыл бойыста өскүрген чагалдарла јеткилдеп турубыс. Кемеров ло Новосибир областытардаг тартын экелери токтоды.

Агаш отургызып өскүрөр иште жедикпес-тутактар сүрөөн көп. Агашты аайы-бажы жок кезип жадыбыс. Өткүрө көп. Бистинг жулдай кезип турган жерлеристе агаш бойы орныкпас. Мал сүрөөн көп үрөп жат. Мал өскүрери — бистинг жүрүмисте база айлуу-башту эдин албаган иш.

Одорлордо көп мал турарда, тузалу өлбөг лө чагал агаш тазылына жетире тепселни, жоголып калат. Жаңгы ла өзүп келген агашгы малла үрөп жадыс. Колхозтор ло совхозтор ого ажару этпей, кичеибей турулар. Бис агашты омордо өскүрерис. Омор десе оны кичеп өскүрери жаңынаг керексибей тургандары кайкамчылу.

Кезип турган агаш кайда барып турганы, ол агашты кайда тузаланганы бисти база соныркатпайт.

С. Шевченко: — Агаш орныктырып өскүрери жаңынаг покор Замятин айтканына мен база бир шүүлте кожойун. Бистинг ирдириятидесе өскүрөр материалдардын 56 гектар питомниги бар. Анда мөш лө четтинг чагалдарын өскүрүп жадыбыс. Эмди бисте 2-3 жыл отургузарга жедер материал бар. Ол агаш орныктырар ишти жеткилдесер. Же тарыйтан агашты кичеер керек. Шак ла кичеимел бисте ас. Жокко жуук.

Агаш орныктырар ишти, аш-курсақты көптөдөр иште чилеп, бастыра эл-жон, кажы ла кижини туружар учурлу. Ненин учун десе, агашты ончо улус, кажы ла кижини тузаланып жат. Тарыйтаны тынг күч эмес. Мында жаан учурлузы — кичеер өскүргени, малдаг, өрттөг чеберлейтени.

В. Варванец (журналист): — Бис бүгүн бого Туулу Алтайда мөш жоголор жеткерден чочып жуулганыс. Бис агаш хозияйстводо иштеп турган улус бойыннын ижинде башкарынатан жөн белетейтен научно-производственный жуун өткүрүп турган эмезибис. Бис куучындажып божойло, мөшти корыйтан кандый да общество эмесе комитет төзөйтөн болзобис, жакшы болор деп шүүн турум. Андый общество эмесе комитет жаңы ойгө жараар эди. Ого Туулу Алтайдын бичинчилери, журналисттер, агаш кичеер хозияйствонун ишчилери кирер учурлу. Элдег озо мөш учун тартыжаачылар, темдектесе, В. И. Ветров, агчылардын биригүзининг, ар-бүткенди корыыр комитеттин ишчилери болзын.

Комитеттин алдында кандый сурактар турар эди? Элдег озо мөштин аайы-бажы жок кезерин токтодоры керегинде облисполкомнын жөби бүдүп турганын шигдейтени. Бийсктеги агаш агызар контора мөштин алдындагы ла аайынча кескенче.

Туулу Алтайдын сууларыла агаш агызарын тургуза ла токтодоры учун, тайгада бар жөбжөн билгир тузаланары учун тартыжар.

Комитет Туулу Алтайда ар-бүткенди корыыры учун, Алтайдын национальнын жөбжөзи болгон мөшти аргадап алала, көптөдөри учун эл-жоннын тартыжузынын бажында турар.

Э. Палкин (бичинчи): — Мен жуукта жагы Ондой аймакта болдым. Улус анда агашты жулдай кезип турганына тыг ачынып, кородоп турган болуптыр. Кемге айдарын, кайда комыдаарын олор билбес. Төгөрүк деп адалган сүреен телкем тепсен жер бар. Анда Көксуу-Оозы. Кан-Оозы аймактардын малы туруп жат. Көп улус Төгөрүкте жайы-кыжыла мал кичеен өскүргилейт. Анчада ла жайгыда улус көптөйт. Ол улус меге комыдайт. Олор анда өскөн агашты кезип турганын жаратпай жадылар.

Тоотойдың агажын кезип турарда, жөн болгонус. Кайырлыктын агажын кезерде, неме айтпаганыс. Таркатыда агаш кезип турарда, унчукпаганыс. Же эмди Төгөрүккө жедип келерде, унчукпай отурар арга жок. Тоолу жылдардын туркунына мында агаш жоголор. Мөлтүрөп аккан карасуулар, балыгы көп көлдөр соолор. Оныла кожо өзүм астаар. Ого үзеери анда мал өскүрүп турган улуска агаш бойлорына керектү. Кажандар, чеден-чулан, туралар, мылчалар тудар, одыар керек деп, Ондой аймакта улус айдыжат. Төгөрүкте агаш жоголзо, жүрүм жоголор. Онын учун анда агаш кезип тартарын тургуза ла токтоткону жакшы болор.

А. Адаров (бичинчи): — Алтайдын мөжин чеберлеп корыры учун Л. Леонов ло өскө дө ады-жолу жарлу улус тартышкан. Олордың сөзин кем де укпаган. Туулу Алтайдын бастыра жерлеринде мөшти күүн-кайрал жок кезип келген. Түгене берди. Удабас кезер де, корып чеберлеер де мөш артпас.

Мөш агашты кезип турган план бар бололо, бензокиреелү улус тайгада көптөп, талдап та, арчып та, өскө дө деп адап, кезип тургачын, не де артпас. Бистинг жерлерде жебрен өйлөрдөг өскөн мөш жоголуп калар.

Мөштү тайга жоголуп калды деп айдарга жараар. Артып калганы тоолу ла жылдар кезерге жедр.

Туулу Алтайдын агажы жулдай кезилип, божоп барып жат. Ол тушта суулар соолор. Эмди де көп суулар соолды. Оныла кожо кей үрелер. Жагыс та Туулу Алтайда эмес, крайдың чөлдү жерлеринде ай-күннүн аайы жаман жагы жаар өскөлөнөт.

Областьта агаш кезерин аайлу-башту эдери, мөшти кезерин токтодоры учун тартыжуда облисполкомнын калганчы жөн жүк ле баштапкы алтам. Эмди бу тартыжуда бастыра крайдың эл-жоны туружар учурлу.

II. Самык (поэт): — Мында куучын айткан кезик пөкөрлөр Туулу Алтайдың ар-бүткенин, мөшти корыйтан комитет төзөр шүүлте айттылар. Андый шүүлтени мен жарадып турум.

Ороондо ар-бүткенди корыры учун тартыжуда жүзүн-банка обшестволор төзөлөт. Олорды баштап турган улус бичинчи С. Залыгин, режиссер Ренита Григорьева ла өскөлөри де. Бу жуукта экология аайынча ороондогы бирингүнн бөлүгү крайда ачылды. Эмди бисте ачар керек.

Туштажунун учында турган сурак аайынча текши шүүл-
тени Б. Бедюров этти.

— Бу туштажу тузалу ла чокым ууламжыла өтти деп айдар керек. Шүүшкен керектиг учуры сүрееп жаан. Туулу Алтайдын ар-бүткенине тыг каршу эдилеп јат. Ого мынан ары јөпсинип отураарга јарабас. Туулу Алтайыстыг јер-талада турган ордын көрөли. Азиянын эг изү ээн чөлдөрининг ле Си-бирьдиг улу-јаан тайгазынын ортозында мөнгкү эдип оны ар-бүткен бойы јайаган.

Алтайдыг кырларынаг эки јаан суу — Обь ло Эртиш агып чыгала, телкем јерлерге јүрүм берип, сугарып барган. Оскөн агаштары — јер-таланыг өкпөзи. Бүгүн тропиктердеги туй өскөн агаштар јоголо бергенине бастыра телскей чочып башта-ды. Бистиг Сибирьге андый чочыду — Алтай јеринде агаштар јоголып баратканы.

Туулу Алтайдыг агаштарын үрей кезип турганы керегин-де јарлу орус бичиичилер өткөн чакта 20-30-чы жылдардаг ала бичип келгендер Түндүк Алтайда, Аба-Тураны айланды-ра агаштар јоголып барып јатканы керегинде Андрианов өт-көн јүсјылдыктын 80-чы жылдарында чочып бичиген.

Былыр бис, бир канча бичиичилер, Бийсктег ала Монгол јеринде Кобдого јетире јорыктаганыс. Бийик туулар ашкан-ныс, јаан суулар кечкенис, телкем ле капчал өзөктөрлө, ээн чөлдөрлө өткөнис. Јүзүн ук эл-јонло тушташканыс. Јол узун ла ыраак. Ол јолдо бис ар-бүткенди кнжи бойы кандый тыг үреп турганын ачу кородоп көргөнис.

Акташты, Куурайдыг јалагын өдүп барса, анда Чуйдын чөли башталып јат. Чуйдын чөли дезе, Гоби деп адалган ээн јердиг Туулу Алтай јаар чөйилеп кирген тили Гобининг он-чозын кургада тартар тыныжы Чуйдын чөлин өткүре Ондой-го једин турганы билдирет. Нениг учун дезе, оны бөктөйтөн агаштарды бис јулдай кезип салганыс. Оныг да учун Ийинде, Күпчегенде, Урсул ичинде улай ла күйгек болуп јат.

Туулу Алтайда өткүре көп мал тутканынан улам ар-бүт-кен үрөлип турганы керегинде мында кезик нөкөрлөр айткан-ны чын. Мал јаш агаштарды үрей отоп, өлөг-чөпти тазылына јетире тепсел, јердиг кыртыжын үреп јат. Көп мал болордо, одордорды солып отодор арга јок.

Озогы чактарда алтайлар турган јерни солып, көчө бере-ле, ойто төрөл Алтайна јангылайтан. Эмди айландыра бас-тыра јерлерде улус тургун јадын-јүрүмдү јурттарда ла городно јадып иштене берерде, озогы чылап көчкүндөйтөп арга јок.

Јагыс јерде ырысту ла культурный јүрүмле јуртап, ак ја-лаңдарды кыраап, кобы-јиктерде, бийик тепсеңдерде өткү-ре көп малды кабырып өскүрип турала, ар-бүткенди үреп ал-

дыбыс Бүгүн жаңыс ла мөшти чеберлеп корыйла, көптөдө өскүрери керегинде эмес, Туулу Алтайдын ар-бүткен байлык-жөбжөзин бастыразын аргадап алары керегинде жаан куучын болор учурлу.

Ар-бүткенди чеберлеери, экология учун тартыжары керегинде куучын бастыра Союзта, телекейде болуп жат. Быжыл 16-18 январьда СССР-дын бичиичилери Бирлигинин Башкар-тузынын элбедилген пленумында ол керегинде тыг куучын өттү.

Ар-бүткеннин кезик керектерин албай, бастыразын нургулай алар керек. Бүгүнгү күнде бисте агаштарды үрей кезип турганы, мөшти жулдай кескени чын. Андый шокчыл ишти токтодор керек. Ле мөшти корыыры — ар-бүткен байлык-жөбжөзин чеберлеп корыйтан иштердин жүк ле бирүзи. Бисте ар-бүткенди корыйтан, экология учун тартыжатан элбек программа болор учурлу.

Мөш, Алтай жеринин агажы учун, Туулу Алтайдын ар-бүткенди учун тартыжуда газеттер, радио, телекөрүлте туружары керектү. «Токто! Болор! Туулу Алтайдын ар-бүткен жөбжөзин тонобо!» — деп айдар ой келген. Андый искелтени бастыра эл-жон эдип туру.

(Магнитофонго Л. КИМ тарткан, кепке базарга
Т. ТОДОШЕВ жазган)

«МОШ» ДЕГЕН ЭКОЛОГИЯ КОМИТЕТТИН ТЕКШИ ЭЛ-ЖОНГО АГАШ ХОЗЯЙСТВОНУН ИШЧИЛЕРИНЕ, ЖЕРБОНЛОРЫНДАГЫ СОВЕТТЕРДИН ДЕПУТАТТАРЫНА АЛБАТЫ ШИНЖУЗИИНИН КОМИТЕТТЕРИНЕ ЛЕ ГРУППАЛАРЫНА, ТУУЛУ АЛТАЙДЫН ЛАШОСКУРИМИНЕ, АР БУТКЕН КОРЫР БАСТЫРАРОССИЯЛЫК ОБЩЕСТВОНУН ЧЛЕНДЕРИНЕ ОБЛАСТЫН БАСТЫРА ЭЛ ЖОНЫНА ЭТКЕН

КЫЧЫРУЗЫ

Бис, текшилик комитеттин члендери, ороондогы ар-бүткенди корып аларына, онын байлыктарын чеберлеерине ле көптөдөрине, айландыра турган ар-бүткендеги айалганы жарандыларына учурлай төзөлгөн экология кыймыгуны жөмөп тура, мөшти кезерин токтодоры ла ар-бүткенди корыырынын жаг-ээжилерин чике бүдүрери керегинде Туулу Алтайдагы облисполкомдын жөбин кыйалтазы жогунан бүдүрери учун шинжун бастыра жерлерде текши жарлу эдерине кычырып турубыс.

Агаш-ташты корыыры агаш белетеер предприятиелердин

башкараачыларының башкартузына берилгени јастыра, оның төп-санаага, перестройканың идеяларына удур туруп турганы агашла иштеерин аайлу-баашту төзөп аларына јомолтозун јетирбейт деп бодойдыс. Биске совет ле өскө дө органдардың ајарузын ого ууландырып тура, Туулу Алтайдың автономиялу облазының јеринде агашты корыыр государственной бөлүктинг ижин тагынаң төзөбөрине ле камааны јок болорына шүүлте эдедибис.

Агаш-хозяйствоның башкараачылары агаш белетеер ээжилерди бусканы учун јаан штрафтарды государствоның чодынаң төлөйтөн коомой јанжыгу бар. Директорлор, баш инженерлер, агашпунктардың јаандары, агаш белетеер бригадалардың бригадирлери ле члендерининг агашла иштеер јайг-ээжини бускан ончо керектери учун каруузы, керек болзо, јаргылаарына јетире, бийиктедилер учурлу.

Депутаттарга, аймак, јурт ла поселок Советтердинг исполкомдорына эл-јонның јуундарын өткурип, олардо экологияның, ар-бүткенди корыырының, агашты чебер тузаланарының, јурттардың јанында мөштү јайгы јерлерди төзөбөрининг сурактарын көрзин деп шүүлте эдип турубыс.

Мөшти корыыры, оныла колбулу сурактардың аайы-бажына чыгары, агашла иштеер хозяйствого тыт агашты белетеерине ууламјы берери ле оноң албаты тузаланар эдимдер чыгарары, кузукты, мешкени, јилектерди, эм өлбгдөрдн јуурын көптөдөрн СССР-дың албаты-депутаттарының, јербойындагы Советтердинг депутаттарының кажы јанында тургандагынаң, олардың турумкайынаң көп камаанду.

«Мөш» деген экология комитет кузук белетеер јерлердинг келер өйдөги айалгазына чочыганын јетирет, нениң учун де зе ченемел көргүзер Горно-Алтайский агашкомбинаттың јеринде биология наукалар докторы В. Н. Воробьевтың башкарганыла «кузукту мөшти көптөдөрине кезери» деп јайг-ээжикыйып башталганы мындагы айалганы коомой јанына бурылтып, мөштү эң баалу јерлерди үреер. Белетелип турган элсүме ороонның ученыларының ла агаш өскүреечилердинг ченелтезин өдөр учурлу, качан ол јарадылза, оны јүрүмде тузаланарга јараар. Мында анайда ок Туулу Алтайдың эл-јонының, ижи агашла колбулу предприятиелердинг иштеги өмөликтерининг шүүлтелери ајаруга алынганы тузалу болор. Кузук белетеер јерлердинг сурагын анаар-мынаар ла көдүрге јарабас.

Перестройка — ол обществого экологияның уур-күч сурактарын көдүрин болор-болбозының ченелтези. Бистинг агаштарды, Алтайдың Обь бойының агынын баштаган, ару кейлү, сууларлу ла көлдөрлү мөш өскөн јерлерин корып алар граждаң көрүм-шүүлтебистен эмдиги ле келер өйдинг үйелерининг су-кадыгы камаанду. Ар-бүткенди корып алар бу агару керекке бийик каруулу бололы.

Комитеттин баштапкы бөлүгүнүн члендери:

- А. Аларов, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- Б. Бедюров, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- В. Ветров, агаш-хозяйствонун инженери;
- В. Варванец, СССР-дын журналисттер Бирлигинин члени;
- А. Демченко, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- А. Зыкова, СССР-дын журналисттер Бирлигинин члени;
- Э. Палкин, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- Ж. Каиғин, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- Г. Кудряшов, СССР-дын журналисттер бирлигинин члени;
- А. Маринин, география наукалар кандидады, пединституттун доценти;
- П. Самык, СССР-дын бичиичилер Бирлигинин члени;
- М. Тарпаков, СССР-дын журналисттер Бирлигинин члени;
- Ф. Филиппов, областтын ар-бүткөн корыыр комитетинин инспекторы;
- В. Чукуев, СССР-дын журукчылар Бирлигинин члени.

ТУУЛУ АЛТАЙ — НАЈЫЛЫК ТАЗЫЛЫ

Башка-башка албатылардын ортозында жеңил эмес сурактардын аайына чыгар тушта, бис качан да болзо төп, жа-лакай, ачык-жарык. терең шүүлтелү ле билиштү болор учур-лу. Мында жаңыс ла мен чынды айдып турум, жаңыс ла мен билерим деп айдарга жарабас. Ойгор, аярынкай, чыдамкай болорынын чертүзин ажыра алтап ийзебис, ссереениш, кыжыран-тыш, өштөңкөй күүн-санаа күйбүрөп чыгып келерден аяабас. Је нациялар ортодо јөпсннншнестердин јеңил эмес сурактарын туура саларга база жарабас, онын аайына ончо јанын терең шууп, төп көрүм ле көрүп, өскө албатыга өңзүрө этпей, карын-даштык, најылык күүн-санаалу эл-јөплө чыгар керек. Эки башка нациялу тоолу улустын эмезе эки-жаңыс кижининг ор-тозында өөн-бөкөн башталза, озор согужып та ийзе, мынаг улам кыйгы-кышкы көдүрерге, ончо шагдарга жаңырада со-горго, ол керекти көпчидерге база жарабас. Нациялар орто-зында кыйыкташтын, өштөжүнннг үренин чачары коркышту јеткерлү неме. Ол јеткердинг каршузын озолодо айдарга да күч. Национальный суракты тереңжиде јакшы билбези јас-тыра шүүлтеге экелип јат. Оног јастыра шүүлтени газет ажыра јарлап ийзе, оны мундар тоолу улустар кычырып, коштой јуртаган албаты керегинде чын эмес шүүлтелү, кый-кандууш күүндү артып калар. Кепке базылган сөскө улус бү-дүп јат.

Орооныстын үстиле јаныртыштын ару салкыны согуп ту-ру. Откөн дө бүгүнгг керектерди јажыды јоктог шигдеп көрөр, агы-чегин коркыбай айдар өй келди. Јаңыртыш, демо-кратия — ол тегин куучын эмес. Ол бистинг јүрүмис, келер өйис, ол јогынанг ичкери барып болбозыс. Је бу өй бойы бойы-ла једип келбеген. Ол албатынын ла партиянын ак-санаалу, јалтанбас улустарынын Сталиннин канду керектерине, Бреж-невтин јайрадылышту өйине удураткен тартыжузынын шыл-тузында келген. Ондый тартыжу көп јылдардын туркунына өткөнинде аланзу јок. Сталин млллондор тоолу ак-чек улусты кырган да болзо, Ада-Төрөл учун Улу јууда ондор миллион-дор улус өлгөн дө болзо, тургактын, тынчыштын өйлөри ал-батыны мекеде, төгүнде, јайрадылышта туткан да болзо, со-вет албаты Лениннин өлбөс мөңкүлү үредүзине бүдерин јы-луйтпаган, Совет јанга чындык болорын таштабаган.

Ненинг учун мен ол керегинде бичип јадым? Ненинг учун

дезе бир кезек улустар ороонпунг өткөн ойун, историязын туура чачып ийерге, оны кыра тартып саларга белен. Же өткөн ойди чыгара таштап болбозунг. Өткөн ой — ол бистинг бойыста, бисле кожо — жакшызы да, ат-нерелүзи де, жескимчилүзи де. Бис бүгүн ол өткөн ойдо болгон жескимчилү, каргышту немелерден айрыларга, бир калыпка кирип калган, каныска шингип калган эски жанжыгыштардан ла санаалардан жайымдаларга албаданып жадыс. Өткөн ой, чикезин айтса, ол озогы коркышту чырайыла, сереенгендү көстөрилсе, бүгүн, демократиянын ла ачык-жарыктын ойинде, бир кезек газеттердин страницаларынага карап көрүн ийет. Ол көрүштег одус жети жылдын чырайы көрүнип келет.

4 августта 1988 жылда «Алтайская правда» газетте В. Мансурованын Туулу Алтайда национальный сурактар аайынча статьязын кычырала, пенинг де учун андый неме сезип калдым. Статьянын авторы бистинг национальный драмтеатрдын, газеттердин, фольклор ансамбльдын иштеринде бар жедикпестерди темдектеп ле бичинчи Борис Укачинди «Алтайдын Чолмоны» газеттин страницазында онын нөкөрлөри сөккөйин жаратпай турганын айткан. Онойдо ок нөкөр Мансурова филология наукалар докторы, профессор Сергей Сергеевич Каташтын Кадында ГЭС-ти тудар, оны тутпаза алтай албатыны кыйыктаганыла түнгей болор деген шүүлтезин база жаратпай турган. Мында база жастыра неме жок. Же бүткүл статьяны кычырып, онын төс шүүлтезин шиндеп көрөли. Мыны лаптап кычырып көрөд, онын бажынага ала учына жетирсе өткөн шүүлтези — Туулу Алтай автоном областта бастыра идеология иш, ол тоодо интернациональный таскадыш жанынага иш, жайрадылып калганы болуп жат. Бу да иштерде жедикпестер бар, олорды жок деп айдарга болбос, кезем сөс тө айдып ийерге кем жок. Мен бодозом, озо баштап, нөкөр Мансуровада жакшы амаду болгон: Туулу Алтай автоном областтын партийный организациязынын ижинде бар жедикпестерди жоголторго болужар. Же жүрүмде чын ла бар жедикпестер керегинде ончо жанынага шүүп, төзөмөлдү бичирдинг ордына, нөкөр Мансурова сурактын жагыс жанына жайылып, областта национальный сурак курчыганын көргүзөргө амадап, бу амадузына келиштире жастыра шүүлтелер айдып жат. Кандый да тургактын, тынчыштын өйлөринде бис нажылыктын, интернациональный таскадыштын сурактарын туура салбаганыс. Идеологиянын ишчилери, бичинчилер, бастыра жайаандык интеллигенция бу сурактар аайынча көп жылдарга изү жүректен чылаазыны жок иштеген ле иштеп жат. Бис жокту албаты, сок жагыс байлыгыс — нажылык, карындаштык күүн, жан-кылык, ару санаа.

Нөкөр Мансурова партия обкомун, совет органдарды национальный сурак аайынча жөпсинишпестерди башкарып болбой турган деп, жайаандык интеллигенциянын, культуранын, албаты үредүзинин, газеттердин, радионун иштерин

аайлап-баштап болбой турган деп бурулап јат. Је партия обкомы эмдиге јетире бу јастыра шўўлтеге каруу бербеген, а областтыг газеттерн дезе, Мансурованын бичигени чын ба, айса тўгўн бе — јартын база бичибей јат. Бу статьянаг бичинчилер де, журпалисттер де, партийный да ишчилер ненин де учун коркыган. Баштарын бۆкөйтөлө, кулактарын кызынала отургылап калган. А ненин коркор? Эмди ачык-јарыктыг, демократиянын ойинде ончозын јарт айдар керек. Бу одус јети жыл эмес не!

Мансурованын бистинг автоном областта национальный јөпсинишпестер тыгып туру деген шўўлтезиле јөпсинер аргам јок. Андый курч јөпсинишпестер бистинг Туулу Алтайыста качан да болбогон. Алтай албатынын ортозында орустарды, казахтарды кыйа көрўш башталган дегени көк-төгўн. Айса болзо, алтай албатыны орустар ла казахтар кыйыктап јат? Айса тең-тай удур-тедир кыйыкташ башталган? Ненин учун јаантайын ла бир ууш алтай албаты бурулу? Нөкөр Мансурова мынайда бичип јат: «јадын-јүрўмде једикпестердег, иштинг айалгазы коомой болгонынаг, интернациональный таскадыш калас өткөнинег улам ас та болзо, каа-јаада да болзо, баштап тарый көрзө, јаан учурлу эмес те болзо, орустарга удурлашту, казахтарга удурлашту кылыктар бар болоры јолду» — деп. Алтайларга удурлашту, кыйыкташту кўўн јок по? Бар. Је бис ондый улус көп эмес деп билерис. Онын учун кожо јаткан орус улуска кара көлөткө чачпазыс. Қажы ла албатыда једикпестү улус бар. Је оморды ўредер, омордын кўўнине јолды табар, најылыкты тыгыдар керек. Ондый ишке бистинг кўчис једер. Совет Союз — бистинг текши јуртыбыс. Оны туткан бек колонналар, баканалар бар, ол бистинг најылыгыс, ол најылыкты јоголтып, баканаларды башка-башка айра тартып ийзебис, тура жемирилип, бисти баспактап салар. Ол тушта орооныс өлөр, ончобыс өлөрис. Ол керегинде бу ла јууктарда бистинг Туулу Алтай автоном облазыска келип јүрген КПСС-тын Политбюрозынын члени, Министрлер Соведининг Председатели Н. И. Рыжков айткан. Ырыс болуп, ого јолыгып, најылык керегинде, алтай албатым керегинде база айдынгам.

«КПСС-тын обкомынын Пленумы интернациональный суракты көрўп тура, чочыдулу айалгага ајару этпеди. Јүрўм дезе өскөни көргүзип јат, национальный сурак—сананып тапкан неме эмес» — деп, Мансурова комыдайт. Айдарда, обкомнын члендери, текши калык-јон, интеллигенция Туулу Алтай автоном областта национальный сурактыг курчуганын, онын чочыдулу боло бергенин көрбөй јат, а нөкөр Мансурова тоолу күндерге Барнаулдан командировкага келеле, ончозын көрўп, билип ийген?! Ол керек дезе туку озогы чакта коп аайлу куучынды газеттинг страницазына алып чыккан. Алтайлар городтыг јаандары биске бежинчи ле биринчи каттардан

квартиралар берип жат деп комыдагылап туру деп. Орустарга удурлашту кылыктар! Бу алтай албаты кандый «коркышту» улус! Олор жүс миллион орус албатыга удур барып жат! Мынызы борокушкаш арсланды айса слонды өлтүрерге, жиирге туру деп бурулаганына түңей. Каткымчылу? Жок, каткымчылу эмес, а коркымчылу! Бу мындый жараштыра «каарып» салган «курсак» сталинчилерге, брежневчилерге жараар эди. Же бүгүнгү күйүнүнгу улузына, жаңыртыштын, демократиянын бийинде жүргөн улуска бу «быжырып» салган курсак жарабас. Мынайда бичиирге уятту. Нөкөр Мансурова бежен жылга орой тып калды. Же төртөнүнчи, беженинчи, алтанынчы, жетенинчи де жылдарда алтай улусты, анчада ла интеллигенцияны, националисттер деп бурулайтаны жаңжыгып калган неме болгон. Партийный конференциялардын жөптөрүндө областта национализм бар деген шүүлте сүре ле жүрөтөн. Андый шүүлтелү күүлүктөр эмдиге жетире бар болгону жарт көрүнүп жат. А мен оны өткөн бйло кожо өлүп калды деп бодогом. Көрөр болзо, тирү эмтир, а?

Нөкөр Мансурова нени жаратпай, неге кыжырантып туру? Областыгы партийный организациясын ла жайаандык интеллигенцияны кажы жанынаг бурулап туру? Мен бодозом, элдег ле озо ого бир канча бичиичилер бойынныг нөкөрүн. Борис Укачинди, једикпестү үлгерлер бичигени учун сөккөнн ол сөгүшти «Алтайдын Чолмоны» газетке салганы, партия обкомы ол сөгүшти жарадып, жастыра шүүлтелү үлгерлерди газетке салганы учун онын редакторына кезедү эткенинен сап алган болгодый. Мында кижж кайкаар неме жок. Кандый ла кижж жастырып жат. Анайда ок жайалталу да поэт. Мен болзом, ол үлгерлерди элбек шүүжүгө чыгарбас та эдим. Олор чүмдемел жанынаг чий үлгерлер Газеттин бир кезек ишчилери, онойдо ок бичиичиге «килеечи» улус, обкомнын бюрозынын јөбин жаратпай турганы, олордын өбркөгөнн Мансурованын статьясына көчө бергени ачу. Нениг де учун нөкөр Мансурова алтай тилле чыгып турган сок жагыс газетти аайы-бажы жок сөгүн, оны ончо жанынаг бурулап, орус тилле чыгып турган газетти айдары жок мактап, эки газетти удуртедир тургузып турганы кайкамчыл. Алтай газетти кыйыктап турганын ол керек дезе «Журналист» деп журналдын страницаларына алып чыккан. Айса болзо, нөкөр Мансурова алтай тилдү газетти кычырып турган болор бо? Ол кычырган болзо, чек өскө шүүлтелер айдар эди. Газеттин тиражы керегинде ол куурмак шүүлте айдып жат. Амадузы — биотийин алтай улусты жаман жанынаг көргүзөргө амадаганы. Көрсөңг дө — Чойдо алтай газетке 2 кижж бичиткен. Турачакта — 1 кижж, Маймада — 37 кижж бичиткен. Чойдо, Турачакта алтай улус јуртабай турганын нөкөр Мансурова билбес пе? Түмөн агаштарын бүрте кезе берерде, түндүк алтайлар, анлакушла јаткан улус, түрөп жүре бергени төгүн бе? Артканда-

ры аайы жок көптөн келген орустарга колынганы, националь-
ный школдорды жапканынан улам төрөл тилдерин ундыганы
жакты па? Тынчыштыг ла тургактын өйлөрүндө националь-
ный суракты көмө басып салганын нөкөр Мансурова билбес
пе? Төрөл тилге кем аяру эткен? Коренизация дейтен неме кан-
ча түбек экелген. Мынан улам жаңыс ла ас тоолу алтай албаты
тилин ундып баштаган эмес, же миллиондор тоолу украиндер,
белорустар, татарлар ла ошон до өскөлөри. Бис орус талайдын
ортозында жаткан кичинеке ортолук. Биске, алтай албатыга,
төрөл тилибисти коруп аларга сүрекей күч. Жирме жетинчи
съезд ле оны ээчий кубулталар эмес болзо, национальный
тилдер он-он беш жылдыг бажында жоголып калар эди. А бис-
ле, ас тоолу албатыла, не болорун озолодо айдарга да бол-
бос! Анчада ла калганчы жылдарда бистер жүстер, мундар
тоолу кычыраачылар жылыттыбыс. Олорды ойто орныктырар
арга жок. Шак онынг учун бистин сок жаңыс газедистинг, он-
ойдо ок бичиктеристинг тиражтары ас болгонунда кижн кай-
каар неме жок. Откөн аялгаларда карын, бис төрөл тилибис-
ти, культурабысты жылытпай коруп алганысты кайкаар керек.

«Бичиктер салар полкаларда булуды жок карындаштыкты
мактап турган бичиктер жадыры. Газеттер Афганистанда жуу-
лажып турган солдаттардын жүрүмн ажаыра интернациональ-
ный күүн-санааны көргүзип туру. Радио монгол койчыларды
жылу уткыйт... Өскө кандый да сурактар жок по?» — деп, Ман-
сурова бойынын статьясында бичийт. А карындаштык ненин
учун булутту болотон деп сураар күүним бар. Булуды жок на-
яылаш болбос по? Мен бодозом, ороон керегинде айтпай жа-
дым, же бистинг областта жаткан албатылардын нажылык күү-
үн-санаазында кандый да булут жок. Карабахтагы аялгадый
аялгал бистинг тужибибске де кирбей жат. Чындап, бу шүүлте-
ни УКГБ-нын крайдагы жааны нөкөр Баранов «Алтайская
правда» газетке берген бойынын сөс-куучынында жөмөгөн.
Бистинг газеттер жүк ле Афганистанда жуулашкан жуучылдар-
дын ат-нерелү жүрүмдери керегинде бичиген бе? Радио жаңыс
ла монгол койчыларды уткыган ба? Чын эмеш пе? Мундар
тоолу кычыраачыларга мындый жетирулер эдерге жараар ба?
Канайда да жараштыра айткан тогүн—тогүн ле бойы артар.
Нөкөр Мансурова, кижн кайкаар неме, В. Бочкаревтын жас-
тыралу статьясын жөмөп жат. Ол статьясында Бочкарев алтай
тилле жүк ле малчылар ла бичинчилер куучындап жадылар,
арткан алтайлар тилдерин билбес, билзе ле, орус ла алтай
сөстөр кожулып калган өлө-чоокыр тилле куучындажып жат
деп бичиген. Эйе, бистинг тилисте орус сөстөр көп. А кандый
болотон эди? Бисте государственный тил жок. Ончо кычырулар,
документтер, жакарулар, партийный, государственный учреж-
дениелердинг жөптөри орус тилле бичилип жат. Жаргы да орус
тилле өдүп жат. Керек десе, партия обкомнын ла облсполком-
нын, аймапартком ло аймисполкомнын ишчилери кычырзын

деп, партийный, производственный жуундардын протоколдоры орус тилге бичилип жат. Орус тилде өскө албатылардын сөс-төри жок по? Анчада ла техника, политика аайынча документтерде? Оног орус тил жоксырады ба? Кандый да тил жүк ле бойыннын ичинде таг алдынаг жаранып өзүп болбос.

Алтай албаты бойыннын төрөл тилиле куучындап жат. Ол бойыннын жебрен ле кожоңдый жараш тилин сүйүп жат. Областьта жүк ле беш мунга жуук койчылар, малчылар. Бочкаревын шүүлтезиле болзо, алтай тилле беш ле мун улус куучындажып жат. Арткан албаты кандый тилле куучындажып турган? Төгүн немени не айдар? Талайдый орус улустын ортозында жаткан алтай улус төрөл тилин ундып та салза, оморды бурулаарга жараар ба? Мында омордын бурузы жок. Мында жаңыс ла ас албатынын түбегин ле сызы. Жүрүмде бойыннын жаңы бар. Бочкарев, ого коштой Мансурова, алтай албатыны не деп бурулабайт деп айдар! Алтайлар төрөл тилин билбес, культуразын кичебес, нак эмес, өскө укту улусты көрбөс. Керек десе, омор тоозы да жаңынан бурулу. Ненин учун десе — ас! Орустар 60 процент, алтайлар жүк ле 29 процент! Область ичинде. Көрсөн оморды! Алдынаг жадарга күйнзеп жадылар. Ончозын тооло кемжирге жарабас, нөкөрлөр. Алтай албаты — ак-жарыкта сок жаңыс. Бистег өскө алтайлар кайда да жок. Туулу Алтайда жаткан орустарды Россиядаг кем де туй чедендебеген. Омордын этника төс жери — Москва, Русь, бастыра Россия Орус тилле радио куучындайт, телекөрүлтелер өдөт, улу бичинчилердин, ойгорлордын бичиктери кепке базылат, жүстер тоолу газеттер, журналдар чыгат, ондор бичик чыгарулар иштейт. Улу албатыларга берилген ончо једимдер улу орус албатыда бар. Алтай албатыга берилген тырмакча бичик чыгаруны, алаканча газетти јаан көрөргө жараар ба? «Ненин учун областтын бичинчилер организациясында СССР-дын бичинчилеринин члендери деп адалгандардын көп сабазы алтайлар, база ончозы алтайлар? — деп, нөкөр Мансурова ол ло статьясында өөркөп туру. — Алтай эмес јинт литераторлор мындай «кыйыкташта» мынаг ары канайын өзөр? Омор бойлорынын бичигендерин мынаг ары кайда кепке базар ла бичинчилердин Союзына канайын кирер? Бичик чыгару областной до болзо, је алтай»... Бичинчи—ол элден ле озо бойыннын албатызынын санаа-күйүнн, амадузын айдатан ла онын историязын, культуразын, ойгор шүүлтезин, жаг-кылыгын алып жүретен кижн болор. Бистин областта бичинчилер Союзынын јирме үч члени иштеп жат. Омордын үчүзи орус — К. Козлов, А. Демченко, Г. Кондаков. Омор бичинчилер болуп Алтайда өскөн, омордын тазыл-тамыры мында. Омор бистин наҗыларыс ла кожо иштеген нөкөрлөрис. Орустап бичип турган улусты кем де кыйыктабай жат. Орус тилле жаңыдаг баштап бичип тургандардын бичинтилерин Горно-Алтайскта, Барнаулда жаткан јайалталу, јаан ченемелдү орус бичинчилер шиндеп көрүп,

бойлорунунг ак-чек шўўлтезин айдып јат. Олордын айтканы-ла болзо, ол бичиштерде ајару эткесдий неме јок, чўмдемел де, шўўлте де јанынан уйан. Айдарда, Туулу Алтайда јуртаган орус улустын санаа-куўнин, амадузын чыгара айткадый јай-алталу поэт эмди тура бутпеген туру. Јайалталу бичинчилер болгон болзо, олордын бичиктери Барнаулда да, Новосибирскте де кепке базылар эди. Олордын јолын кем боктойтон?

Нёкёр Мансурова бисте областной бичик чыгару бар деп јастыра айдып јат. 1964 јылда Башкарунын јобн аайынча бастыра автоном областтарда бичик чыгаруларды јоголтып, оларды јўк ле крайлардагы бичик чыгарулардын бөлўктери эдип салган. Онын эдетен ижи чике јартаалган. Онызы алтай школдорго ўренер бичиктер чыгарары, алтай тилле ас-мас бичиктер чыгарары, Јылына алтай бичинчилердин јўк ле 4—5 бичиктери кепке базылып чыгып јат. Алтай бичик чыгаруны јабар тушта орус тилле бичилген ончо литератураны крайдын бичик чыгарузында, Барнаулда, чыгарар деп јоптўлгон. Бу иш имдиге јетире анайда бдўп јат. Барнаулда орус бичик чыгару областта јаткан орус бичинчилердин бичиктерин кепке баспай турганында алтай бичинчилердин бурузы јок. Јакшы бичиир керек. Ненинг де учун крайдын бичик чыгарузында орус тилле П. Самыктын, Б. Бедюровтын, Б. Укачиннинг, Д. Каинчиннинг бичиктери кепке базылып туру. Бичигенининг чыгдыйын бичинчининг нациязы да, онын јаткан јери де аңгылабай јат, оны аңгылайтан сок јангыс неме — ол јайалта! Орус редакция јок, онойдо ок јўк ле он бир киж иштеп турган кичинек бичик чыгаруны ондо јангыс ла алтайлар иштеп туру деп бурулаарга кинчektў ле ујатту. Бистинг автономия деп адалып турганыстын эки-јангыс темдегинин бирўзи бу. Кажы ла бичинчи јўк ле ўч-тўрт јылдын бажында бир бичик кепке базып чыгарар аргалу.

Бис областта бичик чыгаруны ойто орныктырары керегинде, ондо орус литературанын редакциязын ачары керегинде суракты кўдўрип келгенистен бери удай берди Бойыста бичик чыгарулу болзобос, орустап баштап бичип тургандардын баштапкы ченемелдерин кепке базып кўрўр эдибис. Бичинчилер организациязынын кичеемели ажыра былтыр бис орус тилле јерлежистин, Валерий Куницыннын, «Ангаков камень» деп ўлгерлик јууштызын кепке базып чыгардыс. Орус тилле бичип тургандардын онду ла дегени Валерий Куницын болгодый. Ол орус киж. Оскўн јери — Шабалин. Алтайына ла поэзияга сўрекей чындык киж.

Нёкёр Мансурова та меке-коп сўстўр угуп, ончозын кун тескери бичиген, та орус ла алтай интеллигенциялар ортодо ондошпостор јайарга бнўтийин бичиген — мыны мен ондоп болбой турум. «Туулу Алтай автоном областта интернациональный таскадыш јанынан текши ууламјы јок болгонынан улам, культуранын учреждениелери, пропаганданын ла текши

јетирулердинг органдары бир түнгей сурактарды башка-башка, бой-бойына удур-тедир эттире көргүзип јат» — деп, Мансурова бичийт. Мындый шүүлтеле мен јөпсннип болбой турум. Ончо јерлерде чилеп ок, айса болзо, олордозынан карын бек, ару интернациональный таскадыштын ууламјызы бисте бар. Туулу Алтайда национальный колбулардаг автор бир де јакшы неме көрбөй јат. Ого үзсеери ол алтай улусты орустарга удурлашту улус деп бурулап, ученыларын неме билбес ле керектебес улус деп айдып јат. Ненин учун ол кижиле алтай улусты көрбөр күүни јок болгонун мен кайкап турум. Бу ончо кирди ол кандый суудаг сууун алган? Алтайдын сууларында да, албатызынын кылыгында да андый ла јаман кир јок ошкош эди. Карабах та, Эстония да керегинде мындый кыјыран бичибей јадылар. Газеттин страницасынан кандый коркышту билееркеш, бийиркеш көрүнип јат. Ас тоолу алтай албаты бойын коруп албас, онын туш-башка күүн-санаалу интеллигенциязы ого удур согулта бербес деп, нөкөр Мансурова чын иженген болгодый. Интеллигенция јанынан ол јастырбады ошкош, је албаты јанынан јастырды. Мен Туулу Алтайды, ондо јаткан орус, алтай, казах албатыларды јакшы билерим. Бу ла јууктарда Кан-Оозы, Ондой, Көш-Агаш аймактарда болгом, ондо јуртаган улустарга јолуккам. Олор Мансурованын статьязын кычырып, өөркөп јүрүлөр. Оны өнөтийин шоктоп эткен, албатыларды өөркөштирерге амадаган неме дежедилер. Моты-Оозынын, Јодралунын, Келейдин, Көзүлдин, Көмүрдин, Қоргоннын алтай-орус эл-јоны меге мынайда айткандар: «Бис, орус, алтай улус, бой-бойысты нацияларга бблибейтенис, бой-бойыстаг башкаланбайтаныс. Кожо иштеп, коштой јуртап, најајлажып, балдар алыжып, төрөбөнзижип јадыбыс. Деремнеде алтай улус көп болзо, орус балдар алтайлап јайым куучындап јадылар, оног бойынын тилин база билер, орус улус көп болзо, алтай улус, олордын балдары орус тилле јакшы куучындап јадылар, бойларынын тилин ундыбаска база кичеенип турадылар. Бистин најајлыгыска көлөткө таштап турган статьялар газеттерде чыгып турганы ачу. Мындый немени олор кайдан алып турган? Бу айса журналисттердин сананып тапканы ла город улузынын копторы болор бо? Городто, анда кандый согуштар болуп турган? Мынын аайына чыгып, не токтодып салбас? Газет ажыра мыны не көпчидер, не күйбүредер? Кем де мында экинчи Карабах эдерге турган болбой. Токтоп калзын! Бис олорго андый керек эдерге бербезибис. Союзтын ончо албатылары бистер чилеп нак јатсын. Ороондо национальный кыйкандаш көпчип турар тушта, бис чын интернационализмнин, албатылар најајлыгынын темин көргүзип јадыбыс. «Ыраак Јазатырда алтай-казах улустын ортозында кандый кыйкандаш болуп турган?» — деп, мен Көш-Агаштын улузынаг сурагам. Олор мен јаар кайкап көргөндөр. «Мыны слер кайдаг уктыгар?» —

дешкен. «Ол керегинде нөкөр Мансурованын «Алтайская правда» газеттин 4 августта 1988 жылда чыккан номеринде «Элентилү теманын курч толыктары» деп статьясында айдылып жат» — дедим. «Ол төгүн неме — дешти. — Бис «Чуйдын тандагы» деп газетте Мансурованын ол статьясын жаратпай турганысты чике айдып салганыс».

Башка нациялу экн-жаңгыс улустыг ортозында бөн-бөкөн, керек дезе согуш та болгон болзо, оюн не жаан политика эдер? Ондый учурал болбос эдерине ончо ништи ууландыра керек. Кичинек шырканы там умурада казар эмес, оны эмдери, эркелү сөслө жыжадар керек. Улус тегинеи, неме жетире билбегенинеи улам, нациязы аайынча бөлинип, бой-бойына кыйгас сөстөр. Шырка эдип турганы жажыт эмес. Шак андый өзөк-буурды, ал-санааны шыркалашты чек жоголтор керек деп айдарга турум. Былтыр кускиде Горно-Алтайск городто орус ла алтай жашөскүримнин ортозында согуштарды шокчылдар баштаган, олорды экстремисттер көбрөткөн. Алма-Атада, Степанакертте, Якутскта согуштар болуп турган болзо, ондый ок согуштарды Горно-Алтайскта не өткүрбес деп сананып турган немелер бар. Мен алтайын да, орузын да, казагын да актабай жадым. Мындый немени статья ажыра түзедип болбозун, мыны жашөскүрим ортодо кажы ла күн өткүрүп турган иш ажыра түзедер керек. Статья төп шүүлтөлү, кажы да нацияны жаңыс жандай бурулабай турган амадулу болор учурлу. Же Мансурованын крайдыг ла областтын газеттеринде жарлаган статьязы жаңыс алтай улусты бурулаганынан улам сүрекей коомой салтарын жетирди деп айдар күүним бар. Мындый болор деп автор билген бе? Байла, билбеген. Же шак ла ол статья анчада ла орус жашөскүримнин санаа-күүнин түйметкен деп айтсам, жастыра болбос. «Орустарга, казахтарга удурлашту» алтайларды не сокпос? Ого үзеери УКГБ-нын Алтай крайдагы жааны нөкөр Баранов «Алтайская правда» газетке айткан сөс-куучынында алтай жайаандык интеллигенцияныг иштеринде япон күүлөр, кыдат күүндер бар деп айда салган. Мындый теноксү бе, өнөтийин шокту ба шүүлтөлөрдү слер кайдаг алдыгар деп сураар күүним бар. «Эл-Алтай» деп альманахта жаан эмес статья болгон, ондо жагыдан бичип турган жаш бичинчи, япон тилле жилбиркеечи, алтай-япон тилдерде көп сөстөр бой-бойлорына сүрекей түнгөй болгонын темдектеген. Мында японго жайылган не бар? Япон тилди, культураны билерге амадаган амадуда Советке удурлашкан, жаңга жарабас не бар? Темдектезе, мен төс Америкада жаткан индеектердин тилин, культуразын билерге жилбиркеп жадым. «Лебрен майалардын чүмделгизин» деп бичикте мен лебренде ол албаты күндү Ак-Кин деп айдатан болгонын кайкап кычыргам. Олордо Ак-Кин, бисте — Ак-Күн. Бистин де кезик улус күн деп айтпай, кин деп айдатанын мен жакшы билерим. Айдарда, эмди мени американ күүнду кижи деп бурулайтан

ба? Серениш, бурулаш, жоғолтыш болор эмес пе? Канду керектердин ойинде бастыра алтай интеллигенция «националистер, японнын шпиондоры» деп буруладып, кырдырып салганы эмди жажыт па? Айса бу ончозы ойто башталар ба? Меге кенете одус жети жылдыг канду чырайы көрүнип келди. Мен ол коркышту ойлорди көрбөгөн дө болзом, је өткөн жылдарда сүре ле коркып жүргем. Калак, ойто ло бисте бурулаш башталгай, ойто ло бурузы жок кан төгүлгей, мениг каным ба, өскө кижининг каны ба — түңгей ле. Шокчыл копчылар табылар. 1988 жылдыг күзинде, качан орооныста жаңгыртыштын, демократизациянын ойин эрчимдү бдүп турар тушта, биске, алтай улуска, ойто ло Сталиннинг бйлөри, тургактуныг ла тынчыштын чырайы көрүнип келген. Ойто ло алтай интеллигенцияны бурулаш башталган. Ол бурулаштар одус жети жылдагы бурулаштарга кандый түңгей! Канайып туругар! Алтайлар жүк ле 64 мунг. Олордын он мунг кирези областьтын тыштында журтан јат. Олор орус албатыга, Россияга канайып јеткер болотон? Јакшы салым, үлү бедреп, Јопонго, Кыдатка канайып баратан? Ол ороондорды алтай улус түжинде де көрбөгөн. Бистинг үлүбис 250 жыл мынанг кайра јарталып калган. Бис Россияла кожо, бисте өскө төрөл жок. Мыны орус албаты эмдиге јетире канайып билбей турган? Бис, керек дезе, ойинен өткүре оруссып калганыс. Бистинг күүнисте жаңыс ла алтай патриотизм эмес, анайда ок орус патриотизм бар. Мен сүре ле орус, алтай улус ортозында эки тилле үлгерлер кычырып, сөс айдып жүредим. Менин улуска айдатан эн төс сөзим бар — улус, кандый да нациялу болзогор, нак жүрүгер, бой-бойыгарды тоогор, сүүгер. Бу сөстөримди улус јакшы ондоп, изүүткып јадылар. Олордын ортозында мен бойынын поэди, бойынын кижизи. Алтай да улус бол, орус та улус бол. Орус нөкөрлөр алтай поэт келди деп айтпас, бистинг поэдис келди деп айдар. Мыны угарга, сезерге кандый јакшы!

Партиянын областной комитеди, бастыра јайаандык интеллигенция, көп жылдардын туркунына албаты-јонды најылык күүн-санаалу эдип тазыктырарга чылазыны жок иштеген. Эмди де иштеп јат. Маанылар элбиретпей, түнгүрлер түпүлдетпей, кыйгы-кышкы, төгүн кычыру јогынанг најылыкты чыгдыйлап јадыбыс. Бор-кар немелерден улам кородогондордын шымыраштары, копторы политика этпей јат, политиканы бис эдип јадыс. орус, алтай улус, ачык-јарык санаалу, изүү жүректү улус, бойларынын албатыларынын, ороонынын озочыл санаалу улустары. Эстонияда, Карабахта ошкош айалганы албан-күчле төзөөргө бис кемге де бербезис. Бистин областька национальный кыйкандаштын политиказын туурартынанг «экспорт» эдерге ченешпезин. Акту жүрегимнен айдип турум — улу Россия бисле кожо, а Туулу Алтай, алтай албаты Россияла кожо!

ЈУРЕГИМ БИРЛИККЕ КЫЧЫРАТ

Јаңы өйлөр келип јат. Је бис, алтай улус, оны учына јетире сезип турубыс па? Айса азийгы јайгжыккан ла аайынча јүрүп, ол ло темиккен аайынча сананып јадыс па? Эмдиги өй ол јаңыс ла аренда, хозрасчет, кооперация эмес, је кижининг ич бүдүминне, билерине, санаазына кубулталар экелип јаткан өй деп айдар керек. Кижини кижип деп, албатыны албаты деп тоойтон, өрө көдүретен өй келди деп сананып турадым. Кандый да ас тоолу албаты бирлик болор, бойының культуразын көдүрер, тилин, историяын билер ле оны мынан ары тереңжиде шиндеер, өскүрер учурлу. Национальный оморкош деп немениң чын өйи келди ошкош. Албатызын сүүген, оны јаман көрдирбейин деген санаалу кижини националист дейтен уур «шыйдамла» јыга эмезе талдыра согуп салатан өйлөр болгонын кем билбес. Оның да учун санаалу, ак-чек, көпти де билер улус јалтанып, коркып калган јүретен, калак, ары ла кедери эт дежетен, националист деп бурулап ийбезин деп айдыжатын: јобош јүрелик, бажысты јабыс тудалык! Күүн-санаа базынчыкта болгон. Национальный кыйыкташка удурга сөс айтпай, тишти кезе тиштенип алган јүргүлөйтөн. Мынайып орто, боро санаалу, керек дезе албатызын да јамандап јүрер улус табылган. Кандый јастыра шүүлтө! Је одус јети ле оны ээний келген јылдарды сананза, казыр бурулаштарды, канду өлүмдерди эске алынза, албаты коркып, јобожый да бербей база. Алтайдыг эрлү уулдарын «националисттер, јопоннын шпиондоры» деп бурулап, кыйнап өлтүргилеп саларда, обкомдо, облизполкомдо башкараачы ишке отургызар бийик үредүлү алтай кижип табылбайтаны, јетире бичик билбес, је уккур улус бийик јамыга тудулатаны бүгүн јажыт эмес. Бистинг тамырларыстан ару, јалтанбас, ийделү канды сыгып, ого ойто кулдың канын кийдирип салгандар. Мыны «албатылар адазы» Сталин ле оның колтыкчылары эткен, мынызы ас тоолу албатыларга өлүмгө түнөй болгон деп јартын айдар керек. Улу орус та албаты јаан јеткерде јүргөн, ого до коркышту јаан коромјы эдилген. Је улу албатының тыны бек, ойгор, тирү каны көп, оны учына јетире агызып болбозын, ол канга бойын тумаланып каларын. Сталин ле оның колтыкчылары ого тумаланып калды. Оны бүгүн бастыра телекей билер.

Бис ас тоолу, јебрен культуралу албаты. Бисте ойгор, бийик јайалталу улус болгон ло. П. Чагат-Строевти, Г. Чорос-Гуркинди — јаан јайалталу бичинчибисти ле јурукчыбысты 1937 јылда аткылап салды. Сок јаңыс бурулары — албатызын сүүгени, төрөлин сүүгени, социализм учун иштегени. Сан башка неме! Је төртөнинчи, беженинчи, алтанынчы ла јетининчи јылдар јакшы болгон эди бе? Тынчыштыг өйи. Јарымдай чынның, јарымдай төгүннинг тужы.

Je бүгүн мен сүйүнип жүрүм. Ас та тоолу албаты деп адалар ой келди. Айса автономияга жаңы учур, элбек жаң берилер? Ижениш, ижениш. Автономия куру сөс болгонун, ого бой башкарынар, кичинек те болзо, крайдан, тös жагдардаг камааны жок болор жаг берилбегенин бис жакшы билерис. Республикаларга көрö бисте экономика да, политика да жанынан жаг жок болгон. Ончозы крайдыг жаандарынан, министрлер дег камаанду. Je автономиялардыг, ас тоолу албатылардын жаг-ээжилерин жагыдан көрөр, оморды айса элбедер деген шүүлтелер күйнөг күйгө элбеп туру. Ол керегинде КПСС-тын Тös Комитетинин Генеральный качызы, СССР-дын Верховный Советинин Президиумынын Председатели Михаил Сергеевич Горбачев бойынныг куучындарында суре ле темдектеп туру. Мыны угуп, мен сүйүнип жүредим. Айса болзо, ончо албатыларга чын ла тең жаг берилер ой келип жаткан болор бо? Айса ойто ло жүзүн-базын камыстар, бийик жамылулар, партияно-государственный бюрократтар жүзүн-жүүр шылтактар табып, ончозын көмб базып салар ба? Оморго ол до автономия болор дежер бе? Je, байла, бү бойыла артнас, не де өскөрөр.

Одус жети жыл бисти коркынчак, жалканчык элип салды. Тынчынтыг жылдарында бис аракыга чөнгис. Канча улус оног улам өлди, артады. Автономия куру сөс болгонунан улам, оок албатыда чын жаг жок болгонунан улам, алтай жаш-өскүриминин ортозында жүрүмнөг чөкөгөн улустыг тоозы көптөгөн. Кижин өлтүрери, бойын бойы үрө жагданып өлтүрери, айдары жок элбеген деп айдар керек. Оног улам кыйкандаш, бой-бойын көрүшпөс болоры база тыгыган. Азыйда алтай албаты сүрекей нак, бирлик, жалакай албаты болгон деп жаандарыс айдыжат. Ол бирликти, ол жалакайды, бой-бойына жөмөжөрүн эмди ойто орныктырар, ого жаңы учур берер жарамыкту ой келди. Өскө укту кижиге күчүркебес, Je бойын база төмөн тутпас керек. Аракыдан ичеле согужатаны, кырма бедрейтени анчада ла орус улус ортозында алтай кижини, албатыны кыйа көрдирерине экелип жат. Бир кезек алтай уулдар городко келеле аракыдаг ичеле, ондой ок шокчыл орус уулдарла согужала, жаңгылай берер. Мынан улам городто үренип турган алтай балдарга, студенттерге, ишмекчилерге городто жүрөргө күч. Улу албатыдан кырма бедребей, ого на-жылыктыг жолун таап жүрер керек. Омордын буурзаган күйнө-ле, омордын болужыла бистин брö өзөр аргабыс бар. Туулу Алтайда, онын тös аймактарында орус, алтай улус нак журтап жат. Жүстер тоолузы балдар алыжып, төрөндөр болуп калган. Je кезикте кем-кемле ачыныжып та ийзе, согужып та ийзе, оног политика этпей жат. Городто каа-жаада баштак-шок кылыктардан болуп турган согуштарда политиканыг кандый да тазылы жок, оны токтодып саларга не де эмес, жаңыс ла кижин кижини, албаты албатыны тоойтон ишти элбеде өткүрер керек.

Бис бир ууш албаты. Кааыктар теңизи ортозында кичинекей ортолык. Көп бололо коозо болгончо, ас бололо алтын бололо деп сананып жүрөр керек. Кажы да кижини ончо албаты учун сананза, ол учун каруулу болзо, бүткүл албаты кажы да алтай кижини учун кичеенсе, шак ол тушта бис албаты деп адааларыс, жүрөрис, өзөрис. Ондый бирликке, карындаштыкка јединип болболоос, бисти кичектү блүм, жабызаш сакуп јат. Мыны мен элден ле озо алтай јашөскүримге айдын јадым. Бирлик эмес албатыны кыйа көрөргө, базынарга јенгил. Алтай јунттер — Улаганнын ба айса Кан-Оозынын ба, Көш-Агаштын ба айса Ондойдын ба, Шабалиннин бе айса Көк-Суунын ба, сүре ле јолыгыжып, туштажып, најаылажып турза, төрөөн-зишсе, салымдарын бириктиришсе алтай албаты салымында јангы өзүмге чыгар. Алтай патриотизм тын алынар. Јаан јан-туны өрөкөн деп, кичү јаштузын көөркий деп айдын жүрөр керек. Озодо ондый болгон.

Алтай албаты јаман чакта астаган, кырдырган, чек јого-лордын бери јанында болгон. Бис мыны јакшы билерис. Историянын кимирти биске де једин јат. Мен азыйда, јаш ту-жымда, көп немелерди билбес болорымда санааркап тура-там: алтай албаты олјочыларга ненин учун удур тартыш-паган, јуулашпаган, эн јакшы, эн элбек јерлерин таштап, тай-га-таштын јиктерине кирип калган деп. Байла, коркынчак улус болгон. Онон ончозын эбиреде шүүп келзем, бистинг өбө-көлөрис коркынчак эмес, ойгор улус болгон эмтир. Албаты-нын угы-төзин корып алар, Алтайга шибесленер, улу ийделер-ге удурлашпас. Бир тушта короп калган албаты улу Кытай-га, Россияга, јуучыл монголдорго удур нени эдер? Бистинг јангыс ла јобожыс, арга јоктын кереги, јалакайыс — ол бут-кен бүдүмис, амыр-энчүге амадаган күүнис бисти бу ойгө экелди. Граждан да јуунын уур јылдарында алтай улус озо-гы ченемелин тузаланып, тайга-ташка шибесленип, тынын алган, ненин учун дезе, кызылдары да, актары да олорды өлтүрин баштаган. Алтайыс — тыныс алган куйагыс, кабай-ыс деп алтай албаты онын да учун мүргүн јат. Онын да учун бу кайыр, каскак, соок, бийик јерин сүүп јат!

Алтай улус озодон бери бой-бойын көрүшнес болгон де-ген шүүлте јастыра эмей. Кыйкандаш бу ла јууктарда башталган ине. Алтай албаты ортодо бой бойына болужар, өскөс-јабысты өрө тартар деген күүн јебреннес берн болгон. Мынызы, байла, бир өйдө јаан албаты болор тушта табыл-ган. Онон өскө јердинг кижизин база кыйа көрбөс, өскө укту кижиге јалакайын, јакшы күүнин көргүзөр. «Калак, јаман айдып барбазын» — дежер. «Өскө албатынын кижизин јабыс көрбө, кыйыктаба — дежер, — ол мында јаныс, а слерлер көп, сен ол албатынын ортозында болзон, сени кыйа көрзө, кандый болор эди?» — деп айдыжар. Улузым, албатым кан-дый чын айткан, кандый чын ончозын билген.

Мен алтай албатымды бирликке, жалакай, нажылык күүн-
санаага кычырып турум. Бис — ас тоолу албаты, бир агаш-
тын бүриндий болор учурлу. Тазылыс бир, бүүрлерис база бир,
онын устиле соккон салымнын саякыны база бир. Мынн ка-
чан да болзо, ундыбай жүрели. Оок-тобыр өөркөштөр-ондош-
постор көстөристи чел чилеп туй тутпазын, жаан керектерди
көрдүгө, жаңы жолдорго чыгарга буудак болбозын. Эмди бис
СССР-дын албаты депутаттарын көстөп тударыс. Ого алтай
албатызына чындык, онын салымына сысту жүректү уулдар
тудулазын. Олор ороонун эң бийик жагында туруп, Туулу
Алтайы, албатызы керегинде сөзүн чике айтсын, коркыбай,
сүмеленбей, аймактар сайын бөлінбей, Алтай болуп биригип,
алтай албаты болуп адалып, ичкери баралык, Алтай улус та
Улагаанда, та Ондойдо, та Көш-Агашта, та Кап-Оозында, та
Көксуу-Оозында жаткан, же күүни бир болзын. Оскө албаты
ларды тооп, олорго карузып, же бойыстын албатыбысты сүйүп
бирлигин тыныдып, чөкмүдүктөй ижемдикке көдүрүп чыгалы.
Жүрегим ончогорды бирликке кычырат.

Март, 1989 жыл

КАРАГОЛДЫН КАЙКАЛДУ ЈУРУКТАРЫ

Туулу Алтай автоном областта Ондой аймактагы Урсул суунын жараттарын жакалай оздоктор сыранай чек башка олоордон кереестериле айдары жок бай Олор археологтордын жарузын жаантайын јилбиркеткен. Мында ады-чуузы жарлу ученылар М. П. Грязнов, С. В. Киселев ло С. И. Руденко иштегендер. Је бот, оной бери 30 жылга шыдар ойдин бажында, 1986 жылдын јайында, археология шин жулерин бойынныг колына СССР-дин наукалар Академиязынын Сибирьдеги болушунин история, филология ла философия институтунинг Гундук-азиат экспедициязынын Кунчыгыш-Алтай отряды алган.

Урсулда иштеерге (бис мында уч ай турганыс) јеңил де, куч те болгон. Пенин учун јеңил дечејин, экспедицияга аймактын јаандары ла јербойынныг эл-јоны жаантайын жару эди, јаныс та сбол эмес, је анайда ок чокий керектерле болушкан. Је ол ло ойдо бу јерлерде археология суреен жарлу болгонуна биске јеңил эмес болгон. Бисти не-немеге јилбиркек улус јаныс ла ууй тудуп ијетен. Археологтор айдары жок коп байлыктар тапкылайт деген куучындар олоорды эбире жаантайын јурет. Биске де андый ул келишти. Бисти, керек десе, Сдок-Балык оздоктин корымдарынаг алтыннан эткен байлыктар тапкан деп табыш јайылган. Археология — ол ар-јобжо табары эмејин јилбиркек улуска кон јартаарга келишкен. Археологторго коп ло сабазында той балкаштаг ортоп јазаган аяк-казанныг јемтик-сыныгы, иштенер јепселдердин арткан-калганы учурайт, сдок, темнр ле кулерден јазаган чолу эдимдер ас табылат, алтын-монгуннен эткен десе каа-јаада ла туштайт. Бу мыны ончозын, ол тоодо, ас та болзо, тала алтыннан эткен ат јазалын бис Урсулдын корымдарынан база чыгарганыс.

Отряд ијин улалтып, јаан кайкалду эдимдер ичкери алдыста болгонуна онын ончо туружаачылары бек буткен. Је мында бисти сананып тапкан байлыктар сакып јаткан эмес, бис јаан ачылтанын чек алдында турганыс кемнин де санаа-зында жок болгон.

Археологтор майкандарынан кандый да 2—3 беристеде турган Карагол јуртта Туулу Алтайдын журукчылары Ада-Торолдик Улу јууда корогон жуучылдарга кереес тудар иш от-кургендер. Шак олоор кереес тургузатан тодоктин кырында табызак корымды шинден корзин деп сурагандар. Журукчы-

лар бу јерди тегинду талдан алган эмес. Не десе, корым чогулган төстөк Карагол јурттың сыраңай талортозында өңдөйип, Урсул сууның сол јанындагы јалбакта көскө илинер танылу јерде эди. Корым, чындап та, тың кайкалду болгон. Оңдо сөөк салатаң тегиндеднй терең оролор јок. Кыпту таштарды јандап јазаган бир канча таш межиңкер жукачак кыртыштың сыраңай жуук алдында јаткан. Тоолу сааттан олодың бирүзи ак-јарыкка чыгарылган. Таш чактың межиңгин арчып-арутап турганчаас, бистинг ачылта керегинде солун табыш бастыра Караголго сүрекеј түрген јайыла берген.

Јуулып келген көрөөчилер чек энчикпейт. Улус баштапкы ачылта эдесчилердин көөрөм абызына алдыртып, таш межиңкти јапкан јалбак таштарды капшай ла туура аларын сурап, оңоң некеј бердилер. Учында, канча катап кемјилген, фотого соккон ло жураган соңында, бис таш јабынтыны сүрекеј чебер ачтыс. Куучын-кубуй кезек өйгө токтоп, күүни өчкөн улустың тал-табыжы чүрче ле ойто көйлөп чыкты. Ончолоры мынаң алтын эдимдер, тоң калды, јебрен мөңкүниң арткан-калганын көрөргө санангандар. Је көскө көрүңгени... толтыра тобракка алдырткан теп ле тегин кайырчак болды. Тобрак көп јүсјылдыктар туркунына межиңке чичке тежик-үйттерле табынча кирген эмтир.

Эбиреде турган көрөөчилер билдирлү астап, иштеерге јегиле түшит. Кыпталган јерди күрекле араайын ээчий-десчий аладыс, күректи сускуш солойт, оңоң бычакка, арт-учында кинчикек јалмуушка көчөдис... Је бот, эң нетее археология сүүчилерге — межиңтин јанында арткан улуска ыраак энеолит өйдиг чек үрелбеген деп айткадый мөңкүзи ачылды. Эр кижн чалкойто јаткан. Озо баштап оның барыңкый кызыл охрала будылган төбөзи көрүңген. Айлу-күндү јерде јүрерде, ол коркышту бөкө кижн болгоны оның обороңаң, јаан ла уур сөөк-тайагынаң јарт билдирет. Кем ол? Тегин анчы эмезе кам, айса болзо, ук-сөөктинг башчызы? Ол сурактар соңында болор, је эм тургуза бисти таш кайырчактың ич јанында журуктар, айса тенеридеги јызырт-күкүрттий, алаң кайкада сокты. Кыйгыр, бије теп! Ачылта! Је бис айдары јок сүүңгеписти тың ла көргүспедис. Узак өйгө тым тура калдыс, айлан-дыра ончо не-неме — көбрөп чыккан улустың токтом јок тал-табыжы, Чуй јолыла сунган автомашиналар, жууктап келеткен јайгы јаш—ончозы кайдаар да ырайт. Санаада, экранда чылап, Скандинавиянаң ала Аляскага јетире, түндүк Пегты-мелдинг петроглифтериненг изү Испания ла Түндүк Африканың левант журуктарына јетире јүзүн-башка өйлөрдиг ле элдердин мундар тоолу таныш журуктары элестелет.

Будуктар ол ло бойы болгоны сүреен кайкадат. Караголдың журуктарын јебрен журукчының колдоры 4 мун јыл мынаң кайра јайаганына бүдерге сыраңай күч! Је өй бойының сыйларына коркышту коптолоор—кезик журуктар јүк

арайдан көрүлөт, өскөзү кичинекей жалмууштыг, керек десе, жаңдуу ла тийгизинег арчылып түшөт. Оныг учун олоо жаагда ла турген-түкөй фото-киноплёнкага согулат, олоорды отрядтын журукчылары мында ла лапту көчүрүп журагылайт.

Караголдын журуктары өскөзине түнгөй эмес, айдары жок аңылуу ла ол ло бйдө эткен марыла тегин ле коркыштуу кеең. Биске олоо жаңыс ла наукага керектүү жетирүүлөр берип турган эмес. Же олоо аңайда ок жебрен кижининг эстетика билим-көрүмининг ле, айтпаза да, айладу санаа-шүүлтезининг чындык керееси. Олоо, алаңзуу жоктон, сөөк жуурыла колбулуу чокым чүм-жаңды көргүскөн жаңыс жаба журуктуй эдилген болуптыр. Олоордын бирлиги жебрен живописьтинг ончо сүрлерининг үсти куйныла чийе тартылган охра будуктан жарт билдирет. Межикти айландыра тарткан бу чийтү кандый бир байлуу учурыла коштой жүзүн биддү журуктарга бир аай толо бүдүм берип, олоорды учуна жетире бүткүл жаңыс кеберге бириктирет. Мынан журуктарга салылган шүүлтелерди межикти жаңдай көрүп билер арга бар. Межиктинг тургуза салган кыпту тажындагы бастыра он бир журук лапту сананып, ортолорун тегдей кемжип, ээчий-деечий жураалганынан бой-бойына сүреен келижет. Олоо ончозы көс алдына жеңил көрүлүп, бүткүл ле жаңыс жайаан чүмдемелдий билдирет.

ЖЕБРЕН «ТЕАТРДЫН» КУУЛGAZYHДУ ОИYHЧЫЛАРЫ

Караголдын журуктарынынг учуру ла шүүлтези чүмдүү ле көп кеберлүү. Сибирдинг кезек энеолит кереестерининг эки учурлуу сүр-темдегине кеберлеш кижин бүдүмдүү журуктар эжерлүү болгоны көскө элден озо көрүнөт. Же сөөк жуурында бойу турушкан жебрен журукчы жүзүн будуктуу кеең журуктарында кемди көргүскенин билерге оног до күч. Кемдер олоо, Караголдын кыпту таштарында жураалган улус? Камдар болор бо? Ак ийде эмесе кал көрмөстөр? Айсала болзо, кудайлар? Онызы да, мынызы да болордон аяабас. Онын аапына чыгарга, журуктар кандый амаду-укаала эдилгенин, олоо канайда тузаланылганын ондоп алар керек. Журуктар өнөтийин мөңкүгө эдилгенинде алаңзуу да жок. Же мынызы журуктарда салылган шүүлтелерди билерге жүк ле ууламжы берип, жаан ла болушпайт. Жа-жыттынг түлкүүри—сурактын каруузы журуктардын бойында!

Ончо сүрлер амаалдайлуу жураалган деп бодогожын, журуктарда аңдардын ла кижининг бүдүжи, сан-сабары тузаланылганы жартала берет. Сүрлердинг баштарынын бүдүмин, олоо тегиндезининг жаанада ла мойун жок жураалганын алгажын, мындый шүүлте чын болгодый. Мынайда жаңыс ла амаалдай жураалгадый. Не десе, ол баштан, канайтсала да, жаантайын

јаан, ошон алтыгы учыла мойынды бөктөп жат ине. Бистин бу шүүлтебистин чынын Караголдогы мөңкүлөрдүн бирүзинин кунбадыш келтейиндеги тажында журалган учкур учту, узун туткалу чын амаалдай быжу керелейт. Ан кеберлү жагжыккан жебрен тематикала, куштын да, буканын да сүрлерине коштой, Караголдын амаалдайларынын ортозында алдындазынан чек башказы база туштайт. Ол амаалдай узун ла сүүрн эки кулакту, бойынын бүдүмиле, анчада будыган марыла, бигиле, койоннын бажына коркышту кайкамчылу түңей. Је андый да болзо, бу койон кеберлү амаалдай — јайык эмес, ол кандый да јарты јок, айса болзо, јагыс чөрчөктө туштайтан, је кыйалта јоктог, барынтычы ангнын бажы.

Куулгазынду ангыр казыр барынтычы кеберин үч тамашту алын ла кийин сандарында коркымчылу курч тырмактар там јарт эдет. Олор, жебрен улустын шүүлтезиле, кара немеле тартыжарга јаан ийделү болгон. Уч тамажынын бажында, көп јандай, учкур курч тырмактарлу колдор Евразиянын көп жебрен элдеринин журуктарында, анайда ок мифологиязында јаантайын туштайт. Көс-бажын ойо-јара тырмашкан кудайлардын тартыжузы керегинде куучындар Јебрен Египеттин кеп-куучындарында да толо.

Мындый кеп-куучындарда сабар-тамажы узун тырмактарла солылган кудайдын кижин бүдүмдү сүр-кебери керегинде айдылат. Айса болзо, Алтайдын энеолит туштагы сөөктөринин бирүзинең (межиктин кунчыгыш эки толыгынан) чыгарылган айунын ортозы үйттү он эки тырмагы эмезе Короты суунын јаказындагы кудайнын табылган мүркүттүн сегис тырмагы шак андый кудайларга учурлаган болор. Тырмактар өдүкке эмезе өнөтийин кандый-бир чүм-јаңга көктөгөн кеп-кийимнин «меелейлерине» тагылар аргалу.

Ан бүдүштү амаалдайлар, тырмакту «меелейлер» ле өдүкти, байла, бүткүл тереден тунтай көктөгөн этке јаба кийим толтырат. Сыртында түктү ле күйрукту андый кеп карарта журалган эки сүрде көрүнөт. Олордын бирүзинде сүрен ас туштайтан (кара будукты ойо сайып, ак точкалар тургузар) эн-аргала тере чоокыр болгоны көргүзилет. Ондо ок сопокко түңей өдүктөр коркышту эптү журалган, је күүн бар болзо, олорды барынтычы ангнын јымжак тамаштары да деп көрөргө јараар.

Амаалдайлу чырайлар бойынын будыган марыла Улуг-Кемнин кайаларында (сойон јеринде Мугур-Саргол өзк) ойо согуп узаган амаалдайларга эмезе Хакастагы энеолит таш кезерлердин бүдүжине кеберлеш. База бир танылу темдек—Караголдогы сүрлердин өмүри ачык болгоны. Бу мынызы ээкке буулаган сагалды эмезе јагы ла айдылганыла Улуг-Кем чилеп, амаалдайларды јүске јапастырар тутканы көргүзерден аяабас.

Амаалдайлардын төс учуры—кижиге ал-санаазыла айлу-

күндү жер үстинен өскө телекейге, ол жерге, барар арга болор. Оноттийин жаанада кемјип јазаган амаалдай, тегиндезинен чек башка кеп-кийимле кожо, кижинин сүр-кеберин таныбас эдип өскөртөт. Ол кижиге кандый-бир чын тындунын бүдүмине де ас келижер сан башка кебер берет.

Бастыра јанынан көргөжин, Караголдын таштарында болгон кижинин сүнезин үйдежетен чүм-јаннын эг төс учурлу туҗы көргүзүлгөн болгодый. Бодоштыра шүүнип алгачын, ондо ан терези кеп ле амаалдайлар кийген, онын болуҗыла оббкөлөрдин сүнези, коручылар ла ол жерге апаратан алдачылар бодуп кубулган көп лө улус турушкан. Мындый шүүлтенен сап тудунгачын, Караголдогы таш межиктердин бирүүннөн түштүк јанында тын чүми јок бирлик үүр журуктардын учуры јарталат. Ол ак ла каранын удур-тедир турганын, јер үстинин ле јер алдынын бой-бойына јарашпазын, јүрүм ле өлүмнүн үргүлјиге тартыжузын керелеп, кызыл «тын-сүненин» кара «көрмөстөрлө» согуҗын көргүзөт. Не дезе, куучын кенейте болгон сыраңай өскө керек—кижинин чек башка айалгага көчкөн керегинде өдүп јат ине. Бу јүрүмнөн барып јаткан тушта, ого ол жерге јеткенче јолой јеткерлерге, јер алдынын кара немелерине удурлажар јөмөлтө-болуш керектү. А ондый јеткер ийделер барына ол өйдөги улус бек бүткен.

КӨЧКУН КЕП-КУУЧЫНДАР

Караголдын кыпту таштарында кижи кеберлү сүрлерди мифологиянын бир канча чокым геройлары деп бодоштырарга база јараар. Бирлик амаду-сүжеди јок дегендий текши јаба эмезе алдынан јаныс журуктар, байла, кандый-бир кеп-куучындагы чүм-јанды көргүзөт. Олор бүткүл мифологеманы эмес те болзо, је онын сөкк жуурыла колбулу јаан эмес үзүк-болүгин көргүскөн болордон аябас. Бу үзүкти, Караголдын журуктарын баштапкы күнчыгыш государстволордын јакшы шинделген көп тоолу ан бүдүмдү кудайларынын сүрлериле түндөштирип, јебреннен арткан бичик-биликке тайанып јартаарга эмезе чикезинче айткажын, кычырарга ченежерге јараар.

Тургузылган аайыла бу мындый бирлик-јаба шинжүде журуктардын кандый аялгада јатканын (бу учуралда мөңкү-јазалдын јалбак таштарында) ајаруга албаза, олордын бир түнөй сүжеттеринин учуры ла шүүлтези јанынан кыйалта јоктог јүзүн-башка санаа-шүүлтелер болордон аябас. Мындый буудак кижи кеберлү окуневский сүрлерди јартаарында учурап, журуктардын учуры, шүүлтези керегинде сыраңай башка көп санаа-шүүлтелер айдылган эди. Је Караголдын

јүзүн бигдү журуктары окуневский культуранын јайаан кеендигинен башка. Не дезе, озор, мынаг ары айдылганыла, текши мбнкүнин айрылбас бөлүти болуп, онын да учун журуктардын учуры ла шүүлтези таш кайырчак канайда эдилеп, канайда салылганыла, бсқб дб јанынан, јаба көрүлер учурлу.

Караголдын таш кайырчактары ажындыра лапту шүүген амаду-укаала эптештире салылган. Озордын ич јаны кееркеде јарандырар бирлик марла јазалган. Онызы Сибирде эг јебрен јанжыгу дейтен. Ол межиктин ичин бчбмик кызыл чийуле айландыра тартып, журуктардын аайы бөлјилелип, тизилип тургузылганыла ағылу. Журуктарда туура ла удур көргөн сүрлер ээчий-деечий јуралган. Онон башка кезик сүрлердин туура ла удур јуралган јандары бой-бойына тапталып, бириктире эдилгени көрүмјилү. Сүрлердин кезигин ағылап темдектеер амадула, озор бнбтийин башка кемјүле эдилген. Озорды бой-бойына кеберлеш деп айткадый, јангыс журукка бириккен сүрлер бир аай ла бой-бойына эптү јарайт. Јурайтан мар такыдылган аайыла, ол бойынча бузулбай турганы бу чүм-јанжыгу туку алдында тбзблип, онон бери тазыл-тамыры бек улалып келгенин керелейт. Улустын кыймык алдында, ичкери эгчейген сынду ла кере алтамду сүрлерн јарт ла кыймыктаныштын түргенин, айса болзо, јанжыгу-јанла јарыш, јүгүришти көргүзет. Шак бу мында, јангыс ла немени чылазыны јоктон канча катап көргүскенинде јанжыккан бек учурлу шүүлте бар болгодый.

Мындый ок бек учурлу шүүлте Јебрен Египет кееркемелинин эг озогы бйинде тбзблгөн лб кудайды ан-куш эмезе кнжи кеберлү көргүзип улуркаткан мүргүл чүм-јангында база бар. Бу ла шүүлте межиктердин келтейиндеги журуктардын ээчий-деечий такып-такып јуралганынан билдирет. Мындый журуктар јангыс эмезе ончозы түней чертик чололоры чылап, бой-бойына кеберлеш бир канча сурлерден турат. Озор Јебрен Египеттин искусствозында туку качаннан кееркемјн кеберинен јетирү эдеечи журуктарга көчүп, учурлу кандый-бир шүүлте јетирер амадула тузаланылган.

Сибирдин күлер чак туштагы кеп-куучындарынын эг учурлузы јер-телекейдин бүткени керегинде кеп эдн. Ак-јарык керегинде мүргүл көрүм-шүүлтелерден турган айладу санаада јаан учур јангыс ла Айлаткышка (тегери, ай, күн ла үр јылдыстарга) эмес, је анайда ок тынар-тындуга (кижиге, ан-кушка) эдилет. Укту-тбстү каандар, башчылар табыларга јетке-лек бйдб Египеттин мүргүл чүм-јангында чылап, озор ончозы кудайлардын чокум сүрлериле көргүзилген деп сананар керек.

Бистин эрадан озо үчинчи-экинчи мунјылдыктарда Евразияда јер ле мал ижи тын элбегениле колбой энеолит культуралардын ук-аймактар ортодогы колбулары сүреен тебүлү бсқбн темдектелет. Баштапкы малчылардын ырбап барга-

ныла коштой, јес эдимдер, той-балкашты тудуп өртөгөн анылу кеберлү аяк-саба ла өскөзү де күйчүгүш јар там ла там ырада апарылат. Культуралар бой-бойыла колбулу боло бергени Сибирдин ук-сөөктөринин кудай керегинде көрүм-шүүлтезине база камаанын јетиргенин билерге күч эмес. Шак бу өйдө тууразынан келген эл-калыктын камаанынын шылтузында јүк ле тоолу болчок чокым кудайларга мүргүрүи төзөлип баштайт, кудай јангы керегинде көрүм-шүүлтелер чукуталып, јангыс аай болуп барат. Јураар јангы ээжилер табылып, эскизи бектелип, улалат. Онызы энеолит ле күлер чактар туштагы таш журуктардан иле-јарт билдирет. Өскө јерде, башка јондо Јебрен Египеттин Айлаткыш, ак-айас, јылдыстар керегинде кеп-куучыны, анчада, тын уйалайт. Оны Сибирде јаткандар эмеш-убаштан өскөртө айдып, јүзүн-башка мүргүлге, сөөк жуур ла өскө дө чүм-јандарга келиштирип алгандар. Оныла коштой Јебрен Египеттин јер-тегеринин, кижинин, тудунар-кабынар баштапкы эдимдердин бүткени керегинде кеп-куучындарында салылган шүүлтелер Сибирдин јуралганду көжө-таштарында база көргүзилет. Эмди олордын тоозына Караголдын сүрекеј јебрен журуктарын анайда ок кожорго јараар.

ӨРГӨӨ—МЕЖИК—КОРЫМ—АЙЫЛ

Мүргүл чүм-јанду айалгалардын текшизи Караголдын корымдарынын ла Јебрен Египеттин архитектура кереестеринин (өргөблөр, межиктер) эбиреде телкем-телекеј ортозынан бир танылу јерди ич-сезимле талдап тапканы ла олор айладу шүүлтеле ол телекејге келиштире тудулганы түгей болгонынан билдирет. Урсулдын сол јарадында бийиктеген төгдөрдүн бирүзиндеги таш чогынтынын бүдүмн ле салган аайынан тегери ле јерди айладып аайлаганы сезилет. Бир канча сөөктөр салылган корым јангыс ла бир аай, эптү ле бирлик мөңкү-јазалы эмес, је анайда ок, айландыра шүүй тартып, лапту укааланып ајыктаганда, тегери ле јерди јаба алган Айлаткыштын кандый да кебери кептү билдирет. Анайдарда, сөөктү корымдар, јебрен египтяндардын өргө-храмдары чылап, айлаткыш түбин ле јер үстин бириктирген колбу болуптыр. Египеттин өргө-храмдары ла атту-чуулу пирамидалары «бастыра бойы чек учы-түбине јетире тудар јерди талдап тапканынан ала космосло канайда тудушталар колбузына јетире—ончозын озолодо лапту айладып, сананала туткан бүткүл бойыла бир аай бирлик јазалдар болгон.»

Караголдын корым салаачылары корым тудар јер талдап тура, мындай ок айладу көрүмиле база башкарылган деп ай-

дар керек. Бу тужында корымнын кажы ла бөлүк жазалынын шүүлтези. храм эмезе межикте чилеп, кеп-куучында, байла. база бар болгодый. Темдек эдип, сөөк салган жерди эбиреде те-герик эмезе үйелү таш чеденди алгадый. Ол жүрүмдик те, мүргүлдик те амадула тузаланылган, бир жанынан, ол сөөк жуур жерди оноң ары элбетпей бир кеминде туткан, экинчи жанынан, ол египтян кепте айдылганыла, агару Бенбен төңдө бийикте-ген эн жебрен өргөө-храмнын кереес чедени чилеп, төңдөги байлу жерди корулаган. Кыпту таштардан салган мындый таш курчу чедендер Алтайда афанасьев культуранын көп корым-дарын эмезе Күнчыгыш Европада ям культуранын корымда-рын курчайт.

Тургуза салган кыпту жалбак таштар, келиштире шүүй тартканда, айылдын орды ла кажагазы эмезе, керек дезе, сүреен кичинек храмнын артканы да болор аргалу. Мөңкү-сөөктөр лө мүргүл чүм-жаңынын бир канча кереестери чын айылдардан көрүлп тудулганы текши јарт. Бу тужында улус јуртаган айыл-јурттын туткан аңылу башка мары ла кеерке-дим јазалы мөңкү кереесте кубултыш јоктоң до дегедий та-кылтып көргүзилет. Оның јаркынду кереес-темдеги — жебрен египтяндардын туралары, өргөөлөри ле байзын јазалдары. Ол үстине, керек дезе, Египеттин неолит турлу јерлеринде (Ме-римде-Бени-Салам) сөөктөр омордын ич јанында ас эмес јуу-латан. Мындый сөөктөр храмдардын жебрен төзөлгө-тамыры болгон баштапкы неолит ыйык јерлерде ле Чатал-Хуйукте (Турция) база табылган. Айыл-јурттын чийү-кебери Карагол-догы корымдардын таш кайырчак-межиктеринин бүдүминен, эткен аайынан ла кееркемелинен јенил билдирет.

Озо ло баштап, омор кандый ла јерде ак-јарыктын төрт талазынын аайына сүреен чокым келиштире тудулат. Сөөк-төр күнчыгыш-күнбадыш уузыла јуулып, кижинин буттары ту-жы дөбө (күнчыгыш јаар) өнөтийин төмөн келтейте салылат. Бу мынызы кижинин ол јерге атанып, алтыгы ороонго түшке-нин керелейт. Мындый ок көрүм-шүүлте. Жебрен Египеттин көп байзын-храмдары ла мөңкү-межиктерин ажындыра тем-дектеп тударында база тузаланылган эди. Караголдын тегин ле таш кайырчактарынын бүдүминде айыл-јурттын ончо төс бөлүктери бар: урган тобрак—айылдын төзөлгө-орды, кыпту таштардан төрт кажага ла улаазы, карчый салган жалбак таш-тардан јабынты. Оныла коштой таш кайырчак—ол база бир байлу курчу, бу учуралда өлгөн кижини айландыра ар-теле-кейдег ле оның камаанынан айрыганы. Ойо согуп, сайлаан јазаган јуруктарды ајаруга албаза (олорды эткени сөөк жуур чүм-јаңга келишпей јат). Караголдын межиктеринин ич ја-нында јайалган јүзүн өңдү сүрлерден бодоштыра айылдын кажагаларын јарандырган кееркемји чертиктерди көрбөргө ја-раар.

Ого јүзүндеш деп, Кавказ ла Төс Европанын мегалит ме-

жиктеринин ич кырында буттын алдына жайар өөргөн шир-
дектинг чертиктерин көргүскөн сайлаар журукты айткадый.
Бистин кееркемжи журуктарыска, анчада, Кара талайдын түн-
дүк жаказындагы бир бөлүк кереестерди жарандырганы — таш
кайырчактардын ич жанын кееркеткени жуук. Оңдо кара, кы-
зыл ла каа-жаада ак будуктарла жайаган журуктар көп лө саба-
зында кебис кеберлү чертиктерди көргүзөт. Кебис, ширдектин
чолозы Египеттинг межиктерининг ле Боспордынг сөөктү мөн-
күлерининг кажагаларында база көп лө эдилстен. Чертиктер-
динг түңгейи, је энг ле учурлузы, межиктерди кееркеде жаран-
дырар жагжыгулардын такыптаг учурап турганы эл-калык-
тар бой-бойыннг культуразынанг көружинг жүргени керегинде
шүүлтеге экелет.

Караголдогы кереестердинг өңдү журуктарын жүк ле жербой-
нынг табынты мары деп айдарга база болбос. Мыныг чынын
керелеерге, таш межиктердеги алтайлык ла европалык журук-
тардын учурлу шүүлтезин арттырып, жүк ле мындыг текши ле
жангыс аналгага ажару эдели: Сибирь ле Европанын сөөктү
кереестери жангыс өйдө (бистин эрадан озо үчинчи мунгыл-
дыктын бажында) тудулган, таш кайырчактардын тежик
тужы кызыл өңлө будулган (Ахтазин лиман) ла Караголдогы
үч таш кайырчактын үсти куйныла үзүк жоктонг кызыл чийү
тартылган, тындулардын сүри жуалбаган, арт-учында, журук-
тарда кара, кызыл, ак өңдөр тузаланылган.

ӨҢДӨР КОЛБУЗЫНЫНГ ЖАЖЫДЫ

Кызыл-кара-акту үч өң, таш чактын табынтыларынан
билдиргениле, жебрен кижининг телекейди өңдоор көрүм-шүүл-
тезинде ле чүм-жангдарында сүреен жаан учурлу болгон. Бу
өңдөр европалык палеолит тужында куйлардагы журуктарда,
анчада, көп тузаланылган. Сибирьдинг кайа-таштардагы жу-
руктарынын көп сабазы дегежин, жүзүн барынкый охрала,
база сүреен ас туштайтан кара будукла эдилген. Ол тужында
ончо үч өңди жангыс сүрде тузаланганы эмдиге учурагалак.
Караголдын будукту журуктарын көп өңдү деп айткадый, оло-
р эки ле болчок өңлө, жүк ле кызыл, карала да будылган болзо.
Ташты кандый да жеппелле лапту кырып эткен ак өң олордонг
ас тартпас учурлу болгон. Үч будуктынг бирлик өңи, аланзу
жоктонг, Караголдын журуктарынын жанжыгу жанду куулга-
зынду жаба шүүлтезине келиштире тузаланылган. Кажы ла
өңдө кандый да учурлу шүүлте салылганы жарт. Же кандый?
Мынызын сонгында жартаарга келижер. Эмди дезе, Карагол ло
Чатал-Хүйүктинг журуктарында тузаланылган өңдөрдинг айы
бой-бойына кайкамчылу түңей болгонына ажару эдели.

Чатал-Хүйүкте жебрен турлудагы журуктардыг жүзүн бндү будуктары Караголдогы журуктардыйынан, айтпаза да бай. Же, темдектезе, кижн бдүмдү сүрлерди жураарында түгөй эп-марды тузаланганы јилбилү. Чатал-Хүйүкте, Караголдо чылап, кижн сүрининг талортозы бир будукла, жарымызы бскб бнлө будылган. Кбп лө сабазында ол — кызыл-кара эмезе кызыл-ак будукту сүрлер. Јагыс ла сүр-журукты эки башка бгдөгбгбннинг учуры эм тургуза јарт эмес. Ајса болзо, оны Гиндукуштыг кырларында јаткан ук-элдердинг кал кбрмбстбр керегинде эмдиге жүрген кбрүм-шүүлтези, кезектей де болзо, јартаардан ајабас. Кеп-куучынла, олор јаш балдар болуп кубулар аргалу. Олордын кбгүс тужы кара, а курлаазы тбмбн — кан-кызыл.

УРГУЛЈИ ЈУРУМГЕ ЈЕР ТӨЗӨГӨНИ

Караголдо будукту журуктар кбп эмес те болзо, је сббктү межиктинг таштарында олордын кандыйы кажы тушта јуралганын шигдегенде, олор болгон-тушкан ла јерде эмес, а болотон учурлу јеринде јуралганы јарталат. Олор журукту таштардын тбрт таланын аайына келиштире терег укаалу ла анылу ајарулу салылганын керелейт.

Сүрлердинг кбп сабазы (эки кайырчактынг кажызында ла тогус сүрдег) межиктердинг түштүк јанындагы таштарда јуралган. Мында, анчада, удур кбргбн, нургулай жүзүн-башка амаалдай кийген эжер сүрлер кбп. Кайырчактардын кунбадыш ла кунчыгыш таштарында бой-бойына коркышту түгөй. кижн бдүмдү, мўустү сүрлер јайалганы тегиндү эмес, база учурлу болгодый. Сббктү јазалдардын түндүк јанына ајару ас эдилитир. Мында бир учуралда—сок јагыс, экинчизинде десе, тбрт сүр јуралган. Бадыш та, чыгыш та јандар база учурлу болуптыр. Караголдын мбнкү тудачылары јердин аайын түштүкке удур турала билетен деп шүүлте эткедий. Ол тушта чыгыш (кун чыгар јер) кижининг сол јанында, а бадыш (ай чыгар туш) ог келтейинде боло берер. Кунунг сайын кун чыгышта туулып, бадыштан ајат. Караголдо божогондорды онынг да учун бажыла бадыш јаар, кун ажит јер дббн, салгылап туратан болор бб? Бу жебрен айладу-шүүлтени сббктү мбгкүлер турган јерлер база јартайт. Сббктбрдбн түштүк јаар Карагол суунын јараттарын јакалай телкем лекеен јараш, бажында Теректүннг сын-тууларынын карлу сүрилери кбрүнген бзбк чбйнлет. Шак ла бу мында Карагол суу Урсулга кирет. Бого јетире ол кунбадыштан кунчыгышка чипчике агат. Түндүкте (ийин ажыра) чек коштой јаныста—Себи туунынг кбјогор-кырландарынын агажы јок таш меестери.

УЛУ ЭНЕ — ЈУРУМНИН ЭЭЗИ

Караголдын сүр-журуктары айландыра ак-жарыкла тудуш-талтып, төрт таланын уузыла эдилгени сөөктү мөңкүлөрдүн кунбадыш ла кунчыгыш жандарынан, анчада, чокым билдирет. Олордын учурын жартаарга, Жебрен Египет кееркемјизинин танынаг бүдүмдерине тайанып, ойто ло кеберлеш журуктарды алалы. Караголдын кижн бүдүмдү журуктарынын таш кайырчакта салылган аайы Исида, Нефтида, Нейт ле Селкит коручу-кудайларды Гутанхамон фараоннын тоскуур-саркофагынын төрт толыгында кезип жураганына түңей болгоны тапту кайкамчылу. Кудайлардын жайылган канат-колдоры саркофагты бастыра төрт жанынан корулап тургандый. Мындай ок марла Караголдын сүрлери эдилген. Олордын талорто кирези удур коргон лө колдорын эки жанына жайа салган этире жураган. Былар куулгазынду коручу учурыла Жебрен Египеттинг төрт таланы корыган кудайларына, анчада, Исида ле Нефтида кудайларга жуук кеберлеш эмегендердинг сүрлери болордонг маат јок. Жебрен Египеттинг көп журуктарында бу кудайлар биске кезикте кижн кеберлү, оног куш бүдүмдү эмезе уй башту көргүзилет. Је јаантайын ла олордын бирүзи Осирис-тинг наадайлаалган сөөгининг бажы тужында, экинчизи буды жанында журалат.

Сөөк наадайлаш көп мунјылдыктарга Осирис ле Исида керегинде кепле колболып, египтяндарга үргүлјик јүрүмнинг кереес-темдеги болгон. «Осирис канайда јүрген, сен де анайда јүреринг чын, Осирис канайда өлбөгөн, сен де анайда өлбө-зинг чын, Осирис канайда барбаган, сен де анайда барбазынг чын» — мынайда јүстер тоолу египтян межиктердинг бичин-тилеринде айдылат.

Туулыш, өлүш, тирилиш керегинде идеология көрүм-шүүлтеде бала кудайдын учуры оног до чик-јок байлу ла жебрен болгон. Мынызы Чатал-Хүйүкте кереестен јакшы билдирет. Төрт таланын уузыла түс тудулган мүргүл јерининг (ол ло өйдө ол үй улустын сөөгин жууйтан јер болгон) кееркемји сүреен байлу чүм-јангду, кереес учурлу шүүлте болуптыр. Анайып, үйдин кунбадыш кажагазында нургулай јүрүмле, л кунчыгыжында ла түндүгинде өлүмле колбулу журуктар жу-ралыптыр. Сөөктөрдинг үстинде, кажагада, колдорын эки башка жайа салган үй кижининг ташты кезип-јонып эткен сү-ри турган.

Јебрен кыдат Нюйва деп бала кудайдын сомы Сычуаннын таш межиктерининг үстине салылганы база да чек тегиндү эмес. Ого, өскө дө кудайлардын угы-төзи чилеп, мөңкү коручызынын учуры берилетен. Нюйва — жебрен кыдат кеп-куучыннынг эн куулгазын-јажытту ла баштамы сүрлерининг бирүзи. Бу јер-јеннгстен бүткен улу энеликтинг, түжүм береечи кудайдын, јер јайаган јайаачынын кубулыжы көп лө јүзүн-баш-

ка. Је биске, анчада ла, онын Цзинвэй кушка кубулганы керегинде кеп јилбилү. Бу куучыннан көргөндө, оны Караголдын таш кайырактарынын бирүзинин күнчыгыш јанында јуралган куш бүдүмдү кудайдын сүриле түндееер керек.

Мында ол база ла озо баштап ан-куштын јебрен ээзине бодолгон түжүмнин кудай энези болордон айабас. Айса болзо, мынын да учун онын эки јанына јайылган канат-колдо-рынын алдына коруган кочкордын ла куштын сүрлери, анай-да ок түжүмнин темдеги—буттар ортодо аякча онкоктор јуралганы јарадулу. Ончо јанынан көргөжин, бой-бойынан ортолору јангыс ла үйе-чактарла эмес, је база сүреен ыраак јерлерле кемјилген башка-башка элдердин кеп көрүм-шүүлтезинде «коручы энелер», «бала кудайлар», бойынын ойношторын ан-кушка кубултаачы «коот-јыргалдын јеткерлү кудайлары», «ан-куштын ээлери» деп нургулай адалган кудай эненин јебрен, учурыла түней сүр-кеберлери болгон.

КУДАЙЛАРДЫ БИЛГЕНИ АЖЫРА УРГУЛЛИ ЈУРУМГЕ

Караголдын кезик сүрлеринин јүзинин чийүлери јуралганы ологго бир канча чокым кебер берет. Јураштын јанжыккан марында мындай јангы эп-аргалар табылганы књи чырайынын көстөри ле оозынды чийүлерине бодоштыра учур берилип, ол шүүлтеле өнөтийин темдектелип турганын керелейт. Олор Јебрен Египетте өлгөн кжжини тиргизер чүм-јангынын кеп учурына — «Хордын көстөри» орныкканына ла оостын тынданын ачылганына келижип турган болордон айабас. Бого шүүлтезиле база бир мүргүүл чүм-јанг—Караголдын кезик сүрлеринин јүзин катый-тетей «чийүлеп» тартканы удурлаш. Је мынын учуры эм тургуза јарталгалак.

Кудайдын сүрин көргүскен амаалдайлар өлгөн кжж ле кудай ортодо колбу тзөптнр. Онын учун кудайларды (камдардыйыла болзо, көрмөстөрдн) олордын сүрлери ажыра айлады билгени божогон кжжинин сүне-жулазынын кудайга эмезе көрмөскө барарын јеткилдейтен эмитр. Бу амадула Караголда јуулган сөктөрднн јүзи, таш межиктердеги сүрлердин амаалдайлары чылап, кызыл, кара өгдөрлө будылган деп бодоштырар керек. Божогон кжж кудайлар кеберине түнейлешип, ол ажыра олордын «байлу күреезине» кирер аргалу болуптыр. Ондый јан ончозына — бий де, тегин де улуска эдилген—мында олордын арга-чагы ајаруга алылбайтан Јебрен Египетте дезе, Хор ло Осирис керегинде көрүм-шүүлте тегин египтянга база учурлалып, ого кудайлардын чийү-темдектерн берилетен.

Анайдарда, Караголдогы журуктар—ол жангыс ла сѳѳк жуур чѳѳм-жангы ла ондо турушкан улусты кѳргѳскени эмес, је анайда ок јада калган кижини ол јерге јетире кѳи јеткерлерден аргадаарына болужатан.

«Бу сѳѳѳѳрдн билетени — деп, Јебрен Египеттин бичинтилеринде айдылат, — теҗериде Ра ла јер алдында Осириске тѳѳҗей болор, отко до тушсе, от то ѳртѳѳѳс ѳргѳлјиге.»

Мында Караголдын журуктарын јартаар ченелтелер кѳн болды, је олордын шѳѳлтезин табары учына јетпеди. Кѳп ѳҗгдѳ журуктардын учурын аайлаарына башка-башка јанынан жуукташканы Јебрен алтай журуктын айдары јок баалу бѳѳѳмдеринин биске эм тургуза кѳп сабалай јажыт-кайкалду бааштангы шѳѳлтези керегинде там уур сурактар тургузат. Је бир неме алаҗзу јоктоҗ јарт: таш межиктердеги сѳѳрлердин тазылтамыры кѳп идеология кѳрѳм-шѳѳлтелери тѳѳѳлѳп, кеп-куучындарга ла јураар јайаанга кирген Јуук Кѳнчыгыштын култура очогыла колбулу. Ол кѳрѳм-шѳѳлтелер ле олорло тудуштагынан сѳѳр-кеберлер јер ижиле, мал азыраарыла кожо Европага, оноҗ Кѳнчыгышка—Орто Азия ла Сибирьге јеткен.

(СССР-дин наукалар Академиязынын «Природа» деп айлык журналынын 1987 ј 8-чи номеринен В. КУРТОВ кѳѳѳрген).

Н. ШОДОВ-МЕНДЕШ

«УЙ ЈИГЕН» БИЧИК ПЕ?

Мѳндѳр-Сокконнын история-краеведение музейине кирген улустын кезиктери озогызын кѳргѳскен јазалдарда эдилген журук-чийѳлерди, темдектерди ајарып: «Бу не, нени темдектейт?» — деп сурагылайт.

Бистин музейде темирден алакалап, чычыркайлап эткен ѳзѳҗилер, тердеги чийѳ-журуктарлу тажуур, бѳѳѳѳ шабылу калта, кыйу, кураандардын ими бар. Олорды 14 јылдан ажыра јууп, шигдеп жеддим. Ол темдектерди, чийѳлерди ондоорго ченештим: бойым кичинекте кѳргѳн темдектерди, оны эмеш те болзо билген улустын айткандарын, албатыда ол темдектерге келишкедий кандый кеп сѳѳѳѳѳѳѳѳѳ барын эске алындым. Эмди бу уккан-кѳргѳнимди шигдеп, ол аайынча тѳѳп-шѳѳлтелер эмес бодолго-шѳѳлте (гипотеза) эдейин. Бу ишти бѳѳѳѳѳѳге амадаганынын шылтактары бар.

1. Жуу-чактын уур жылдарында, байла, эмеш карыкканда-рынаг улам ба эмезе келер ойдо ырысту ижемизин түргенде-дерге амадаганынан ба көп улус: «Алтай албатынын бичигин уй жип койгон» — деп айдатанын угуп жүрөтөм. Бу не дегени? Отокөн ойлөрдө Чарас-Бажынын эл-жоны (эмдиги алфавиттег башка) бичиктү болгон бо? Чын болгон болзо, угы-тозобис-тинг, ада-обокобистинг түүкиси кажыбыска ла оморкоду, жибү.

2. Жииттерден кем-кем ол темдектерди эзелтип, незине-не-зине тайанып, жангыдан бу сурак аайынча табынты эдерге сап алынардан маат жок. Ого жолды, анчада ла үренчиктерге, эн озо краеведение ачат. Ондый жайамал ишти бистен анчада ла эмдиги ой, эл-жон чылаазыны жоктон некеп жат.

3. Калганчы ойлөрдө көп алтай специалисттер, анчада ла бийик үредү божоткондор, жайаандык иштерин бойынын ти-лиле бичиридег болгой, куучындап та болбойдылар. Бу ста-тьяда айдылган шүүлтөлдөрди мен жайаандык ишке келишке-дий деп бодойдым. Келишкедий болзо, бойымнын тилимле бичип болорум ба? Бу ченелте бүтти бе, бүтпеди бе — слер көр-гойбөр.

Бичимелди кыскартарына болуп темдек, журук, чийү, таг-ма деп жартап бичигедий сөстөрдү жангыс сөслө бичик деп ай-дар күүним бар. Ол бичик пе, жок по — онызын, кычыраачы, слер көрүгөр.

«Уй жиген» бичикке келишкедийлери башка-башка бүдүм-дү болгодый. Олордын баштапкызы: кой-курааннын кулак-тарында имдер (жырым им, томура им, чөкөлгөн, онон до өс-кө).

Бистин айылда кичинек агаш тепши болгоны санаама ки-рет. Оныг түбинде бычактын миизиле эдилген кезинитини шир-теп сурагам: «Бу не?» Каруузына энем Шодоева Баай айткан: «Ол слердин одунын тагмазы.»

Онойдордо башка-башка обөкөлү улустын бойлорынын агылу тагмазы айыл ичининг тудунган-кабынгаи жобжозин-де де бичилген.

Экинчизи. Аптыралардын жүзинде, аяксалгыштын жүзин-де төрт бөлүккө үлеген тегерик чычыркайларды бистинг үйе-нинг улузы ас көрбөгөн. «Ол жер-тегери бириккендий үч кы-рына жетире төрт тала» — деп, таай-жегебис Матина Кабак жартаган. Чындап та, ол (горизонт) тегериктий көс жеткенче жетире көрүнөт, оны сениг чыккан жеринг, төрөл жеринг деп адайдылар. (Баштапкы журукты көрүгөр).

«Кабактын карындаштары Бытылыш, Бырты деп ус улус (19 чакта) болгон. Кан-Оозында журтаган. Шатыра, комус, нкили де эдер, аптыраларын, аяксалгыштарын чололоп жа-рандырар да, тагма-темдектерди де билер» — деп, бичинчи И. В. Шодоев куучындаган. — Андый ла ус улус Чарас-Ба-жында Чуйчин Эндрей, Тукчин Бабак, Жабаганда Бок, Бабак

ат јепсели — ээр-үйгенди, куушканды, көндүргени кееркедип јестеер, мөнгүндее, көндөй мылтыкты да кырлаар, темир сулаар улус болгон. Олорго Беш-ичинег, Чарас төмөртинег айбылу улус та келетен. ...Олор «уй јиген» бичиктиг бөлүктерин эдимдеринде тузаланган ине.

Төрт бөлјиндү (квадрат, прямоугольник), кыйын толықтарлу (ромб) чийүүлөр агаштан, темирден эткен эдимдерде база туштайт. Академик А. П. Окладников ондый журуктарды кайа-таштардан шындеп, «Каменные ограды» (таш-чеден) деп жартаган («Петроглифы средней Катунн», Новосибирск, 1984).

«Таш-чеден» дегени не? Кан-Оозында јуртаган Таты деп кижі куучындаган: «Мүргүүл тушта менин мойныма талку кийдиреле таш-чеденге сугала, тизелендирип отургыскандар» ...Ол таш-чеденниг артканы Тулгуштуунын јанында эмди де бар деп, колхозчы Токнин Василий айдат. Мөндүр-Соккондо Карасуунын јалагында ондый таш-чеденниг сомы база көрүнн јадыры. Ондый таш-чедендерде јебрен тургуттар (түрктер) бурулу улусты јаргылаар эмезе ада-өбөккөниг јагын јандаар болгоны керегинде «Очерки по истории алтайцев» деп бичигинде Л. П. Потапов бичийт.

Онойдордо, таш-чеденди бичикте түс толықту төрт чийүүлөрле эмезе ромбала темдектегендер. Аптыраларда оны јурганы јер-јуртыбыстыг төрт талазында тургузылган јан дегени деп, бодолго-шүүлте эдедис (8-чи журук). Өрөги айдылган темдектерди эки каттан чийгени—чолологоны ла болгодый.

Олорды бой-бойына өй өткөниле улалтып, үзегиге алакалаганы музейде барын айттым (2-нчи журукты көрүгер).

Јан үйдеген-үйеге улалган дегенине келижет Мында эки үйе улалганы ошкош.

Чийүү темдек—јол дегени болгодый.

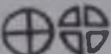
Е. А. Окладникова оны элтертип, база јартап койгон эмтир: «прямые и зигзагообразные линии могли изображать дороги.»

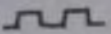
Учинчизи Ойдин өткөн јолын айды Мечин јылдыс өткөниле эмди де тоолоп, ајктап јадылар. Ай ла Мечин айланыжып турганын темдектеген чийүүлери, анчада ла ширдектиг кырында шабылаганын көрөтөн эдибис. (4-чи журук).

Күнди темдектеген тажуурды музейге Атыков Карындаштыг билезинег алганыбыс (3-нчи журук).

Күн-јылдар улалышкапын чололоп темдектегени болгодый — чийүү үзүлбей улалып јат (4-чи журук).

Төртинчизи. Иркиттердин угы-төзинде Бөрөгөш деп айлалкыш, јылчы кижі болгон деп, карган энем Шодоева Темеш куучындаган. Салайманнын адазы, карындажынын уулына, Чокондойго, энчи эдип ширдегин сыйлаптыр. Ширдектиг ортозында төрт кулјаны төрт түргү корулаган, айландыра өйдиг өткөн јолы ла үйдеген-үйеге чөйилген таш-чеденниг (јанын) улалышкан колбузы темдектелген болуптыр.

① ЖЕРДИН БУДУМИ
ТӨРТ ТАЛА

② ЯН УЙЕДЕН-
УЙЕГЕ УЛАЛГАНЫ

③ КҮНДИ ТЕМДЕКТЕГЕНИ

④ 12; 24
ЖЫЛДАР УЛАЛЫШКАНЫ

⑤ ШИРДЕКТЕГИ
ЧОЛОЛОР

⑥ САБАМАРДЫН БУДУМИ
АЛАКАНЫ
+ КАРЫЗЫ

 ЭКИ КИЖИ КОЛ
ТУДУШКАНЫ

⑦ ЖЕР

 ТӨРТ
ТАЛА КҮН

⑧ ЯН ЯН
(ЗАКОН)

 ЯРКЫНДЫ ЯРАМЫКТУ

⑨ АЙДЫН БИР ЯНЫЗЫ

 СЕГИС ЯНЫЗЫ

 ОН БЕШ ТОЛУУН

 ОН АЛТЫ ТОЛУУН

 СЕГИС ЭСКИЗИ

 АРАЗЫ

⑩ ЧАГАН АЙ, КОЧКОР
АЙ

 ТУЛААН АЙ, КАНДЫК
АЙ

→ КҮҮК АЙ, БАШТАПКИ
АЙ

 ЭКИНЧИ АЙ, КУРАН
АЙ

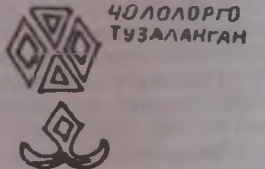
 СЫГЫН АЙ, УЛУРГЕН
АЙ

 КҮЧҮРГЕН АЙ, КЫШКЫ
КУРАН АЙ

⑪ ЖУУЧЫЛ АЙЫЛУМ

⑫ ЖҮРҮМДИ АГАШКА
ТУНДЕГЕНИ

⑬ БИЧИКТИН
БӨЛҮКТЕРИ
АЛТАЙ УСТАР
ЭДИМДЕРДИН
ТЫШ БУДУМИ
ЧОЛОЛОРГО
ТУЗАЛАНГАН

Ширдектеги чололор (5-чи журук).

Мындый чололу ширдектердин эскилеринин үзүктөрүн мен де кичинекте кезик улустың айылдарынаң көрүп жүрөтөм.

Мында кулжа ла түргү пени көргүзөт? Кулжа эң ле көп жайылган темдек. Оны айландыра ла көрзө, кочкордын мүүстү бажы көрүнөр. Ол Алтайдын, албатынын байлыгы дегени болгодый. Байлык дегени — ар-бүткенде: агаштар, өзүмдер, ан-куштар, суу, кижинин азыраган-кичеген уй-малы, кой-кураан, кыскарта айтса, жүрүминде азыранар, кийинер, тудунар-кабынар јөбжөзи.

Оны түртүрүп алганына келишкедийн түргү — корулаарым деп чертенгени, корулаар керек деп јаш үйеге јакыганы эмес пе? Түргүни јебренде бистин ада-өбөкөбис өштүлерине удурлажарда ада-төрөл јерис учун, байлыгы учун өлгөнчө тартыжарыс деп чертенип тургузатан деп уккам. Түргү эди салган таштар эмди де кезик јерлерде билдирлү болор. Ондый темдектин бирүзи Кан-Оозынан бир километр Төргүн ден јерде болгон, је јерди сүрерде тракторлор оны колоро тартып, јайрадып салгандар. Байла, кийинде өйлөрдө түргү тургускан јер эместенг солынып, Төргүн деп адалып калган болор бо? Түргү дезе түрттер, түрткүштеер деп сөстөрдөң төзөлөт.

Кадынның орто агынында кайа-таштарда кезик темдектердин шүүлтезин А. П., Е. А. Окладниковтор кычырып болбогонулар деп, өрөги айдылган бичикте айдадылар. Олордын айтканын алтай тилге көчүрүп ийзем, шүүлтезинин чокымы өскөртиле, эмеш те болзо, јастырыла бергедий. Онын учун орус ла тилге бичип јадым: «Ромбы, квадраты, ромбовидные рисунки (табл. 10, 33-36) углы, петлевидные знаки, знаки в виде запятых (табл. 10, 1—14) относятся к группе наскальных рисунков средней Катунь, которые наиболее близко стоят к письменам из недр... охотников и скотоводов... стала выкристаллизовываться письменность... (стр. 39). Оноң ары: «На скалах Катунь мы видим многочисленные знаки — идеограммы... не могут быть прочитаны... сделать вывод о том, что именно изображали эти рисунки, нет возможности»... (стр. 40)

Је мен дезе, ондый темдектердин шүүлтелерин Чарас бажынын албатызынын чек ундылгалак кеп сөстөринин, кепкуучындарынын, эзелтелеринин болужыла јартаарга ченежейин. Ол кеп-сөстөрдн, кезектей эзелте куучындарды ла бистин музейде јуукта табылган өрөги адалган көргүлерди олор укпаган, көрбөгөн ине. Је андый да болзо кезектей темдектердин учурын элтеертин айткандары көп эмтир. Оны мен база тузаландым.

Бежинчизи. Өрөги айдылган калтаны музейге Аладяков Баркаттын јеени Такысов Дима сыйлаган. Онын укканыла бу калта төртинчи үйеге улай сыйлалган болуптыр. Ол белекке эдилген болгодый. Калтада чейинин јайылган чечеги эки катап шабылалган — бис бала-баркалу болорыбыс деп, кыс-

тын күүнзегени болгодый, онын эки жанында кулжа—ар-јоојо-
лō јеткилдесеринин, кееркеткен түргүлөр — корулаарынын,
тоскуур—тōдлōстōр тагмазы, учында карчий-терчин салыл-
ган чийү свастикага түңей (6-нчы јурук).

Эки кижн колдорын карчий тудушканы, бой-бойына јак-
шы күүнзегени (6-нчы јурук). Мыны свастикага түңей-
леш деп кезик улус сананардаг айабас, је оны Е. А. Оклад-
никова мынайда јартайт: «...может быть интерпретирована
как символ благопожелания...» (стр. 39)

Алтынчызы. Онон ары: «...точки, пятна на поверхности
изобразительной плоскости... означали звезды... в наскальных
рисунках алтайцев также могли символизировать небесные
светила» (Каруновская, 1935, Прокофьева, 1961, Ива-
нов, 1954).

Онойдордо, өрōги айдылган бодолго-шүүлтелердин чынын
бу сōстōр дō, темдектер де керелейт.

Јетинчи јурукта јер-тенеринин бириккендий учкуры (го-
ризонт) ло онын тōрт талазы болордо, сегизинчиде — күн-
јаркыннын темдеги јуралган.

Јетинчизи. Ойди тоолоорын јылчы, айлаткыш Бōрōгōш ка-
найып темдектебеди деп. Айдын бир јангызын бир «кабырга»,
оног эки, үч «кабырга» деп айдыжатаны текши јарлу.

Айдын бир јангызы билдирер-билдирбес. Сегис јангызы —
тегериктин чике талортозы, он беш толуун — аксымак, он
алты толуун — кызылзымак, онон ары ай эскирер, сол јаны-
наг јемтнйн баштаар, сегис эскизи эмезе 23-чи күн—тегерик-
тин талортозы, айдын аразы билдирер-билдирбес, (9-ынчы
јурукта)

Сегизинчизи Мечин јылдыстар айды бōдōрин эмди де са-
кып, шигдеп јадылар: «Мечин айды өтти, јаны јыл келди, ай
јангырды, чагаан ай башталды...» — дежет. «Кабырга» — ай-
дын кезинтиси чалкойто турат — сооктын, кыштын темдеги,
уйлар — «соок тумчук» тыркуражат.

1. Чагаан ай — соок тумчук, кабырга чалкойто — соок-
тын белгези, кыш (январь).

2. Кочкор ай — кабырга чалкойто — соок, кочкор ман-
тайт (февраль).

3. Тулаан ай (эмезе чоокыр ай дежер) — тулунду кижн
айылда отурбас, тырмакту аг ичеенде јатпас — үй кижн уй-
ларынын тōрōборин каруулдап, айлында отурбас, тырмакту
аг ичеенинен чыгар, балазы туулар — күн јылыган, кар кай-
ылып јат (март).

4. Кандык ай—јер ээрип јат, аркада кандыктар чечектейт
(апрель).

5. Куук ай — агаш, бōлōн јажарат, күүк эдет (май).

6. Баштапкы изү ай — соокко удур, одоштой — айды
(«кабырганы») кōнкōрō жураганы — јылу, изү (июнь).

7. Экинчи изү ай — «кабырганы» экү этпей

8. Куран ай — содон мўўстў куран багырат (август).

9. Сыгын ай — сыгын эдет, сыладат (сентябрь).

10. Улўрген ай — агаштын бўри ўлўреп, тўжўп калды, куру будактар артты (октябрь).

11. Кўчўрген ай — ой кышка кўчўрилди, сооктор келди айдын кезинтизи чалкойто туру (ноябрь).

12. Кышкы куран ай — соок кыш, айдын кезинтизи чалкойто, кураннын мўўзн тўжер (декабрь). (Онынчы журукта).

Жылдарды канайып темдектеген? Жылдар тындулардын адыла адалган, «сўўктўрннинг бўдўмин журагай» — деп, энемнин айтканы эзелди.

Тогузынчызы. Чирип эмезе сынып жыгылган агаштардын кыптарынын ортозында чаазын чылап жалбайа кадып калган ак жулуктар туштайтан. Луу тушта ондый бир агаштын тўгўжинеи жалбайа каткан жулукты чунча тартып, энем Шодоева Баайдан сурагам: «Бу не?»

— Ол озогы улустыг чаазыны — деп, энем каруузын айткан. Ол ойдў мен жанг ла школго ўренерге баргам... «Озогы чаазын»... Эмди чаазын да жок... — меге кайкамчылу болгон.

— Ого озогы улус нени бичиген?

— Луу-чак келеткен болзо, атту, жыдалу кижининг сўўктўрининг бўдўмин журагай, айылчы болзо — кулжалу эткей... (11-инчи журукта).

Бу улустыг келеткен ойнн, байла, жетирўде база темдектегилеген ине.

Онынчызы. Озогы кеп-куучындарда айлаткыш улус керегинде кўп айдылат. Айлаткыш кижн — не кижн? Ол ўткўн жўрўмнинг тўўкисин жакшы билер, ўдўп жаткан жўрўмнинг жакшызын, жедикпестерин ылгаштырып, шиндеп тўнейлештирер, келер ойдў жўрўм кандый болорын тўп- шўўлте эдип озолондыра айдар, эл-жонго жарт эмес жанг табылган, эмезе болгон немени шўўп, чын айдар кижн. Айлаткыш улус жўрўмди аннын мўўзиле эмезе агашла тўнейлештиретен деп, карган энем айдатан эди. Ол агаш Бўрўгўштинг бичигинде канайып темдектелген болбогой? Оны канайып кычырар? (12-чи журукта).

Кандый ла агаш чабаадан ўзўп жаанайт, эскирип чнрийт, ўлезн, «чагы жеднп» анттарылат эмезе оны албанла антарадылар. Онынг ўткўн жолында жагнын солынган жолын, тўрт талала колбузын чийўчектерле (идеограммаларла) чычыркайлаган болбой кайтсын Олор башка-башка бўдўмдў—жўрўмде кижининг жолы база андый деп айткан эмей. Эски агаш жыгылган эмезе албанла жыктырткан. Ол агаштын ордына жанг чабаа, жанг жаш жўрўм башталган. Кандый ла жанг жўрўм жакшыга нжемжилў, айдын жангызыла сакылат деп, ўрўгн айлаткыш темдектен кычыргадыйс.

Ўткўн ойдўгн бу айлаткыш бистинг бўгўнгн де жўрўмисте, нжисте солынталарды ондоорго, бўдўрерге нжемжи берет.

Өрбө айдылган «уй жіген» бичиктин бастыра темдектерин бис билбезибис, онын јук ле кезиги биске јеткен ине. Ол ло ус улустын эдимдеринин шылтузында бисти јилбиркетти.

Алтай улус темирле, агашла, тереле тудунар-кабынар немелерди эдерде чолологонун, база кеденнен, куделиден, кобон бостон эткен кийимдерин чинмерилегенин, чолологонун жуукка јетире коргонис. Килиннен, торкодон, мандыктан кееркедин эткен кийимди, кееркеткен ат јепселин, айыл ичинин јобжозин озодо бай улус тузаланган, је оны эдери — јоктулардын ла ус колы эмей. Ол будумдердин эмдиги келишкедиин (чегедек, некей тон, јака тон, ичи тон, акар тон, коргуспек, јеејимек о. б.) алдындагызынан эпту, јараш эдип орныктырза, не јастыра болор.

Эдимдердеги темдектерди анылап, алтай улустар анча да ла XVI — XVIII чактарда эдип баштаган болгодый. Бистин музейде солун чычыркайлу узенилердин сыныгы бар. Ол чолодо кандый да шуултелер бар болор деп бодойдыбыс, оны кычырып алары — бистин келер ойдогі амадубыс. Анайда таскылдын бажында сал бар деп, онын агаштарын чололу јалбак темирле бириктире кадап койгонун коргом деп, колхозчы Аксантаев Владимир академик А. П. Окладниковко 1977 јылда куучындаган Ол кандый чоло? — бойынын шинжучилерин сакуп јат.

Откон ойлордо чолологон јыракыларды, бычактарды, кынырактарды, ок-саадактын жебеелерин (кезиктери бистин музейде бар), кылыштарды, јыдаларды, очокторды о. б. — темир, болот, чой эдимдерди, эмдиги Кан-Оозы аймактын ичин алза, Қайрукун ла Кызымда эткен деп айдарга келижет. Коргондо темирташты (руданы) нчеендеп кодорып касканы (шахта) эмди де табылып турганын шинжучилердин бичигинен кычырадыбыс.

Эмдиги Мбндур-Соккон јурттан 1,5 километрде «темир кайылткан јер» деп угуп јургенин тиреу тушта Кадина Шыранкай эмеген коргузип айткан эди, је ондо јес кайылткан болгодый — јесташ (малахит), јес эдимдер табылды, олар музейде: суску, казан, калбак.

Ученый Л. П. Потаповтын «Очерки по истории алтайцев» деп бичигинен алтайлар темирди, јести кайылткандары, онон эдимдерди бойлары чололоп то, кееркедип те эткендери керегинде кычырадыбыс.

Мбндур-Соккондо кайа-ташта јебрен тургуттардын бичигендери база бар, је «уй жіген» бичиктин темдектери ого чек јузундеш эмес. Темдек-бичигисти бистин санаабысла алтай албаты болуп аныланып табыларыла кожо таап баштаган. Је ол бичик бастыра билгирлерди бичигендий кемине јетире озуп болбогон. XVIII чакта «Ойроттын чагы» тушта ла арбуткеннин уур айалгаларынан улам туни-тужи уй-малдын кийинен јуруп, курсагин азыранган улуска ондый ишти учы-

на јетире тѳѳѳѳ ѳѳ дѳ, арга да келишпеген. «Ойроттын ча-гыла» кожо оны таап тургускан билер улус кырылып калган. Бичиктин кѳп тоолу, чокым чике эмес темдектеринин ордына алтай албаты ас темдектѳ, эптѳ орус алфавитти тузалана берген.

Онон улам XVIII чактын экинчи жарымында, XIX—XX чактарда ол бичиктин бѳлѳктерин алтай устар эдимдеринин тыш бѳдѳмин јѳк ле чололоорго тузалана берген. Онойып, алдында бѳлѳрдѳги идеограммалар торт ло тегин чоло, јурук боло берген (13-ннчи јурукта).

Кезик устардыг тудунган-кабынганы (инструменттери) ѳйттѳш, кыскаш, ойгыш, јонгыш, ыргыш о. ѳ. чычыркайлаган, алакалаган чолузуын мен де кичинекте кѳрѳтѳм (Јымалдай-даг. Јепишкедег).

Бу бичимелдин 1 бѳлѳгинде тузаланылган јартагадый сѳстѳр:

1. **Чоло, чолологоны** — орнамент, оформленне, орус-алтай сѳзлнкте чертик јазаары деп јарталган.

2. **Чычыркай, чычыркайлаганы** — чийѳлерде чолологоны, чырчыйткан, чырышталткан дегенине тѳгей.

3. **Алака, алакалаганы** — кезинтиге, ырынтыга эмикти тыгып, шаап чолологоны, алаканга кыстагаиы дегенине тѳгей.

Бистин музейде алакалалган эдимдер јангыс ла темирдег эдилген.

Озогы кемјѳлер ле иштин эп-сѳмелеринен...

Чарас-Бажынын кезик улузы, анчада ла којойымдар ѳткѳн чактарда садыжып Орто Азияда Чу суу ичине јетире эме-зе Эјенге де баратан болуптыр. Коштын јолы Кызыл-Тытла ѳткѳн дежедилер. Толыжарга, садыжарга узун-кысказынын, уур-јенгилнин текши кемјѳлери керек болбой кайтсын. Бой-бойлары бар-јогын алыжарга-берижерге кемјѳлер керек боло бергени јарт. Ары-бери јѳрерде ѳйднн кемјѳзи, кечерге суунын терегин тѳгейлештирип те билери ле ѳскѳ дѳ кемјѳлер темдек-бичикти тапканыла кожо табылган болбой.

а). **Узунынн кемјѳлери** — 1 ѳѳлѳ (сабардын јалбагы) — 2-3 см., 1 сѳѳм (1,5 сабардын узуны, 5-6 ѳѳлѳ) — 12 см.; 1 карыш (2 сабардын узуны, 2 сѳѳм) — 20-24 см.; 1 карын эме-зе 1 алтам (чаканактан, сабардын бажына јетире, 3 карыш) — 48-60 см.; 1 кулаш (јайылган 2 колдын учына јетире, 4 карын) — 190 см.; 1 чакырым (500 кулаш) — 960 м. — 1 км.; 1 кѳндѳк (атту кижиге, 60 чакырым) — 55-60 км.

б). **уур-јенгилинн кемјѳлери** — 1 сабар кѳдѳрер — 500 гр., 1 алакан — 1-2 кг.; 1 сынар кол — 5-10 кг.; 2 кол — 15-20 кг.; 1 кѳгѳс — 30-40 кг.; 1 артынчак — 60-70 кг.; 1 кош — 1,5-2 ц.; 1 абыра — 3-5 ц.

в). **суйуктын кемјѳлери** — 1 ѳймок, 1 калбак, 1 аяк — 0,2-0,5 л., 1 бортого — 1-4 л.; 1 кѳнѳк — 7-10 л.; 1 чапчак — 20 л.; 1 кѳп — 30-40 л.

г). суунын терегинин кемжүзи — таманда — 1-3 см.; шагайда — 10 см.; тизеде — 40-50 см.; тӱнгмӱктӱ — 60-70 см.; курлаада — 80-90 см.; кӱгӱсте — 1-1,4 м.; мойында — 1,5-1,6 м.; тӱбӱдӱ 1,7-1,8; бут жетпес — 2 м. ӱрӱ; «туп жок» — жортып та, базып та, кечип болбос дегени—эжинер керек.

д). ӱйдин кемжүзи — армакчы чачым — 2-3 сек., таңкы тартым — 5-10 мин.; чай кайнадым — 15-20 мин.; эт кайнадым — 1 час; жарым тӱш (тӱн) эмезе жарым кӱн — 6 час; 1 кӱн — 12 час; 1 тӱш-тӱн — 24 час; 1 ай, жарым ай, жарым жыл, 1 жыл, жарым ӱйе — 12 жыл; 1 ӱйе — 12 жыл; жарым чак, 1 чак, 1 эччелик — эпоха.

Тӱнортозы — 1 час, тӱн ортозы ӱткӱни — 2 час; таңары жуук — 3 час. Таң Чолмон чыкканы — 4 час; таң алдында — 5 час; таң атканы — 6 час; жер жарып келгени — 7 час; кӱн чыгар алды — 8 час; кӱн чыкканы — 9 час; кӱн ӱксӱдӱни — 10 час; удура тӱш — 11 час; удура тӱш ӱткӱни — 12 час; тал тӱш — 13 час; тал тӱш кыйганы — 14 час; кӱн жабызаганы — 15 час; армакчы чачым — 16 час; чылбыр чачым — 17 час; кӱн кыр бажында — 18 час; эниргеери — 19 час; бозом энир — 20 час; бӱрӱнкӱй энир — 21 час; Энир Чолмон — 22 час. койу тӱн — 24 час.

Эмдиги јашӱскӱримнен кӱп јинттер ӱрӱги айдылган кем-јӱлерди адап тузаланарын база ундып јӱргендери иле кӱрӱнет, онойдо ло «уй јиген» темдек-бичик бойынын ӱйинде ундылып калган ине. Онойып ла кезик ишти эдери: терени тӱледери, оног илгин, булгайры, сӱрӱк эдери, тереден чапчак, тажуур ӱзӱктӱп кӱктӱбри, чингмеери согоры ла онойдо ок темирди сулаары, кайылтары ла кандаары, јестеери ле мӱнгӱндеери о. ӱ. ӱткӱн ӱйлӱрдӱги текши таркаган темигӱ-таскамал ундылып калды. Байла, ӱрӱги айдылган иштеги темигӱ-таскамалдар ӱйдин некелтелерине, аргазына келишпей эскирген. Айлаткыштын јандулыгы (закономернозы) ондый туру. је јӱрӱмде ада-ӱбӱкӱбистин иште кезик темигӱ-таскамалын бойыс керексинбезибистен таштап јӱрӱбис.

СОВЕТТИҢ КОЖОНДОРЫ

* * *

Кыйа кийген калбагнын
Кыйазына баш болзын.
Кылдан чичке жан келер,
Чичкезине баш болзын.

Жайа кийген калбагнын
Жайазына баш болзын.
Жаннан артык жан келер,
Артыгына баш болзын.

* * *

Тоотой бажы — той тепсенг,
Торбокту мыйгак турлузы.
Торко жиги — чичке жик,
Оног чичке жан келди.

Баранул бажы — бай тепсенг,
Балалу мыйгак турлузы.
Мандык жиги — чичке жик,
Оног чичке жан келди.

(Куладыда жадып божогон
Уйачы АМЫРГУШЕВА айткан)

* * *

Бийдин суузын кечире
Бийик жараш кўр салды.
Бистин жонды оңжўде
Билимдў жакшы жан турды.

Кадын суузын кечнре
Кандый эптў кўр салды.
Калык-жонды оскўре
Кару жакшы жан турды.

* * *

Катамалду Кадын жол
Кандый жакшы тўзелди.
Карануй жадын жоголып,
Кайран Совет жан келди.

Эремелдү Чуй жолы
Эмди жазан жазалды.
Эрикчелдү эски жаг
Эмди жакшы солынды.

* * *

Кадын суузы чакпынду.
Кайкабастаг ГЭС турзын.
Карагуйды жоголтып,
Канча жүзүн от күйзин.

Бийдин суузы сугатту
Алтайымды сугарзын.
Анаг өскөн аш-курсак
Албатыга салылзын.

(Жабагандагым совхозто журтаган
кожончы-ойынчы Василий ШАГАЕВ)

Капшагай ТОЙЧИНАНЫ

кожон доры

АЛБАТЫМНЫН ЖОЛЫН АЛКАГАНЫ

Күренг тайга үстинен
Күн Алтайга чалызын,
Күүнзек жоным көксинен
Күмүш чечек жайылзын!

Ак тайганын кырынаг
Ай Алтайга чалызын,
Алтай улус алдына
Алтын тагдак жарызын!

Агажы жок тайгага
Арчын агаш тарылзын,
Албатыма чактарга
Ару жолдор ачылзын!

Көк-боролор желдирген
Көбөн чөлдин жаражын!
Көөркийлерди ыргаткан
Көк чечектү Алтайым!

Ак-боролор желдирген
Алтын чөлдин жаражын!
Албатыны ыргаткан
Ак чечектү Алтайым!

ПАРТИЯГА МАК КОЖОН

Көбөн чөлгө мантаган
Көк таманду машина.
Көөркий бисти көдүргөн
Коммунисттик партия.

Алтын чөлгө мантаган
Ак таманду машина.
Албатыны баштаган
Акжиптерлү партия.

Алтай үстин айланган
Ай канатту самолет.
Албаты жолун айлаткан
Атту-чуулу партия!

Жер ортозын жууктаткан
Желберт эдер самолет.
Жетен жонды жууктаткан
Женүлү бистин партия!

КАРЫНДАЖЫМА

Алтын столун жылдыр жат, —
Алтын калам колында.
Алтын судур кычыр жат, —
Ак санаазы бойында.

Албатынын алдына
Ару жолды ачып жат.
Алтай төрөл жонына
Акту сөзүн айдып жат.

КОСМОНАВТКА МАК КОЖОН

Ак-айаста шунуган
Алтын чокту космонавт.
Көк-айаста учурткан
Көк жылдыстый космонавт.

Алтан алты талалу
Айды айланган космонавт.
Јетен јетн талалу
Јерди айланган космонавт.

Алтын судур кычырып,
Алтай үстин чотоды.
Күмүш судур кычырып,
Күнди-Айды чотоды.

Алып бүткен космонавт
Алтын Чолмон тагынган
Күлүк бүткен космонавт
Күндүлү ат алынган.

Албатыга качан да
Ат-нереези артабас
Элге-јонго качан да
Эткен нжи ундылбас.

Шибес јурт. 1979

ТУНГУРДИН, КУЛУРЛУНЫН КОЖОНДОРЫ

Камчы буузы карманда —
Камчы неге серпилер.
Карык санаам көксимде —
Карындаш неге тарынар?

Бөрүк болсо карманда —
Бөрүк неге серпилер?
Бөлбк санаа көксимде —
Бөлбм неге ачынар?

Кумакту чөлднүг өлөңи
Кумакту болбой ол кайсын.
Кунугары бар эмес,
Курдук болбой ол кайсын.

Сары чөлднүг өлөңи
Сайлу болбой ол кайсын.
Санааркаары бар эмес,
Салдым болбой ол кайсын.

Кечнп жүрген јер эмес,
Кечүзин кайдан кечейин?
Келип ойногон јер эмес,
Кейин кайдан көрөйин?

Ажып жүрген јер эмес,
Ажузын кайдан ажайын?
Айдыжып жүрген јер эмес,
Аайын кайдан билейин?

Тенип жүрген бойымды
Ундыгай бедеер, көөркийлер?
Тенгериннүг жылтызын
Тоологой бедеер, көөркийлер?

ОЗОГЫ ҚОЖОҒ

Сүўри туйгак сүрниўкпей
Сүўри тууга өксөзин.
Сүнеелерис биригип,
Сүрлү каанга өксөзин.

(Чўңкедей Кыймаптаева айткан)

Экче ташту Эн-Аркыт
Энем болгон ол эди.
Кату ташту Кан-Аркыт
Кабай болгон ол эди.

Кан-Аркытка базарга
Калын таман элеген.
Эн-Аркытка базарга
Эки таман элеген.

КЕЛИН ТУШТАГЫ КОЖОНЫМ

Көк тепсенге чыгала,
Јелер керек, көөркийлер.
Көрүшкенди көрөлө,
Ойноор керек, көөркийлер.

Ак тепсенге чыгала,
Јелер керек, көөркийлер.
Айдышканды көрөлө,
Ойноор керек, көөркийлер.

Отко казан кайнабас
Одынында болгон бо?
Ойногон бойым айрылбас
Ойынында болгон бо?

Аскан казан кайнабас
Азыжында болгон бо?
Альдаган бойым айрылбас
Айыл ээзинде болгон бо?

Учар кушта не сүрлү?
Уйалу мүркүт бир сүрлү.
Угур јуртта не сүрлү?
Укту-төстү эр сүрлү.

Эдер кушта не сүрлү?
Эдил күүк деп куш сүрлү
Эртеги журтта не сүрлү?
Эрјинелү эр сүрлү.

* * *

Куулы-теели канзана
Тамакынан азый ал.
Куладынын јалаңа
Эмеш кезек сақып ал.

Темир-куулы канзана
Тамакынан азый ал.
Текпенектин јалаңа
Эмеш кезек сақып ал.

ЈАБАГАН-КЫРЛЫҚТАҢ КЕЛГЕН ҚОЖОН

Кырлан-кырлан тайгалар
Кыймык эдер јангы јок.
Кызыл-јараш чөбчөйлөр
Онуп калар јангы јок.

Болчок-болчок тайгалар
Болчос эдер јангы јок.
Монгол кызыл чөбчөйдin
Онуп калар јангы јок.

* * *

Кыжы-јайы билдирбес
Кандый Алтай болбогой?
Кылык-јангы билдирбес
Кандый улус болбогой?

Јайы-кыжы билдирбес
Кандый Алтай болбогой?
Јажы-јааны билдирбес
Кандый улус болбогой?

Телениттин теленит.
Слер көрбөгөн теленит.
Кан-Аркыттын Кан-Аркыт,
Слер жүрбеген Кан-Аркыт.

Жаскы койон жүгүрүк,
Жаба једер ийдин јок.
Жакшынак бала мен жүрүм,
Алып берер уулын јок.

Күски койон жүгүрүк,
Жаба једер ийдин јок.
Күстү бала мен жүрүм,
Алып берер уулын јок.

Тойлу јерге кой сойор —
Оны јийтен куда јок.
Тоолу сөзим айткажын,
Оны угар куда јок.

Байлу јерге кой сойсом,
Оны јийтен куда јок.
Башка сөзим айт койзом,
Оны ондоор уулдар јок.

Сарылу бүткен малымды
Сарызын талдап минип жүр.
Салымду бүткен бойысты
Салымын ылгап, байлап жүр.

Омурткалу малымнын
Омуртказын ойып жүр.
Орус јаннын јангына
Ондой чийле салып жүр.

Кабыргалу малымнын
Кабыргазын ойып жүр.
Казак-монгол жонына
Каткыбыла салып жүр.

(Саидина Эжербей Кујурлудан
майман сөбөктү)
Түгүр 1986 жыл

Бу кожондорды эл-жон ортодон Б. Я. Бекүров жууналып, кепке баарына
белетеген.

БЕШ ИЧИНИН КОЖОНДОРЫ

«Эл-Алтайдын» быыл баштапкы чыкканынан жерлежим
Э Янмовтыг айткан Беш-ичинин кожондорун сүреендү со-
ныркап ла өкпөөрни кычырдым. Көпти санандым да, шүүн-
дим де, оморкодым да, бу кожондор торт жылыарга једни ба-
ратканы учун, санааркадым да. Карган-тижегдерис мынаар
жыгылып калза, оморды кайдан табар, алар? Онон до өскө су-
рактар мени кыйнады да, амырымнан бош аскырды да. Шак
оныг учун Беш-ичи деп бу бай ла кин алтайда эмдиге улус-
тыг өзөгинде жүрген мөгкүлик кайран алтай кожондорыстан
кезингин де болзо бичип, омор альманахта јарлалар, анчада ла
јашөскүрим оморды кычырар, көксине алынар деп иженип ту-
рум.

Тырмай КАМЫЛДИН

Алты талазы јалтырап,
Ада-Беш эмитир јайканган.
Алты таназы јалтырап,
Айдышкан эмитир јайнаган.

Эки талазы јалтырап,
Эне-Беш эмитир јайканган.
Эки таназы јалтырап,
Эжим эмитир јайнаган.

Карыганда чертетен
Кара сайлу кузук бар.
Карыкканда ойнойтон
Кайран Беш деп алтай бар.

Эмчийгенде чертетен
Эмил сайлу кузук бар.
Эриккенде ойнойтон
Эне-Беш деп алтай бар.

Кайыш үйген шынкырап,
Кара тай минген жогыс па.
Кайран Бештиг ичине
Кару жүрген жогыс па.

Ээр-үйген шынкырап,
Эрjene минген жогыс па.
Эне-Бештиг ичине
Эптү жүрген жогыс па.

Ак ла кары жаагажын,
Базарга жымжак алтайым.
Ак чечеги жайылза,
Көрөргө жараш алтайым.

Көбүк кары жаагажын,
Базарга жымжак алтайым.
Көк чечеги жайылза,
Көрөргө жараш алтайым.

Айландыра тайгалу
Ажузына баш болзын.
Айланышкан талайлу
Кечүзине баш болзын.

Эбиреде тайгалу
Ажузына баш болзын
Эбирип аккан талайлу
Кечүзине баш болзын.

* * *

Эки суудын балыгы
Эттү-жуулу балыкту.
Эне-Бештин балдары
Эптү јакшы ойынду.

Кара суудын балыгы
Кайзырыкту балыкту.
Кайран Бештин балдары
Кару јакшы ойынду.

АДА-ЭНЕЗИН АЛКАГАН КОЖОНДОР

Адам мени азыраган,
Алып, кучуп кичееген
Меге јүрүм береле,
Алып-күлүк баш деген.

Энем мени эмискен,
Ээлип, кучуп кичееген.
Меге јүрүм береле,
Эрлү күлүк баш деген.

* * *

Эрјененин јелижи
Эне-Алтайды торгылтар
Эне-аданын јыргалы
Эне-Алтайды ол өдөр.

Ак боронун јелижи
Алтай үстин торгылтар.
Ада-эненин јыргалы
Алтай үстин ол өдөр.

Элик бычкак бѣдүктү
Кийеримде эптүзін.
Энем баскан алтайга
Јүреримде јакшызын.

Ангнын бычкак бѣдүктү
Кийеримде јымжагын.
Адам баскан алтайга
Јүреримде јакшызын.

* * *

Јерден чыккан јети чет
Јелелү малдын турлузы.
Јети тажуур аракы
Ада-эненин күндүүзи.

Аркадан чыккан алты чет
Айгырлу малдын турлузы.
Алты тажуур аракы
Ада-эненин күндүүзи.

* * *

Түнде чыккан јумуртка
Түлүреп учар куш болор.
Түүнчекте јаткан јаш бала
Телекей билер эр болор.

Карангуйда чыккан јумуртка
Калырап учар куш болор.
Кабайда јаткан јаш бала
Калыкка јүрер эр болор.

* * *

Јамачылу тонымды
Јаанам эткен ол јок по.
Јажы јааны мындый деп,
Јаанам айткан ол јок по.

Элик тере тонымды
Энем эткен ол жок по.
Эмдигизи мындый деп,
Энем айткан ол жок по.

* * *

Элик балазын телчиткен
Эки кыпту таш кабай.
Эки јашка јетирген
Эне-аданын кол кабай.

Ан балазын телчиткен
Алты кыпту таш кабай.
Алты јашка јетирген
Ада-эненинг кол кабай.

ЈУУ-ЧАК ТУЖЫНДАГЫ ҚОЖОНДОР

Қазылып калган кара јол
Қачан ойто бүдер ол.
Қанду јууга барала,
Қарындаш қачан келер ол.

Ойылып калган ойдык јол
Ойто қачан бүдер ол.
Олјого барган қарындаш
Ойто қачан келер ол.

* * *

Қоқ-боронын тепкен јер
Қоқ тоғысқак туруп калт.
Қоёркийлердинг жүрген јер
Қоқ лә јалаң јадып калт.

Ақ боронын тепкен јер
Ақ тоғысқак туруп калт.
Ақалардын жүрген јер
Ақ ла јалаң јадып калт.

Кайың ағаш тӱзине
Карындаш турган болбайсын.
Карыкчалу жӱрӱмди
Карындаш жӱрген болбайсын.

Эки ағаш тӱзине
Энем турган болбайсын.
Эрикчелдӱ жӱрӱмди
Энем жӱрген болбайсын.

Кара тайды минеле,
Кајулада јелерис.
Калју фашист танманын
Базылганын кӱрӱрис.

Кер ле тайды минеле,
Кеерий, толгой јелерис.
Гитлер танма фашистти
Базылганын кӱрӱрис.

Ак борозы чакыда,
Ээртеп минер учурлу.
Алтайынан алкышту,
Айланып јанар учурлу.

Беи борозы чакыда,
Ээртеп минер учурлу.
Эне-Алтайдан алкышту,
Эбирип јанар учурлу.

КИЖИГЕ БАРГАН БАЛА КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Эки ташты чакканда
Одыс оноң кӱйетен.
Элден бала келгежин,
Лыргал ондо болотон.

Жаңыс ташты чакканда,
Одыс оноң күйетен.
Жаттаң бала келгежин,
Жыргал ондо болотон.

* * *

Кадыннан келген кара кер
Кајуга толо мал болор.
Катыстан келген кыс бала
Карын јакшы эш болор.

Јайлудан келген јеерен кер
Јарга толо мал болор.
Јаттаң келген јаш бала,
Јап-јакшынак эш болор.

* * *

Төрт таманду таш очок
Төрдин бажын чүмеген.
Төрт байарлу көжөгө
Айылдын ичин чүмеген.

Үч таманду таш очок
Үйдин бажын чүмеген.
Үч байарлу көжөгө
Айылдын ичин чүмеген.

* * *

Јабаганы чыдаткам,
Јалын кезер ат болгон.
Јаш баланы чыдаткам,
Јатка берер эш болгон.

Кулунакты чыдаткам,
Куйругын кезер ат болгон.
Кул баланы чыдаткам,
Кижиге барар эш болгон.

Кижининг ады ат болор,
Киштеп, киштеп јан келер.
Кижининг эжи эш болор,
Ойноп, ойноп јан келер.

Онын ады ат болор,
Отоп, отоп јан келер.
Онын эжи эш болор,
Ойноп, ойноп јан келер.

Ўйген, нокто јазалду
Адыс бистинг чакыда.
Ўйе чакка јуртайтан
Бала бистинг колыста.

Ээр, ўйген јазалду
Эрјене адыс чакыда.
Эр-јажына јуртайтан
Бала бистинг колыста.

КУДА, КУДАГАЙ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Ак боронинг сўдиле
Алас эткен кудагай.
Ак чечектий торколо
Кур курчаган кудагай.

Кўк боронинг сўдиле
Ўрўс эткен кудагай.
Кўк чечектий торколо
Кур курчаган кудагай.

Тўстўктўн чыккан тўрт кайын
Тўзинен ўрў корболу.
Тўрдў отурган кудагай
Тўртўн эки алкышту.

Аркадан чыккан ак кайыг
Алдынан өрө корболу.
Айылда отурган бу кудам
Алтан эки алкышту.

* * *

Кула тайдын бажында
Куулы үйгөн белеги.
Куулы чөөчөй ичинен
Кудагай берзе амтанду.

Кара тайдын бажында
Кайыш үйгөн белеги.
Калайлу чөөчөй ичинен
Кудам берзе амтанду.

* * *

Кулузында отурган
Куладынын жаражын.
Куйка, жинји жалтырап,
Кудагайдын жаражын.

Таш үстинде отурган
Тарбалжынын жаражын.
Тана, топчы суркурап,
Кудагайдын жаражын.

* * *

Алты үйслү чакыга
Ат буулаган төрөгөн.
Алты үйеге журта деп,
Балазын берген төрөгөн.

Эки үйелү чакыга
Эрjene буулаган төрөгөн.
Эки үйеге журта деп,
Балазын берген төрөгөн.

УЗБЕК ЈЕРДЕ КӨРҮП ЈҮРГЕНИМ

Ак-жарык, ар-калык — алтай улустың көзиле

Туулу Алтайдың бичиичилер биригүзине көп-көп жерлерден, ол тоодо тегин кычыраачы улустан, күнүн сайын самаралар келет. Олордың бирүзін А. Арбанакров деп кижи ийди. Онын материалын салып тура, самаразын жарлаза кайдар деп шүүштибис. Анда автор бу статьяны бичигенинин шылтагын жартайт. (Редкүрееден).

Жакшылар ба, нөкөр Б. Я. Бедюров!

Мен Алексей Арбанакров, Жаан-Чаргынын кижизи. Слер ол тушта келип жүреле, Узбекистанда канай жүргенеерди бичип, меге салып ийигер деп сураганаар. Айдарда мен «је» деп айдарын айдала, ойто тың эпјоксындым. Меге бичип бер деп, улусты канай сураар. Уйатту!.. Бичишти көрүп тураар бокандый, јетпезине, јастыраның үстине јастыра. Бойым бойыма да каткырадым. Бичип отурала, ойто јыртып салар күүним келет. Је куучындашкан куучыннаң баалу неме јок, онын учун салып јадым. Бичиген бичикти тың кыскартып салгам. Сырангај тузайтан јер јок то болуп калды ошкош.

Слер Латвияда болгоноорго мен де сүүнедим. ФРГ-да болгоноорды база јеткил-бүткил билер күүни келер кижининг. Партия обкомынын Пленумында айткан куучынаарды база соныркап кычырдым.

Је јакшы болзын! Јаш улустың ижи-тожы там јаранзын!

Эзенимле, А. Арбанакров

...Мастер Алихановтын куучыны:

— Узбек уул көп сабазында бойы билбес, кандый кыска биригип јуртайтанын. «Мен бойым бойдон, канай кижи алатаанын энем билер — деер. — Энем менег артык билер. Меге кем, кандый кыс јарайтанын. Ол кыстың энезиле мениң энем туйкайын куучындажалар, онын кийинде адалары билер. сырангај учында меге айдыжар, ол кыска айдыжар. Меге јакшы укту кижи алып беретенин энем-адам бачым јаспас. Онын учун узбек биле јайрадылбай јат».

Чын, бистинг калым јаан. Кысты уулга барарга, уулды

кижи аларга јаштан ала белетейт. Уул ла кыс сегис јашта, кезиктери оноң кичинекте куучындашпас учурлу. Анчада ла кыс бала чичке јүрүм јүрер керек: уулчакка јуук баспас, колдон тудушпас, оноң башка көп туйка неме бар.

Бистин јанг андый, бириккен соондо айрылышпас. Айрылышкан улуска јаан ујат болор. Уј кижі өгөһининг айрылган болзо, оның кийнинде ол кемге де керек јок, улуска көрүнбес эмезе чек өскө јерге сала берер. Балыр јүрүмдү уј кижини кайда ла көрүнзе, не де деп јамандаар, айткылайтан эмитир. Оның салымы андый туру дешкилеер. Огош кысчактар јодозын көргүспес, штан узун болор керек. Биригерге белетенип, уул ла кыс экилезі акча јууйт. Уулдың акказы јетпей турган болзо, элекке калар. Ол тужында кыс бойының акказын туйка кожуп та берер учуралдар бар. Уул кысты качырып апарган кийнинде, уурдап апарган дежер эмезе кызымды таппай калдым деп, адазы бедреп барар. Күйүү болгон уул белетенип алып, кайын адазын сапып отурат. Кызын бедреп келген адазы, кызына јолыгардан озо, кудазына јолыгып таныжат. Күндүү-күрее болот... Күйүүзи чыгып, кайын адазыла таныжып, былан сөстөр айдып божогон соңында адазының кызы јангы көрүнөр. Је кызы көрүнөрдөң озо, күйүүзи кайын адазын будынан ала бажына јетире кийимдеп салат. Будына хром сопок, бажына такыя кийдирер, ич кийим, костюм, чаазынга орогон кур табыштырар. База бир андый күндүүни келиннинг энезиле база ла анайда өткүрер. Јангыс баштапкы јолыгышта бастыра эр улус болзо, экинчизинде ончозы уј улус јолыгыжар.

Оның кийнинде той болор. Той омордың тилиле база «той» деп адалар. Је омордың тойы ла бистин той түңей эмес. Мени нөкөрим тойго кычырды. Менде ас ла салза, 50 салковой акча болор керек. Той эки башка јерде болотон эмитир. Уј улустың тойы та кайда? Эр улустың тойын уј улус билерге база албаданбас. Тойдо јаан ла болзо 50 грамм аракы ичеринг, је ананг көп болбос. Ол до 50 грамм аракыны ичер ле кижі ичер. Уј улус јанду амзаачы болор. Је той тужында көдүрези сыр-кожондо, сыр-бийеде как эрүүлге. Эрүүл кижі кожондозо мак, ого акча берер — кем канчаны. Акчаны ол бойы эмес, коштой турган кижі јуур. Је база кем кожондоор, күрееге чыксын! Јакшы кожон болзо, кезик улус акказын карамдабас. Домбра, түңүр үзүги јок ойногылайт. Кем бийе салар? База ла акча чачылар. Кожончы да бололо эзирнк болзо, слердитойдонг чыгара сүрүп салар. Ајарынбас јанынанг эр кижі ле уј кижі балырап куучындашкылаар болзо, экилезі сүрдүрер. Оның да учун бистен барган улуска, бир келтейининг, анчада ла уј улуска, кату болуп турганы ол. Балыр јүрүмдү улус бого не келер?

Је байагы той учы-бажы једип, јанар ой болордо, ажындыра белетеп салган сыйды ончозына, тойго келген улуска

берет. Тойго келген кижы сый жок куру жанбас. Же той тужында кысты көрөрүм деп сананбагар. Көрүнзе, үй улуста көрүнөр, уул эр улустың ортозына көрүнөр.

Ўзбек улустың жалакайы, күндүчизи алтай улус ошкош, кылык-жангы жымжак. Андижанда радиодон жаантайын кожон, музыка угулар. Сыранай жыргалду жери — горпарк. Анда кичинекей баладан ала ак-сагалдарга жетире ончозына соодойтон жер бар. Көбүн ижи башталза, паркта улус көрүнбес, жааны-жажы ончозы көбөйдө. Же базар күнде, рынокто база кыймыраар. 6—7 жашту балдар изү күнде кара тери агып та турза, кыйгы-кышкыла садыжар. Садыш келтейиненг коркышту эпчил улус. Мен базарга ярмарка көрүп жүрдим. Бир жерге келеле, чамчалар көрүп тура бердим. Алар күүним жок болгон. Меге албадап чамчаны ороды. Мен айттым, акчам жетпес деп. «Канчыйан жетпес?» — «Менде он ло салкой». — «Үч салкойды кемненг-кемненг сурап ал». — «Мен улус билбезим». Кийинменг бир кижы түртип, меге үч салкой акчаны албадап береле, ак чамчаны колтыгыма сугала, бажымды сыймап, каткырышкылап турды. Чамча алар күүним жок болгон... Бу жакшы улус па? Айла мени мекеледи бе? Айланып болбой турдым. Чайды аякка толтыра урала күндүлезенг, ичпес, ачынар, талорто болзо ичер. Чайканага кирип, акча жокко чайлап алар арга бар. Магазинге киреле, нени-нени алган болзогор, ойто жандырыш деп неме некешпегер, жаман көрдиререр. Кижининг ичине келишпес эмезе келижер санг башка жаңдарлу албаты эмтир. Бажында такыйалу болзон, күч өйлөрдө сеге болужар улус чыгар деп, меге бир уул айтты. Кем билер, та кокыр, та чын. Меге — көргөн-уккан куучын үзе солун. Олор мениле соныркажат. Олордыг соотоп отуратан, ой өткүретен столы жаан. Ол столды эбире отуруп чайлагылаар, плов, шашлык жип божозо, жаан канзала танкы тартар. Оок өскүрим жаантайын домбра ойноорун сүүр, кожондоор эмезе бийе салар, эзирик эмес, как эрүүлге. Кунугып билбес албаты.

Курсак белетеери жанынан эр улус ус. Онын учун столувыйларда үзе эр улус. Үй улустары болушту иштерде, пол, аяк-казан жунар.

Жер үстинде чайды кем аспаган? Кандый ла кижы бойына курсакты канайда да болзо быжырып, кайнадып эмезе алыштырып-кожыштырып ажанып албайсын... Же олор чайды бастыра Ўзбекистанда амтанын жаңыс эдип азар улус. Кара чай болзо, 20 акчага кофейин чай. Көк чай болзо, 20 акчага кофейин көк чай. Чайканада болзын, айылдарында болзын. чайдын амтаны түңей. Менен сурагылайт: «Чын ба, слердинг улус чайды тусту ичип жат дегени?» «Чын». «А тусты канчыйан салып жадаар?» «Кемге канчыйан керек, ол кижы анчыйан салып жат». Та неге каткырышкылады болбогой?. Мен оңдободым. Ананг ары мен коштым: «Талкан саладыс.

сарју, сўт ле шикир. Бистинг чай андып...» «О-о, Алексей, ол чай эмес, ол барда болор. Ого сен кичинек ле ачыткы салзан, анан јакшы аракы чыгар». Каткы...

Эпчил, јымжак ўзбектер мени база ла туска келген элик чилеп, кокырбыла мекелеп, кўндўлеп отургылары...

Изў алтай — Ўзбекистанда јўрўп, мен — Алексей Арба-наков, кўрўп-угуп келгенимди бичидим. Бистинг алтай улус кайда јўрўп, јорыктап, нени соныркап соотоп кўргонин «Эл-Алтай» деп альманахка тўкпўй-чачпай бичип турзын деген шўўлтени актузынан јўмўп турум.

КАЗАЧЫ — АЛТАЙ ЭР

Ноябрь ай. Товар поездтин кўп тоолу вагондорында че-рўге барып јаткан солдаттар јык толо болды. Казачынын барып јаткан вагонынын ортозында турган јаан кара чой печке кызып, онын ичин јылыдып ийерде, эки учындагы на-раларда уйуктап јаткан јииттер јылуны сезип, буттарын чўйў тееп ийдилер. Је јаан удабай печкенин оды когып, ва-гоннын ичи соой берди. Байа печкеге таш кўмўрди тыгып салала, эмеш карамтый берген черўчил ойгонып, наранын ўстинде чала уйкузырап отурала, кўстўрин јыжып, бажын силкип ийеле, полго тўшти. Печкенин эжигин ачкан бойын-ча, ичидўн болчок-болчок таш кўмўрди таштап ийеле, ўсти-не чыктап койгон койузынан тыга уруп салды. Печке тар-сылдап, эмеш бырыксып јадала, ойто ло кўнў кўйе берди.

Таш кўмўрди онойдо чыктыдарын алтай уул кайдан билзин. Оны байа солдаттарды ўйдежип кожо барып јаткан эшелоннын дежурный офицери — лейтенант айдып берген. Ўзеери Казачы орус тилди база уйан — уч-баш ла билетен.

От салар ишти эдип койоло, Казачы сабаттан кружка-зына суу сузуп, печкенин ўстине тургузып салды. Онон ва-гоннын каалгазын кыстай ачып ийгежин, јер боромтык ја-рып јаткан эмтир. Онын кўстўринин алдыла койу агашту јер ўдўп јатты. Чек тўрўл јерине тўней. Уулдардын энир-деги айдыжыла, поезд эртен тура Красноярскка јеткелекте јыш агашту тайга јерлер ўдўр. Чындап та, кажайып јаткан тандакка агашту кырлар карарып, поездти ўстинен тўмўн карап, јаба базарга тургандый кўрўнет.

Бозомтык тан ажыра ўдўп јаткан агаш-ташты ајыктап, уул тўрўл Алтайн эске алынды. Онын сагыжына школ-догы ўредў, јўрўм, иштеги баштапкы алтамдар — ончозы јуралып, орныгып келди. Анда кандый учуралдар болбогон деер. Мындый эске алыныштан онын каткызы келди. Ол кў-лўмзиренип, эжикти јаап койоло, черўге јаба атанган нўкўр-лўри Макар Лепетов ло Улай Сайдутов керегинде санан-

ды Онын бурузы жок то болзо, је нөкөрлөрннөн айрылышканына жүреги сыстап, кожо өскөн, чыдаган ла жүргөн дй-лөр, ыражар алдындагы калганчы энгирдеги эрмек-куучындар, колбуны качан да жылытпас деп үч нажынын бой-бой-лорына чертенгендери Казачынын сагыжында орныкты Мындый сагыштаг ого ненинг де учун кунукчалду боло берди. Байагы кружкадагы суу кайнап, печкенинг үстине төгүлип, шыркыраган табыжы Казачыны эрикчелдү санаалардан айрыды.

Тундинов Казачы Карлагашевич. Онын чыккан-өскөн жери — Урсул ичиндеги Олөтү деп өзөк. Алтай эр — Карлагаштын билезинде эки уул ла төрт кыс өскөн. Онын айлы-журты Олөтү өрө жыш агашту Жыду-Арал деп жаан тегерик акту жерде турган. Карлагаш ла онын эжи Кабык бу өзөктө төзбөлгөн өмбөликке эн озо киргендердин бирүзи. Олор журтаган жеринде жажын чакка колхозтын малын кабырган. Бу жаан ишке бала-барказын үредип таскаткан. Соңында балдары чыдап, ада-энесинин ижин энчиленип, олордын жолыла оног ары көндүктирип улалткан. Укталган иштин үйезн эмдиге жетире үзүлбеген. Бүгүн Карлагаш-өрөкөннин уйазынан таркаган балдарынын балдары — Абрам, Тамырчы, Шуруй ла оног до өскөлөри мактулу малчылар. Болкандый, жаан ла јаш үйенинг колбузы.

Мал ижинен Казачы база туура артпаган. Кичүден танышкан. Уулчак Чоокыр. Амадай ла Айры-Кобы деп өзөк-кобылардын кырларын ла кырлагдарын, меестерин ле таскылдарын жылагаш буттарын тегенектерге сайдыртып, көп катап ашкан, кырлаган ла кериген Онойып, уулчак јаштан ала чыдапкай ла иштепкей болуп өскөн. Эр кемине једип, канчын јиит тужында амыр-энчү јадып, малчы болуп иштеерге келишпеди.

Кара сагышту јутпа фашисттер Төрөлиске табарып, совет албатынын амыр јаткан жүрүмнн ле ижин бузуп, коронду кара јуу баштаган... Казачынын аказы Казай Ада-Төрөлдик Улу јуу башталарда ла фронтко атанган. Канду јуу өткүре Сталинградка јеткен танкист Тундинов Казай 1943 жылда мындагы калапту согушта өштүлерле күүн-кайрал јок тартыжып, јуунын јалангында јен јастанып јада калган.

Бу ок 1943 жылда ноябрь айда Карлагаштын экинчи уулын — Казачыны Кызыл Черүге алдылар. Ол тургуза ла јуу-согушту фронтко барып тартышпаган. Бу јеткерлү керекке озо баштап үренерге келишкен. Оны кичү командирлер белетеп турган полковой школго үредүге ийген. Мында јиит солдат улус башкаарга үренген. Јуучыл керекле таныжып, таскаган. Школдо алтай уулдын политика билгири байып, элбеген. Анда ок јуунын тактика сүме-марына база үренген. Јуучыл үредүнинг өйи түргөн өдө берди. Казачы фронтко барарга јүткүп, фашисттерле Төрөли, албатызы, өлтүрткен

аказы учун тартыжарга белең болды. Полковой школдо јинт солдат үзеери чечен адышка база үренген. Аткаыр болоры — кижиден бек су-кадык, чыдамкай ла чечен көс, анчада ла колдоры күчтү болорын некейт. Ненин учун дезе, адыш улай ла кол бажында өдөт. Онойдо ок јуу-чактын ойинде кажы ла керекке түргөн үренер ле таскадынар керек. Ол солдаттан үредүге ле таскамалга каруулу ла кичеemelдү болорын, ончо бойын беринерин некейт. Алтай эр шак андый эди. Онын учун ол школды кыска өйгө јакшы билгирлерлү божоткон. Ол эмди — кичү командир.

Оны фронтко Күнчыгыш Сибирьден аткаргандар. Ол адыш-стрелковый полкто служить эдип јат. Јуучыл јолы фашисттерден Ленинградты, Литваны ла Латвияны јайымдаар јуу-согуштардан башталды. Казачы улу Октябрь революциянын кабайын — Ленинградты кара олјочылардан корулаар тартыжуларда турушты. Ладога көллө өткөн јүрүмнин јолын корыган. Онын да учун онын төжинде «Ленинградты корулаганы учун» деп медаль јалтырайт.

Бистин черүлердинг табаруларына, ичкерлеген тебүзине чыдажып болбой, өштү кайра тескерлеген сайын, јинт алтай јуучылдын јолы база Бадыш јаар тереңжиген.

Октябрь ай, 1944 јыл. Казачынын турган полкына фашисттерди Ригадаг чыгара сүрүп, оодо согор тартыжуда туржарга келишкен. Совет черүлер городты курчап, фашисттерди ончо јанынаг кыстап турды. А өштүге дезе, канайып та болзо, курчудан кыйалта јогынаг чыгар керек, оног башка — өлүм. Онын да учун оло кыпсудан чыгарга көп катап ченешкен, албаданган ла казыр тартышкандар. Мынайып, сүрекей тын јуу-согуш болгон. Мында Тундинов Казачы јалтанбазын ла чыдамкайын, эпчилиң ле сүмелүзин, јана болбос коркыбазын ла аткырын көргүсти. Ол тынын да кыскаңбай өлүмге удур көрүп, күүн-кайрал јоктон тартышкан. Онын чечен адыжынаг көп фашист солдаттар корогон. Оло аткаыр совет јуучылдын отурган јерин узак өйгө шиндеп, кетеп, учы-учында сезип, таап ийгендер... Бу јуу-согушта Казачы бажына уур шыркалаткан. Оног көп айларга улай госпитальда јатты. Риганы јайымдаар тартыжуда калапту јуулашканы ла өштүнн көп солдаттарын јоголтконы учун партия ла башкару алтай эр Тундинов Казачыны үчинчи степеньдү Мактын ордениле кайралдаган. Онын јуучыл јолы оног до ары барар-көнүгер, ол оног до көп нерелү керектер эдер эди. Је онын мында бурузы јок. Бажында уур шыркадаг улам алтай уулга ойто фронтко барарга келишпеди.

Ол баштапкы бөлүктин кенеги болуп, 1945 јылда февраль айда төрөл Алтайына, чыккан-өскөн Олөтү јерине јанып келди. Мен уур шыркалу кенек кизи деп, Казачы айылда амырзынып, узак тегин отурбады. Јуу-чактын ойинде јүдеп калган колхозты өрө тартарга анчада ла эр улус сүрекей

керектү болгоны јарт. Ол бйдө мындагы «13 лет Октября» колхозтын кату-кабыр ончо ижин келин-кечкиндер, карган-тижендер ле бала-барка бұдүргендери јажыт эмес. Мындай айалгада кандый да болзо, эр киндиктү кижиге, айлында отурарга эп-јогы чын. Јаан удабай фронтовик колхозтын ижине чыкты. Агаш чаап узанарга оны адазы кичинекей ала үреткен. Бу иш ол тушта сүрекей керектү болгон. Ненин учун дезе, колхозтын алдындагы чеден-кажаандарынын бйи једип, эскирп, чек јайрадылып, үрелип калган эмити. А улус јадатан туралар тудары кайда. Айдарда, строительдердин ижи сүрекей керектү ле көп болгоны јарт. Онойып, ол јылдарда Олөтүнин строителидери кызыл колдын күчиле улус јадар көп туралар, мал турар чеден-чулан ла кажаандар туткандар. Мында кенек фронтовик Казачынын үлүзи јаан, јөмөлтөзи билдирлү.

Јаан удабай черүден тѳжинде медальдары мызылдажып, бир будында шыркалу, эки колтык тайакту Лепетов Макар јанган... Ол сыймучы кижиге барып, учугына ок тийген будын изүледип, чөйдиртип, учында эки бутту база берген. Макардын ол туштагы бийезинин эбин, ийигин, чүмин ле јегилин көргөн болзогор, эмднге јетире ундыбас эдигер. А балалайкала ойногону кандый! Олөтүнин јаан јашту улузы Макардын балалайкала ойногону бүгүнге јетире кайкап ундыбаган. Онын угы андый. Аказы — офицер Захар, эјези — Маакыр база сүрекей ойногон. Эјези бүгүн де ойноп ийерден аябас. Макар согында балалайка ойноп, Новосибирскте өткөн тергее көрүде туружып, лауреат болуп, Олөтүге алты кылду балалайка кайралду јанган. Ол јурттагы чүмдемел өмѳликтин, јашѳскүримнин ойын-јыргалынын эдискичизи болгон. Онын чүмдеп болбос күзи јок деп билдиретен. Танцада — вальстан ала полька-краковякка, кожондо — Совет орооныстын Гимнинен ала «ойойымга» јетире јынҗарада ойноп ијетен эди. Ол өйлөрдө эки нөкѳр — Казачы ла Макар көп јылдардын туркунына строителидер болгон. Учында М. Лепетов темир сулаачы болуп иштеген. Мында онын узы балалайка ойногонунаг бир де јабыс эмес болгон. Казачынын база бир наҗызы. Сайдutow Улай, черүден бурылып, милициянын ишчизи болгон, бүгүн Казахстанда јуртайт.

Онын согындагы јылдарда Тундинов К. К. јылкычы, уй кабыраачы болуп, көрүмјилү ле јозокту иштеп, бийик једимдерге ле көргүзүлерге јеткен. Ады-јолы макта болгон. Анайда ок ѳскѳ дѳ иштер бұдүрген. Јурттын текши јүрүминде эркетендү, чылазыны јок турушкан да, туружып та јат. Ол 20 јылдаг аҗыра үзүги јок јурттагы нөкѳрлѳрик јаргынын ижин башкарган. Коомой керектер эдип тургандарды, јаман кылык-јандуларды ла социалистик ээжилерди бузуп тургандарды јаргынын јуунына алдыртып, керек-

тердинг аайы-төйинге, ак-көйгөнгө чын-чике чыгып, бурулу улусты кату кезедип, керек болгондо, штрафтап та ийетен. Иш анчада ла тургакту өйдө көп болгон. «Ачу-корон жайым тушта журт-биленин сурактарын ла жеткерлү керектердин учы-түбине чыгарга көп келишкен» — деп, Казанчы Карлагашевич эске алынат. Чындап та, жаргынын ижи онын жаанынан керек-айалганы ла улустын кылык-жагын жакшы, ижин терең билип, чокум башкарганынан камаанду. Жаргынын председателинин төс амадузы — журтта жаман керектерди жоголторы, тайкылган кижини өрө көдүрүп, түзедип, чындык ла чике жолго кийдирери болгон. Мында ол једимдү иштеген. Нөкөрлик жаргы коомой кылык кылынгандарды, жарабас керек эткендерди алдыртып, ончо сурактардын түбине түжүп, учы-бажына чыгып, аайлап салатан, өөркөшкөндөрдн јөптөштирип койотон. А жайрадылып бараткан билени бириктирип салатан. Андый улус Казачы-өрөкөнгө эмдиге јетире алкыш-бийанын јетирет. Ондый учуралдар онын ижинде көп катап болгон. Онын да учун нөкөрлик ле онын председателинин журт улус ортодо тоомјызы жаан ла бийик болгону ол.

Өйлөр, јылдар өткөн сайын Казачынын јажы жаанап, уур шырка онын су-кадыгына жаман салтарын јетирер болды. Ол бүгүн иштебей де турган болзо, је журттын, колхозтын текши јүрүминде эркиндү туружат. Ол јуундарда хозяйствонын иштеги бар једикпес-тутактарды коскорып, көстинг-көскө сөгүп, оморды канайда түзедетен ле јоголтотон эп-аргаларды ла сүмелерди айдып беретен коммунист.

Перестройка-јаңырту ого жагыдан ийде-күч кошты. Ол онын чындык јуучылы. Ада-Төрөлинин коручылы ла чындык уулы, алтай эр Тундинов Казачы бүгүн де стројдо.

Б. УГАРОВ

СОГУШ. ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕШ. ООС ЧУМДЕМЕЛ

Вадим ДЕМЕНТЬЕВ

УЛУ ТАЛАДА

(Сибирь калыктарынын литературалары: өткөн лө
эмдиги өй)

Мынайда эс алыгар: соок, сыркынду салкын, көзнөктин ары жаанында онын сыгырты, а турада дезе жебреннинг, айса болзо, јер үстиде жебреннинг-јебрен кожонгы шыгырайт. Бу көбмөйлөп айткан кожонг — пластинкага бичилген кай. Озо баштап кыркырууш, кејирден кысталып чыгып тургандый үн, кенетийин күүлеп, јоон ло коо болуп јаранып, кижини коркыдып чочытпай, кыйын-шыралу көгүс-санаа, озогы керегинде айдат. Анда ачу-корон до, сүүичинин кыйгызы да кожулып калган. Кай, алтайлардын кайы, кижинин эземне үнгүр ле чокым күүзіле эбелип калат.

Калыктын эн артык күүзи јангыс ла кажы бир кижинин көгүс-санаазына эмес, је анайда ок ол калыктын јуртаган јеринс келижет. Темдектезе, Дагестанды кунукчалду ла чөйө күүлү зурна јокко эзеп болбозыгар. Ол күүлөр кырларла койрыйып барган орык јолдордый билдирет. Уралды башкирлердин курайы јок эзеер арга јок. Онын амыргы үни јиргил-јинделип барган төгдөрдү айланып, кобы-јиктерге јайылып, азыйдагызынан тын үндү ле коо күүлү бурылып келет. А якут јеринин элбек телкемдерин қомыс јокко, онын бастыра Сибирдин телкемдерин сыгырадып турган јангыс аайлу, је өткүн күүзи јокко канайып эзейтен эдигер!

Туулу Алтайда болгон кижиге, чып-чын кайды уккан кижиге, бойынын эзем санаазында бу жебреннинг кожонг-күүзин кырлардын кайкамчылу јаражынан айрыр аргазы јок. Мында кижі ар-бүткенле бирлик болгонын тапкан, үлгерде, будукта, күүде айдып болбогодый јажытты кожонгон, сөс-төрдөн таап алган.

Јебрен кай. От-јалбышту кай. Алтай кай.

...Керек дезе чып-чын ла андый болгон. Бис Новосибирсктин јанында карга бастырып койгон Академгородокто поэт ле көчүрөөчи Александр Плитченколо экү бир ле үн јогынан «Мелодия» деп фирманын пластинказына бичилген јебрен кайды угуп отурдыбыс:

Јаш ағаштары бүр саргарбас
Јажыл кеен Алтайда.

Жайгы куштары үн серибес
Жараш ыргалду кесен жерде...

Бис жебрен алтай кожонды жангыс ла онын озогызын ой-госкон жаражы учун эмес, же анайда ок Алтайды, онын табыс-кактарын ла укааларын азыйдан бери сүүгенис учун отурганбыс. Бисти база бир жылбиркеткен неме — ол кара тегеликтен угулып турган үн биске сүрекей таныш болгону: кайлап турган кижин СССР-дин Бичинчилер биригүзининг члени, бойынын калыгынын көп тоолу ат-нерелү кайларын, ол тоодо атту-чуулу «Маадай Кара» чөрчөкти эземинде арттырып алган Алексей Григорьевич Калкин.

Шак андый тунгаксу үндү кижин Александр Плитченко сүрекей керектү болгонун мен согында ондоп турбай. Ненниг учун дезе, бойынын күүнүн бийик амадуга ууландырып, бек шүүнүп алала, столдын жанына отуруп, жаражай Очы-Бала эмезе баатыр Маадай-Кара керегинде кай чөрчөкти көчүрүп баштаар керек болгон. Ол шак ла анайда көчүрүп, алтай кайдыг көскө көрүнбей де турган болзо, же жайым күүзиле, чөрчөктин бүдүм-кеминен чыкпай, калыктын бийик чүмдемел-линен кыйышпай бичий берген:

Күн чыккан деп көргөндө,
Күн ашканы болор эмтир.
Ай ашкан деп көргөндө,
Ай чыкканы болор эмтир.

Байла, поэт-көчүрөөчүн бойынын Туулу Алтайга жорыктаганын, кайчынын жеринде айылдан эки-бир күн эмес, айларла жүргенининг кийнинде онын бойын да эске алынган болор.

Сибирьде журтап жаткан поэт-көчүрөөчилер бойлорунунг чүмдемел ижинде бу улу жердин эл-калыктарынын эпика эпичизине аяруны тыгыдып, жалтаныш жогынаг көчүргилеп тургандарын жакшынак керек деп айдарга жараар. Сибирьдинг де, анайда ок бастыра да ороонунг культура жүрүмүндө андый ажындыра пландашту ла бастыра бойын беринген иштер там көрүмжилү ле жүзүн-башка болуп барадыры. Андый иштер керек дезе Сибирьдинг телкемдеринг культура-экономика жанынангу тузаланар бирлик программага да кийдирилген. Жагыс ла калганчы жылдардыг туркунына жаан жашту якут поэт Күннүк Урастыровтын олонхозы — «Алып Жагарым» деп жаан ижи көчүрилип кепке базылганы (поэт-көчүрөөчизинг Новосибирсктег Александр Романов), бурят калыктын «Алтын-Шагай» деп үлгери чыкканы (көчүрөөчизинг Москвадан Анатолий Преловский) жарамыкту керек болгон.

Текши сөслө айтса, бис Сибирьдинг сүрекей элбек байлыгын ачар ойдинг алдында туруп жадыбыс Мында Диринг-Уряха суучакта башталган археология казынтылар кийининг бүткени керегинде теорияны жаныдан көрөр арга берет;

мында, Валентин Распутиннинг айтканы чылап, Байкал көл-дин жажыттары «ар-бүткеннинг ижинин учы-түби ле жажыды болуп, анда кандый ла иштер бүдүрерине эмес, бис онын тос байлыгын — суузын ичер аргалу болорына, онын кайкамчылу жаражын көрүп сүүнерине, онын ап-ару кейпке тынарына болуп төзөлгөн»; мында ок Новосибирсктин физиктеринин шинжүчилери; мында Якут жеринин таш көмүринин айдары жок элбек байлыгы, мында бис анайда ок Сибирьдин фольклорунун байлык энчизин темдектеер аргабыс бар. Олорго эмди сүрекей тыг ла үзүгү жок ажару эдилет. Шак андый ажарула башкарынып, Владимир Солоухин буряттардын «Гэсэр» деп кай чөрчөгүн көчүрип баштаган.

Эпика чөрчөктөр орус тилге көчүрилип чыкканы бистин алдыбыска жетире шингелбеген Сибирьди, бийик ич-көгүс культуралу жер-тергееин ачып жат, Олонхоны эмезе үлигерди, кай чөрчөкти эмезе кеп-куучынды кычырып баштаган кижиге оной айрыларга күч, ненин учун дезе, бистин көзибистин алдына калыктын ырызы учун тартыжып турган баатыралыптардын сүр кеберлери, жаркынду салымдары ачылат. Калыктын кожондорунда жангыланган сүр-кеберлер, жаандыштар, түндештирүлер, кубулгазындар кайкамчылу жараш. Олорды калык-жон жангыс жүсүлдук кожондогон эмес, олоо калыктын күр-көксинде арткан, же чаазынга бу ла жуук ой-лөрдө бичилген (ученылардын шүүлтезиле, якут олонхо бистин эранын VIII—IX чактарынан орой эмес табылып келген). Ат-нерелү кай чөрчөктөр, чындап та айтса, калыктын национальный көрүм-шүүлтезинин, ич-көгүс культуранын сырангай ла бийик өзүми болуп жат.

Же Сибирьдин эл-калыктарынын чүмдемел энчизин үренери ле билип алары бистин күндерде башталган эмес. Баштапкы кепке базыштар өткөн жүсүлдукка келижип жат. Же жангыс ла Октябрьдын жөнүзинин кийнинде бу научный иш үзүгү жоктон ло чике ууламжылу өткүрилген. Жербойынын учены ишчилери өскөн. Наукада шинжүлү институттар төзөлгөн. Олордын бирүзи — Туулу Алтайдагы наукада шинжүлү институт калганчы жылдарда «Маадай-Кара» деп кай чөрчөкти академиялык учурлу этире «Алтай баатырлар» деп үүрликке он бир том чыгарган. Бу иш оной ары элбеп ле тергеп жип жат.

Фольклорды үренери, ондоп алары, кепке базары эмдиги өйдүн литературазынын өзүмине айдары жок жаан учурлу Чактардын колбулары үзүлбейт... Состин журукчылары бойлорынын калыктарынын улу ич-көгүс жангыгузын сезип жадылар... Бастыра орооннын кычыраачылары карындаштык культуралардын эпика айдымалдарын кычырып ла билип алып тура, билим-көрүми чик жок байып жат...

Алтай профессионал литературанын баштапкы онжылдыктагы өзүмин көрөли. Анда озо баштап тагынан бойы аңылу

жанжыгу билер-билдирбес көрүнүш келген; авторлордун көп сабазы эмесе фольклордун «олжозында» эмесе орооннун тыг өзүмдү литературазына бодолгонду ла өткөниш болгон.

Павел Кучияктын чүмдемелинде дезе улустун көрүм-шүүлтезине, эстетика сезимине жуук фольклорды профессионал үлгерликтин лирика-романтика жанжыгузыла бириктирер баштапкы жедимдү алтамдар эдилген.

Бу алтай поэт бойунунг калыгынын чөрчөктөрилe, оос куучындарыла жуук таныш болгону (оныг таадазы Шонкор эн артык кайчылардын бирүзи эди) база жаан учурлу. «Кучияктын фольклор аайынча бүдүрген иштери, онын эткен керектери сүрекей жаан — деп, онын наязы Афанасий Коптелов Павел Кучиякла туштажулары ла эрмек-куучындары керегинде эске алынган «Өткөн дө жуук дөй» деп бичигинде акту жүректен жылу сөстөр айткан. — Ол Алтайдын малчыларынын ла аңчыларынын ат-нерелү туују-чөрчөктөрилe орус кычыраачыны эн озо таныштырган. Ол калыктын алдына онын ойгорынын айдары жок жаан байлык көмзөзін ачкан. Бойы бир де жол бичибеген де болзо, онын ады-жолы алтай калыктын культура өзүмининг историязында жажынчакка артар эди».

Туулу Алтайдын эмдиги литературазы фольклорго сүрекей тыг жылбиркегени билдирет. Азыйдагызы чылап бойлорынын үлгерлерин оос чүмдемелге өткөништирбей, онын эп-сүмелерин, поэтиказын тузаланып, бичиктерде сыраңай ла жап-жаңы шүүлтелер айдарына үрөне бергендер. Шак ла бу калганчы жылдардын литературазында фольклордын жаңжыккан эп-сүмелерин өскөртө тузаланып баштаганы сүрекей жарамыкту. Бистин түп-шүүлтебистин литература шигдеечи А. Пошатаева жөмөп бичийт: «Калганчы он-он беш жылдын туркунына жаңы бичилип турган литератураларда фольклорго жайылар толку баштала берди».

Шак андый жайылыштын жаркынду темдеги Бронтой Бедюровтын калганчы бичиктерининг бирүзи — орустап чыккан «Эл-Бабырган» деп бичиги. Анда эмдиги өйдиг авторынын чүмдемел ижинде фольклордын темазынын өзүмининг эн жылбилү деген темдектери жуулган. Мында кожондордын тизүлери де, «Тос кабай» деп үлгерлик алкыштар ла жакшынак чүм-жанлар да бар...

Туулу Алтайдын јеринде эмдиге јетире онын агаш-ташты, ар-бүткенди байлаган жаңжыгузы јаш үйеде ундылбай турганы солун. Бу јер, Түштүк Сибирдинг мөңкүлиги, историяда јажыттарлу ла ынаарга курчаткан јер, жылдын ла бистинг ајарубысты бойына там тыгыда тартат. Онын кайа-таштарындагы јуруктар — кумран эл-калыктардын петроглифтери чоокырланып көрүнөт. Туулу Алтай бу јанынаг телекейде эн бай јер. Јебрен түрк јурукчынын бычагыла чичкерте кезип бычыган јуруктарла коштой күлердинг де неолиттинг ойин-

деги ташла ойып эткен петроглифтер көрүнип туру. Бис кай-
даар ла ајыктазабыс, бу јердин бирлик кереес темдегии —
текенинг сүрин көрөдибис. Бу агнын сүр-кебери Төс Азияда-
гы јебрен көчкүндердин мифологиясында күкүрттин кудайы-
ла тунгдештирилип туратан.

А бу јерде кижі јуртынын истерин алзагар! Бир миллион
јыл мынан кайра эдилген, Европада эг јебренде тузаланган
тудунар-кабынар јазалдарды академик А. П. Окладников
Улалуда атту-чуулу турлудан тапкан.

Ас тоолу калык, алтайлар, албатынын айдымалынаг эпи-
ка јагар-кожогынын, кай чөрчөктинг күүзин ундыбай артты-
рып алган.

Алтайда болгон кажы ла кижі, фольклор сөс бу јерде ја-
гыс ла тегин эл-јоннын ойындарынын ренертуарында јан-
жыккан эмес, ол јүрүмнин бойында јеезеленген деп билип
алар аргалу. Калыктын табышактары керегинде бичик чы-
гарган алтай шинжүчи К. Укачина бистинг төс шүүлтебисти
бир темдекле јарадып бичийт: «Табышактар табар ойын эм-
диге ле бар. Андый ойындар көп сабалай кышкы энгирлерде,
иштер, шакпырттар божогон, мал-ашты азырап койголы ай-
ылда ба, турада ба бастыра биле јуулган согында башталат».

Сибирь бисти јагы табышактарла кайкадар аргалузын
«Јагар» деп сүрекеј јаан эпика јуунтыны бичигени керелейт.
Ол керегинде Борис Укачин «Сибирские огни» журналда мы-
найда бичиген: «Акту мен бойым «Јагар» келер өйдө калык
ла ученылар ортодо сүрекеј јаан јилбилү болор, ол бойынын
јолду ла күндүлү јеринде турар деп, бир де алаңзыбай турум
Кем билер, айса болзо, ол алтай калыктын фольклорынын
баштапкы јеринде турар, ненниг учун дезе, «Јагар» — бирик-
тире берилген эпос. Ондо эмдиги јарлу алтай кай чөрчөктөр-
динг көп геройлары туружат. Биске эмди калыктын мындый
улу эпика чүмдемели табылганыла бой-бойысты акту санаа-
даг уткыыры артып јат...»

Андай «табынты» јолдо тегин ле чачылып јатпаганы јарт.
«Јагардын» салымы көп јарымдай уур-күч буудактарлу бол-
гон. Табынтыны эбиреде блааш-тартыштар токтоголок. Онын
учун түп-шүүлте эдерге арай эрте. «Јагарды» Таныспай Шин-
жин чөрчөкчи Н. Ялатовтон (ол 1927 јылда чыккан) бичип
алган. Ялатовтын айдыжыла: «мен чөрчөкти Сыран таадам-
наг јети јаштуда уккам. Таадам чөрчөкти айдып баштаганда,
мен оны түниле де угуп отуратам. Таадам мени чөрчөкти ка-
тап айдып бер дейле, ундыбазымды улай ла кайкап туратан.
Мен чөрчөкти бүткүлинче айдып беретем». Н. Ялатовтын
айткан ла Т. Шинжинниг бичиген «Јагарда» одус төрт мун-
наг ажыра үлгерлик јолдык салыган. Бу эпопеяга бастыра-
зы 77 јебрен ат-нерелү кай чөрчөк кирген. Бистинг алдыбыста
телекейлик учурлу культурный табынты јатканы јарт!..

Менниг Сибирьле баштапкы туштажуум Туулу Алтайдын

жеринен башталганы ырыс болды. Чуйдын трагы да мени улу телкемдерге јединип апарган баштапкы јол болгон. Менин санаама улай ла Леонид Леоновтын А. М. Горькийге айткан јарамыкту шүүлтези кирер болгон: «Бисте учы јок телкемдер улу керектерге тартат» деп, ол айткан. Сибирьдин телкемин неле де түнейлеер арга јок. Ол бойына тартып албайт, ол јединип, ээчидип, јилбиркедип апарат... Валентин Распутин бойынын статьяларынын бирүзинде шак ол керегинде шүүнген эмес пе (айла ол калганчы јылдарда төрөј јери керегинде бичик белетеп турганын айдар керек). Ол мынайда бичийт: «Сибирь кижини тургуза ла кайкадып, алаатыптай јат, ол кижини бойына табынча, күүн-күч јок немедий тартып алат, је тартып алган согында бектең-бек колбоп, божотпой јат. Кижиге Сибирьге тартынган оору табарат. Бу јердин кийнинде кайда да, узак өйгө тапчы, эрикчел ле кунукчыл болор, кайда да болзо, ол Сибирьде бойынын кандый бир санын арттырып койгондый, бойы кандый да јектү болуп калгандый кунукчыл-эригиштү санааркап јүрет».

Андый тартыныш кижинин бүткен тазылында да, угы-төзинде де, күүнзеген күүнинде де болор аргалу. Бу ла менин түндүкте јаткан јерлештерим Семен Дежневты ла Ерофей Хабаровты ненин албаны андый улу јорыкка «айдаган» деер? Јагыс ла бойынын јилбүзи бе? Јагыс ла јарты јокты билип аларга јүткиш пе? Байла, оморды Сибирьдин телкемдери де бойына тартып турган болор.

Бистинг төрөлибисти Николай Рерих бу чактын башталгазында «амзалгалак чарага» түңдеп айдатап. Бу түңдештирүни оноң ары көндүктирип тура, ол чарадан жагыдан-јагы шинжүчилер такып-такып амзанат дегедий, је ол дезе удурат толуп ла, толуп ла јат. Оны кем де, качан да соолтып болбос.

Шак мынан Сибирь јеринин кижини айрылбас агылу апту ийдезининг бирүзи көрүнөт. Учы-кыйузы јок телкемдер ондор тоолу эл-калыктарды ооктоп бөлинерден болгой, там ла јуукташтыра бириктирген. Омордын историядагы јолдоры башка-башка, је эртенги күнге баратан салымны бирлик. Омордын јебрен эземинде бойлоры сананып тапкан чүмдү куучындар ла чөрчөктөр артып калган. Омордын тилдери биске улу көчүштердинг жаңылгаларын јетирип келет.

Је бектең-бек, бистинг өйдө өзүп тыныган төзөлгө Сибирьдинг төс калыктарынын орустарла бириккен бирлиги болуп јат. Чындап та алгажын, акту күүниле төзөлгөн тын ийделү бирлики!..

Алтай поэт Аржан Адаровто (Туулу Алтайдын да ончо поэттеринде, айла Сибирьдин өскө ук-калыктарында чылап) бу тын тал-табыжы јок, је сүрекеј јаан билдирлү ншке уулан-дыра айткан сөстөр бар.

Шак ла андый демократизм ле албатылык күүн-санаа Сибирьдинг интернационал карындаштыгынын төзөлгөзине са-

лынган күремелдү үйе чын болор. Бу суракты шиндеечи С. Балданов, чындап, мынайда чике көргүзет: «Каанның бийлери кандый да казыр буудак эдип турза, Бурятияга, Якутияга, Тувага орустардын алкы ла ич-көгүс культуразынын, калыктын культуразынын корболору жайылып турган, ненин учун десе, андый культураны таркадаачы кижилер орус крестьянин бойы болгон. Шак бу керек орус крестьяннын албаты культуразы Сибирдин эл-калыктарынын хозяйствозынын жадын-жүрүмунин, тилинин, көрүм-шүүлтезинин, бастыра жүрүмунин төзөлгөзінде терең кубулталар эдер тазыл болгону текши јарт боло берди. Бурят улус, якут наслег, тува аал кажы ла онјылдык сайын Россиянын текшиликти ончо өзүмине тереңжиде кирижер, орус тил десе јангыс ла улус бой-бойы ортодо куучындажып таныжар арга эмес, је озочыл культурага биригер арга боло берген».

Јангыс ла јангы социальный строй, Октябрьдын јенүзи бу ичкери өзүмге јайым јол ачкан. Кандый да көжөгө ачылгандый — јангы, јайалталу, ичкери ууламјылу көп тилдерлү, танынан башкалу культуранын толкулу суузы шуулай берди.

Андай культуранын төзөбөзизин эг ле озо бичинчи, литератор, өскөртө айтса, калыктын кереезин јанжыктыраачы, бойынын чүмдемел ада-агаларынын — кайчылардын, олонхочылардын, үлигерчилердин эг артык кылык-јангы, көрүм-шүүлтезин арттырып алган кижилер боло берген... Учур турган јери аайынча бойынын калыгынын эг бийик күүн-табын айдын турган кижилер јангыс ла профессионал кожончы, литератор болор аргасы јок болгон. А. М. Горький де одузынчы јылдарда, совет бичинчилерди бирлик союзка бириктирер алдында, бичип туратан: «Бистин совет бичинчи јангыс ла бичинчи, јангыс ла профессионал литератор болор учуры јок, ол — тынду чырай-кебер, ороондо болуп турган бастыра керектердин тынду, эрчимдү үйези». Национальный авторлордын өткөн үйлери Горькийдин бу сөстөринин чындыгын јарттаң јарт кереледи.

Сибирдин литературазынын бисти бойына тартып алып турган ийдези ол јангыс јерде тура калбас агылузында. Оңдо бүгүн он јыл кайрадагызына көрө, кыймыктаныш тынгыган, бедренти көптөгөн. Азийги јебрен албатылар профессионал сөс айдаачыларла кожо бойлорынын јинит бийин тапкан. Сибирге келип турган авторлор јангы темалар таап, тегин улустын тегиндү эмес салым-жүрүмдерин ачылайт. Энеден чыгардан ала Сибирдин телкемдеринде јаткан орус бичинчилер бастыра телекейди кижилер керегинде јангы сөслө, ич-көгүс шүүлтеде көдүрингизиле, жүрүмле колбулу узыла кайкаткылайт. Бу телкемдерде ончолоруна јер једер!..

Орус бичинчилерле кожо Сибирдин төрөл јеринде өлөрдүн нация аайынча нөкөрлөр — буряттар ла якуттар, алтайлар ла тувалар, хакастар ла чукалар, нанайлар ла юкагир-

лер иштегилеп јат... Бой-бойлорына тартыныш, јангы эп-аргалар јангы бۆдүм-кеберлер табылат. А көчүриш деген иш јангыс ла кандый бир литературала таныжар эп-арга эмес, је анайда ок бичинчи-көчүрөөчилердин бойлорына да туза экет. Мыныла колбой нивх поэт ле прозаик Владимир Сангиле өткүргөн бир куучын санаага кирет. Ол бир јилбилү неме керегинде айтты: «Мен Пушкиннин «Алтын балыгаш керегинде чөрчөгін» нивх тилге көчүрип турарымда, андагы укташ сөстөр менин төрөлимде де бар болгонун таап, сүүнип тургам. Көчүриштин кийинде меге бойымнын ижимди бичипрге јетил болгон. Качан орус литератураны көчүргенде, бойын да өзүп јадын деп, мен билип алдым. «Алтын балыгаш керегинде чөрчөкти» мен согында Сахалинде бойымнын улузыма кычыргам. Јаанактар ыйлажып туратан».

Бис бойыбыстын национальный культурабыстын өзүминин текши темдектери керегинде айтканыбыста куучын эн ле озо литературалардын — профессионал сөс бичимелдин өзүмн керегинде болот. Социализмнин өйинде культуранын бу бөлүгннин ичкерлежинде јуук текши јанжыгулар бар, је анайда ок учуры тын да јабыс эмес, јербойына бириккен јанжыгулар база бар. Адакы анылыктар эмдиги өйдө бистин сөгүштин көстөгөн тагмазы боло берген. Онызы — текши ороон ичинде, а Сибирьдин чоком литература картазында керектер кандый?.. Сибирьдин литературазынын өзүмн көс албай некетелү ширтеп турган эки-үч кижн адалат. Олордын бирүз — Роберт Бикмухаметов, «Орбиты взаимодействия» деп монографиянын авторы («Советский писатель», 1983j.) мында бичийт: «Сибирьдин эл-калыктарынын литературалары керегинде куучын болгондо, оной литература шиндеш ле сөгүш аайынча үредү бичиктерде бичилген кемјүлерди тузаланары једикпестү болгоны јарт билдирет. Сибирьле јорыктаар, јошкындап базар керек. Темдектезе, Түменнег Салехардка јетире үлји састардын, көлдөрдн, агаштардын үстн ле мун километрди учуп өдөр керек, хантылардын ла мансилердин јүрүмин бир де эмешке билип аларга мынды уку бир канча мун тоолу улусты санаада миллиондор километрге үлештирип көрөр керек. Таймырла, Јамалла көп јорыктап, јүстер километрлердин бажында ненецтин, нганасаннын, долганнын сок јангыс чумын (айлын) көрүп өдөр керек. Алтайдын јотконго табартып јыгылган јыгындары ортозыла таг атту бир-эки ай јортор керек. Ол ло тушта алтайлардын јүрүмин билерим деп айдарга јараар. Мундар јыл мынан озо болгондой ок чумга кирип барар керек, јүрүмди — онын бүткенинен өлөргө јетире—көрөр, мындагы эл-калыктардын јадын-јүрүмин јууктай билип албаганча, олордын јнит литературазын ондоп алгадый арга јогын айладып-шүүр керек».

Сибирьди анайып јуук ла «өткүре көрүп» билер шинжүчилер калганчы ла јылдарда табылгылап келди. Сибирьдин је-

риндеги јакшынак баштанкай деп 1983 жылда «Наука» бичик чыгарунын Сибирьдеги бөлүгү чыгарган статьялардын «Сибирьдин ле Ыраак Күнчыгыштын эл-калыктарынын литератураларынын бой-бойына камаан јетирижери» деген атту јуунтын темдектеерге јараар. Национальный литературалардын өзүмин шиндеген Г. Ломидзедий, Л. Арутюновтый, З. Османовадый, В. Найдаковтый, С. Коваленкодый, А. Пошатаевадый лла өскө дө ады-јарлу шинжүчилердин иштериндеги айладулу материалдар орооннын литературалык јангы төс јерлеринде өзүмди сүрекей лаптап, теренжиде шиндеп көрөрин кыйалта јоктоң некейт. Чындап та, јангы, ненин учун дезе, бистин литературадагы сөгүштин бир кезегин эмдиге ле азыггы көрүм-шүүлтенин олјозында артканча, бастыра литератураны «төс јердийине» ле «јака јердийине» бөлигенче. «Јака јер» дегенинин јарабас учурын айтпаза да јарт. Је мыныла коштой совет литературанын өзүмин тергее аайынча көрөри бистин оороннын бичиичилеринин чүмдемелдеги бедреништерин терен ле чын көргүзеринин аргазы болуп јат. Ол керек оок-теек сурактарга бистин көрүм-шүүлтебистин элбедип, текши јанжыгу-шүүлтелер эдерин, өскө тергее-лердеги ээжилерле тунгдештирү өткүргедий арга берет. Мында «төс јер» ле «јака јер» деген ээжилерле башкарынатаны, ажындыра бирүзин актап, экинчизин јабарлайтаны керегинде јок боло берер.

Өзүмди тергее аайынча шинжүлейтен эп-арга јайылатаны там ла там көптөй берди. Темдектезе, алтай шинжүчи Р. Палкинанын Түштүк Сибирьдеги литературалардын проза жанрын јилбилү шинжүлегенине эмезе Сибирьдин национальный үлгерлиги керегинде Т. Очированын улай-телей чыгып турган иштерине ајаруны канайып этпезигер? Якут Н. Тобуроковтын да, бурят А. Улановтын да, өскө дө литература шиндеечилердин ады-јолдоры јарлу.

Эмдиги өйдиг сөгүшчизин орды јок јерден куучындап турган эмес. Оок бичимелдү ле јангы бичилип турган литератураларды шиндееринде билдирлү једимдер темдектелип турган болзо, је тирү литературный өзүмди көрөри, јангы чүмдемелдерди ылгаары бүгүнгү күннин сурактарынан сондоп туру деп, кородоп айдарга келижет. Сөгүш једижип болбой туру деп айдарга јараар... Је мынызы тегин ле бултаартыш эрмек болбой кайтсын... Ол, сөгүш деген неме, учуры аайынча туку экинчи јерде турган сурактарга, јангыс ла тыш бүдүмиле кижини јилбиркеткедий бичиктердин шинжүзине: азыггы ла эскирип калган сөгүштин јанжыгуларына ас эмес ийде-күчин чыгарат. А чикезин алза, анда, Россиянын түбинде, бичиичилер туку качаннан бери јилбилү иштегилеп, кезиги дезе жылдан-јылга улай бойлорынын ижи керегинде тууразынан шүүлте угарга сакып жүргүлөйт.

Мында јакшынак сөгүшчи А. Макаровты канайып эске

алынбазыг. Онын бичиги шак ла анайда — «Россиянын түбинде» деп адалган. Жайаандуны ачып-табарында шинжүчү-жолбаштаачынын мындый өктөми ологго сөслө дө, керек ле де болуш жетирерге белең болгон күүни онын бастыра жүрүмин өткүрө алып чыкты. Андый жайаандулар Александр Макаровка жагыс ла орус эмес, же анайда ок национальный литератураларда ачылып келди. Александр Макаров Борис Укачининг жайаан иштеги жедимдерине канча кирези сүүнбеген дейдеер!.. Алтайдын поэди бойынын «Мөштинг бүри» деп бичигине жарлу сөгүшчининг шүүлтезин арттырып алган. Үлгерчи Укачининг өзүмин башталганынан ала шиндеп тура, сөгүшчи көпти ажындыра көргөн. Шак ол текши шинжүкөрүш жирме жылдын туркунына бойынын чыдык учурын жылыптаган. Ол жанынан сөгүшчининг айтканынан үзүкти алып көрөли: «Эмдиги өйдө литература өзүмининг аңызы — эмдиги өйдин, керек десе, оок калыктардын, азыдан бери тазылданып келген калыктардын поэтеринин терең ле жаркынду чүмдемелдеринде кижининг күүн-табын, көрүм-шүүлтезин толо көргүзүп турганында. Оок эл-калыктардын үлгерлиги бала тужынан кайра көрүш жогунан чыгып калган. Ол өйлөрдө үлгерлерде ар-бүткеннин кубул азындарын, азийги жадын-жүрүмди мактайтаны жоголо берген. Үлгерлик бойынын өйиндеги кижининг көрүм-шүүлтезин, ич-санаазын, көгүс-башта болуп турган эземдерди орус та, анайда ок алтай ла калыктын бүдүм-кеберинен билип алар аргалу болгон».

Совет литературанын өзүмининг мындын аңылу башказын Сибирьдеги эл-калыктардын үлгерлигин шиндегенде, жаантайын ажаруга алар керек. Бис «национальный калыктын көрүткичи өткүрө», бичиктен «бойун бойы жартаганы» ажыра жагы чүмдемел табынтылар эдин, жагыны билип аларга улай ла жүткнир учурлубыс деп, Александр Макаров ошон ары бичийт. Бистинг андын ижемжибис көп учуралдарда бүдүн турганы сүүндирет.

Темдек эдин, национальный энчи деген «катанчыны» да алалы. Бистин якут поэтер Алексей Кулаковский ле Анемподист Софроновтын бичиктери байгыспайды ба, бурят Цыбиковтын иштери биске билгирлерди элбедерине болушту болбоды ба!.. Бу бичиктер элбек кычыраачыга бу ла жуукта кепке базылып чыгарылып, ол ло тарыйын бойлорынын культураларында «ак тежиктерди» бектеп ийген эмей.

Ол ло фольклорды алалы. Чактан-чакка улалган улу энчи! Бурят «Гэсэр» жокко, алтай баатырлар керегинде кай чөрчөктөр жокко, якут олонхо жокко бистинг културабыстын кемин канча кире жабыс болгодый эди. Олог, калыктын чүмдемелининг солынты жок байлыгы, бастыра Сибирьди өткүрө өткүн жагылгадый жагыланып өткөн. Көчүриштер там көптөйт, ого јинт авторлог кожугат, ологды Россиянын бичик

чыгарулары чыгарат, журналдар кепке базат. «Јинт литература бийик кемине једип те келзе, албатылыктын тазылынан, онын тӱзӱгӱзинен айрылар аргазы јок — деп, Георгий Ломидзе аңылап темдектейт. — Је качан онын фольклордын чӱмдемел байлыгыла колбулары јӱзӱн-башкалана бергенде, куучын чек ӱскӱлӱнӱ берет. Улалтары дегени азыйдагызын бир де кубулта јогынан такып ӱткӱнӱтӱни эмес деп билип алар керек. Јанжыгунын ийдези јангы культурный байлыкты табарынын тӱзӱлгӱзинде болуп јат».

Шак мынанг улам Сибирьдин бичничилеринин, онын авторном республикаларынын ла областтарынын бӱгӱнги тӱс чӱмдемел сурактары јажыгуны кижининг бӱгӱнги кӱрӱм-шӱӱлтези ажыра улалтары болуп јат. Бу сурак бӱгӱнги де келер де ӱйдӱгн литературанын ӱзӱмине кӱргӱзер.

Бу керекти јакшы ондоп болбой јада, биске национальный литературалардан учуры јабызап, тургуза ӱйдин некелтезине келишпей турганын бедреерге келижер эди. Олор до база јилбилӱ, солун, је тӱс учурлузы...

Тӱс учурлу чӱмдемел бедреништи бис бурят Николай Дамдиновтын, хакас Михаил Кильчичаковтын, якут Леонид Поповтын, тувалар Олег Сувакпиттин ле Юрий Кӱнзегештинг, алтайлар Борис Укачин ле Бронтой Бедюровтын ӱлгерлеринен табадыс. Сибирьдин литератураларынын бирлигин мындый темдектер керелейт: мында кажы ла автор — поэт, прозаик ӱскӱ литературалардагы нӱкӱрлӱрине, айылдаштарына тартынат. Аржан Адаров якут поэттерге, бойынныг најыларына ӱлгерлерин бичийт, тува Александр Даржай дезе бойыннын јолдыктарын Борис Укачинге учурлайт. Борис Укачин дезе Николай Рубцовло туштажуларды эске алынат... Шак анайда башка-башка калыктардын најылыгынын агару кӱӱни ӱзӱп барат.

Сибирь улу-јаан!.. Качан орооннын тӱс јеринен онын телкемдерининг ӱстиле учуп ӱткӱндӱ, эрте таң тӱнле солынат. Јылдыстар ӱчӱп, катап кӱйет, ыраактагы городтын ла јурттардын, вышкалардын, шахталардын отторы кызу костый мызылдажат. Газтын јалбыжы элбендейт, машиналардын отторы суркурайт... Тыны јок дегендий јылдысту тенгери јылу јердик болуп кубула берет. Бистинг орооннын јылдыстык улу јолы... Кӱнчыгыш јаар, кӱнге удара барган јол.

(А. ТОДОШЕВ кӱчӱрген)

АЛТАЙ ҮЛГЕРЛИКТИҢ АНТОЛОГИЯЗЫНА КӨРҮМӨЛ

Алтай совет үлгерлик (1917—1987): Антология — Горно-Алтайск: Алтайдың бичик чыгарузынын Туулу Алтайдагы бөлүгү, 1987. — 448 с.

Алтай үлгерликтиң антологиязын тың соңыркап ла јил-биркеп кычырдым. Бу иш каруулу да, база, анчада ла бистин келер үйелерге айдыжы јоктон тузалу да. Ол өмөлик ижибистин текши турултазы, онызы бичиктин редкүреезн кемдерден турганы иле керелейт. Бичиктин тургузаачызы — Ј. Белеков. Мындай јаан иш, перестройканын өйиле, колбой алза, учурлу да. Мында элден ле озо ундылган эмесе бир өйдө өнөтийин туй базылган јакшынак јайалталу, ару патриот поэттердин ады-јолы ойто катап көрүнип, јарталып келгенин бу бистердин өйди ондоп, ончотекши алтай литературанын өзүмин теренжиде сескенистин шылтузы деп айдар керек. Бар материалдарды јуунадып, кажы ла поэттин анызын кычыраачынын алдына иле көргүзерге, билип турум, тургузаачыга көп өйин де берерге, күчин де саларга керек болгону јарт. А эмдиги күнгө јетире алтай үлгерлик јангыс ла бичиктерле, алдынан үлгерлердин тоозыла эмес, је чыг-дыйыла, шүүлтезиле байыганын бу бичик чокым керелейт. Бу бичикте јангыс ла алтай поэттердин ады-јолы ла чүмдемели дезебис, ол — ас. Јүрүм! Озүм! Онын элбек учурында. Поэттер калыктын балдары да, онын аксагалдары да. Олор-дын кожонгында төрөл калыктын өдүп келген јенил эмес, јаркынду јолы. Мында күүн-санаанын, эстетиканын өзүп келген түүки-историязы Мында онын аңызы ла тыныжы.

Бу көрүмөлдө мен антологияга кирген ончо поэттердин үлгерлерин кажызын ла тагынан алып, кажы ла јолдыгын шингдесер аргам јок. Ол бистин ылгаачылардын јана салбас ижи болгој. Је мен бойым, бу бичиктин авторларынын бирү-зи ле кычыраачызы болуп тура, ајаруны анчада ла јирме-одус јылдардагы дейтен поэттердин јайаандыгына уулан-дырайын. Ненин учун дезе, бүгүнгө өйдин поэттеринин бичигени эмдиги кычыраачыга таныш ла јарт. Олор радиодо, туштажуларда угулып, ал-камык бичиктерде, газеттерде јар-алалып, керек дезе, ончо ороон ичинде таркадылып јат.

А одус јылдардын үлгерлиги јангы кычыраачыга јилбилү ле солун. Ол оныла таныш эмес те болордон аяабас. Чындап та, алтан јылдарда Чагат-Строевтин, Мундус-Эдоков-тын, Михаил Чевалковтын бичигени тагынан чыккан болзо, эмди оя тапту ла ундыла берген тужы. Ол бичиктерди эи садудан таппазын. Је литератураны эки-јангыс кижи этпей јат. Бу учы-куйызы јок иште ончо јайалталар туружып, өмө-јөмөлө ичкерледип јат. Ондо озолу-сондузы да бар, је түнөй ле турбай јат. Кандый да эки-үчүзи акалай берер. Је эки-үч

кижи тууны качан да көдүрүп болбос. Күрес, жакшынак поэттер жогынан, олордун ченемел-мары жогынан Пушкин качан да Пушкин болбос, Маяковский качан да Маяковский болбос. Шак андый ады жок кезерлердин тоозына Э. Модоров, А. Чоков, И. Тантаев, К. Сүрүлова, ошондо окко көп-көп жакшынак поэттер кирип жат. Бу бистин тазылыс, сөөк-тайагыс, набылар. Олор жок болгон болзо, эмдиги бистер де жок болор эдибис.

Бу мындай бичикти, анчада ла одус жылдардын поэтерин, туку качан, 58—60 жылдарда чыгарар керек болгон. Ол тушта кичинекей, эмди жаан жашту поэттердин, көрүм-шүүлте-зине бу кандай чындык байлыкты кожор эди! Онын да учун бис куру декларациянын жолун, аайы-бажы жок макташтын жолун чындык, сок жагыс арга деп бодогонус. Улу, мөңкүлик учурлу темаларга бичири керек, же калыктын жүрегинде артсын деп, ак-жарыкка агылык үнибис артсын деп. Декларация бисти тыг кургаткан, жүрек терегинде уйуктаган, жажырган, ижибисти база тыг ла бууй туткан.

Эмди ол 30-чы жылдардагы поэттердин бичигенин көрзө, олор биске чала эски, озогы, бичиген мары жүдек деп бодолор. Же бу эмдиги, бистин бидинг темиле көрзө. А ол бидинг бичик билбес, карагуй жонун аялгазында олор сок жагыс куучындажар кеп-чечен сөс, жагы жүрүмге жалтанбай алтаар кычыру-сөс тапкан. Көргөр олордун тилин, чүм жок кеберлерин, өктөмин-эрчимин, ондоорго уур учурларды, марлу чечип, албатылык чокымдаары. Бу санангадый тем эмес пе, бу оморкогодый энчи эмес пе! Эмдиги бистин калык кандай да болзо, үредүлү, көрүмдү. Калыктын алдына материалды да жайыжы чала башка болор учурлу. Же, база такып айдайын, куру декларацияла эмес, а жүрек ажыра, бигзүре ле ойгор кижилигис ажыра. Бу жегил эмес. Же ол — чындык жол. Бүгүн бистин калыктын оңчо көгүстик байлыгына кайра көрүп, оны жагыдан ондоор бй келген. Калыктын күүн-санаазын, табын эржинедий жаркындаптырар керек. Бүгүнгү күн ол биске, жагыс ла хронология, жетирү ле тема эмес, ол — психология, жагыс күүн-санаа, тереңдеш.

Мен бодозом, ол 20—30—40 жылдардагы поэттердин бичигендерин чебер жууп, база да жарлаарын уалатар керек. Тазылы жок агаш кургаар.

Эмдиги поэттердин үлгерлери — ол жарт неме. Тургузаачынын мында да агылу талдаган аайы билдирет. Окко кижин тургускан болзо, айса болзо, база окко эттире ууламжы, ылгаш берер эди. Же тос ууламжы бүгүнгү күнде Адаров то бол, Укачин де бол, Бедюров то бол, Самык та бол, мындай артар учурлу.

Бу көрүмелде мен бидинг анылу темдектер этпедим. Онын ордына бир канча санаа-шүүлте айтса, мен оны учурлу деп бодойдум.

В. М. ШУКШИНИН 60 ЖЫЛДЫГЫНА

Виктор АЩЕУЛОВ*

«КАЙРАН БАЛАМ...»

«Эне — бу телекейде эң кару, эң төрөл кижиги. Онын жүрүмүнүн эң бийик учуры — килемжи. Ол балазын сүйөт, тоойт, корулайт, ого ло жакшы болзын дейт. Же элден ле озо — балазына килейт ле килейт».

В. Шукшин

Бистинг атту-чуулу жерлежис, жарлу орус совет бичинчи, актер ло режиссер, Лениндик сыйдыг лауреады Василий Макарович Шукшининг ады эмди текши жарлу. Мен Бийск жүр-зем, бош жок то болзом, онын энези Мария Сергеевна Куksi-на-Шукшинанын айлына улай киретем. Онын жадып турган туразына жууктап, текпиш өрө экинчи кадыма чыгып, эжик-ти ачар алдында сүрекей жүрексирей беретем. Эжик эмди ле жаан ачылып, Шукшин кемзине берген мени кемжип көрөлө: «Же, жүрүм кандый, жерлеш?» — деп сурагадый. Келзем ле, мынайда билдиретен.

Же эжик араай ачылып, мени кыскарак сынду, кара платье-лү ле ондый ла кара траур арчуулду үй кижиги уткыйтан. Эне-нинг кунукчылду ла түбекке алдырткан көстөринен жүрегим шимирейтен. Бу тушта мен Василий Макарович бистинг ор-тобыста жогын жаңы сезетем. Энезинин эки кып квартиразын-да ончозы Василий Макаровичти эседетен. Стенедеги порт-реттерден, журуктардан, столдыг үстиндеги шилдин алды-наг, бастыра жерден онын токыналу көстөри көрөт. Бир кып бүткүлинче уулына берилген. Мында айылдагы музей: онын кийимдери, сыйлары, бичиктери, ол керегинде газеттер, жур-налдар, фотожуруктар. Сол жанында толыкта кичинекей столдо аптекада ошкош — эмдер тургузып койгон. Эмдердинг көп сабазы жүректинг ле баш оорунунг.

— Эмдер меге болушпай жат, онын учун толоно кайнадып турум — деп, Мария Сергеевна куучынын баштайт. — Түн-дерде уйкум келбейт. Уйуктап болбой турум, экем, санана-дым ла сананадым, санаамнын бажына чыгып болбойдым.

* В. Ащеулов — жинт поэт, фотосүйүчү, алтай бичинчилердин нажызы Белонурханын санаториянынг ишчиси.

Айландыра сүрлерин көрөдүм, көрөдүм, же түңгөй ле көрүжүм жетпейт, куучындашсам — куучыным да жетпейт. Васям божогонь эки жыл болды, же ненин де учун ол меге чек түжелбейт. Ончолоры түжелип жат, а ол жок. Кезикте турам ээн немедий билдирет, кирер јерим таппай турадым. Карын, улус мени жагыскаан артырбайт. Олор эмес болзо, канайдар эдим? Канай жүрер эдим? Жагыскаанга јаман неме бар эмеш пе!

Мария Сергеевна толыкта энтү турган кудайлардын сүрлерине крестенип, куучынын онон ары улалтат:

— Олөргө кем күүнзеер, же бу оору-јоболды јендеп болбос болорым. Ээ, бу кижн өлөлө, онон ойто кажы-бир өйдө јиидиркеп калган, тирилип келетен болзо...

— Сен кандый өтлөк сүүп јадын? Творогту ба айса калпусталу ба? — дейле, менин каруумды сакубай, бойы та нени де шаркырада каара беретен. — Сен отур ла. Ол альбомды эмезе ол журналды көр. Оны меге бу јуукта ийгилеген. Та кандый тилле — ондободым. Је јаражы — јараш дезен...

Мария Сергеевнанын калганчы жылдары уулынын керектерине, онын керес-эзелтезине берилген. Уулынын бастыра бичигенин канча катап такыптап кычырган, соккон ло ол турушкан кинолорды көп катап көргөн. Ол керегинде бичимелдерди ончозын јууган, уулын билер канча улусла туку кайдаг бери амыры јок бичишкен.

Је 1979 жылдыг кочкор айынын соок тагында, уулынын бежен жылдыгы толор жылда, Мария Сергеевна кенете јада калды. Ол узак ла уур жүрүм жүрген, бала, мал азыраган, аш өскүрген кижн болгон. «Эки колдыг күчиле, ээк-мандайдын териле» азыранган ла аргаданган. Ол ар-бүткеннен јаан санаалу, бийик јайалталу ла айлаткыш көгүстү бүткен. Ол божоор алдында ого Анатолий Дмитриевич Заболоцкий келип, «Эненин сөзи» деп документ кино согуп, сүрекеј јакиш керек эдип, Шукшининг эиезининг сүрин бистерге үргүлјиге артырып салтыр. Олор «Беларусьфильм» деп киностудиянан келгилептир. Киноны тургускан улус: оператор Олег Шкляревский, табышбичиичилери Герман Баско ло Борис Шалгин, монтажеры Анна Можайко. Олор түни-түжи бийн де, күчин де карамдабай, нак иштегилеп, бүдүн жарым ла айга бу лентаны эткилеп салган. Бис олорго эмди жагыс ла быйан айдар учурлу.

Мен база катап Бийск жүреле, Мария Сергеевнага айылдап келеримде, ол уулы керегинде сүрекеј жылу ла узак куучындаган Уулынын карточкаларын, бичиктерин — ончозын көргүскен. Эненин эрке колыла кажы ла немени кару сыймап, куучындап отурган.

— Бистин биледе он эки бала болгон. Мен — јетинчизи. Бала тужымда качан нени эткенимди, үүре-јелелеримле ка-

най ойногонумды бир де ундыбагам. Санаама жап-жарт кирет: биске одоштой Устиги-Талду деп журтта Колчак турган. Бисте дезе кызылдар болгон. Мен нечкенин устинде отургам. Алдымда дезе кызыл командир мылтыгын арчып отуратан. Јаңы јыл тушта үлгерлер кычыратам. Мен олорды эмдиге ундыбагам. Эмди олорды јеен балдарыма куучындайдым.

Он јети јашту тужымда мени Макар кудалаган. Узун сын-ду, каал-маал уул болгон. Ада-энелерис те кыйышпаган. Он сегисту тужымда Вася чыккан. Јирмелүде — Наташа. Колхозко иштен баштагам. Иштин уурына баратам. Бу ненин учун дезе уур иш учун акча-јал көп. Бастыра жүрүмимде колхозтын «эн жаан комуды» болдым. Балдарыма ла болуп. Олорды ла кижі эдер деп. Қажы ла күн айлыма меңдегем. Қанайып та арып калган болзом, балдарыма кандый-бир јакшы неме куучындаарга албаданатам. Менин бу мындыј кылыгымды эје-сыйындарым керек дезе јараткылабай да тургулайтан. Је таадам — Сергей Федорович — мени корый алатан: «Балдарыгнан кбс алба, Марья. Чеберле олорды, чеберле. Анчада Васяны. Тегиндү бүткен бала эмес болор. Кичинек те болзо, тен «как-баш» неме».

Ишке јойу баратаныс. Машина үч-санаабыста јок. Јанып келзем, балдарым кирнестеде уйуктагылап јаткылаар. Тура јаар кучактанып, тажып аларым... Васямнын бичикле «оорып» баштаганы сыраңай ундылбас. Чамчазынын алдында јаантайын бичик јажыра сугуп алган жүретен. Учураган ла бичикти кычырбаганча болбойтон. Түнде де токтобойтон: картошконой лампа эделе, ого керосин урала, фитиль јазайла, кычырып отуратан. Кезиктерде, менең јажынып, јуурканын алдына кирип кычыратан. Бир күн јуурканды өртөгөн. Менең арбыш јиген. Чындап та, бу не! — үредүзи де ујадашкан База бир де кычырбазын деп, сүрекеј кезем јакыгам. Чаазынла кем азыранган база? Чаазынды јип те болбозын, чанак эдиң јегип те болбозын... Васям бичиктерди школдо шкаптан алып баштаган. Меге көргүспей... Ого — шыра, меге — шыра. Је Васяны бичиктен айрып болбогом.

«Мария, уулыңды генерал эдерге турган болдын!» — деп, кезик улус чала шооткон айас ајдатан. «Генерал ол не? Уулым министр болор» — деп, мен шоодылганды ондобочы болотом. Уулым генерал болбозо до, је јакшы, чындык кижі болор деп, жүрегимле сезип жүретем.

— Кайран балам... Кайыгаш ошкош, коп-коо болгон. (Балазы скульптурада чала коркоксымак болгоны Мария Сергесвнага јарабайтан.) А эриндери онын чек ле кыс балдардый ошкош... Бу бистин Сросткини, төрөл Эн-Учукты, бу бистин турабысты ол сүрекеј сүүген. Турабыс бистин кыр јаар, эмеш туура-аалга турган. Будугы јажыл, көзнөктөри-көстөри көп! Айла турган оромынын да ады сан-башка — Чалканду ором. Номери — одус бир. Меге ондо эмди музей

ачылар дешкилеген. А онын кўнине, кычырыштарга көп албаты-жон жуулар. Онын Вологдада нөкөри Вася Белов база келер дешкилеген. Васям оны меге жаан бичиичи дейтен.

Мария Сергеевна «Бийский рабочий» деп газетти колго алат. Ондо уулынын сүрин көрүп, уур үшкүрөт: «Кайран балам... Бери көчүп келерим, эне, деп бичийтен. Јеримди санап, өзөк-буурым түгөнип барат дейтен. Бир катап, санаама кирет, бир кижиле кожо келген. Обөкбөзи Шолохов болгон. Је бичиичи эмес. Јуртсоветте командировка темдектеткен. Ондогы улус Шолохов бойы болор деп, кыймыражып чыккан. Керек дезе лозунг бичиир дешкилеген. Вася токтоткон. Олор экү кере түжүне оромдор айланган. «Кижиде јеринен баалу не бар» — деп, Вася ого айтканы санаамнан чек чыкпас.

Бир катап мындый учурал болгон. Ол тушта олор «Печки-лавочки» деп кино согуп-суруп тургандар. Вася меге «Волга» машиналу једе конгон: «Эне, бараалы. Көрөриң — кино канай эдилеп турган!»

Мен болбогом: «Бойың билеринг, иш көп, бош јок» — дегем. Эмди сананар болзом, ол мени киного согор деген санаалу кижн болуптыр. Э-э, јартын айдатан ине. Мен ончозын таштайла, јөпсинип ийер эдим. Је Вася бу санаазын таштабаган эмтир. Олор бир күн Шульгин Логтон келгендер. Уксам, Вася Толя Заболоцкийге араай шымыранат: «Бу энемди... билдирбеезинен... Фильмге керек болор...»

Оноң, чындап та, мени киного соклогылап алды ине. Оны сананарга да эп јок. Вася баштап јанысқан келген: «Ижибис божогон. Бош арыдыс. Уулдар бистин айылга келетенис дејет. Эмеш амырап аларга турган улус ине. Је келгилезе де кайдар... Узак јолго баратан улус. Айылчыларды сагы, эне».

— Э-э, уулым, — дегем, — келижинде не болзын. А бот мен олорды неле күндүлеерим. Картошконоң өскө не де јок. Олор дезе — жаан улус, төс јерден келген улус. Күндү-күрееге үренип калган улус.

— А не?! Картошконоң артык кандый курсак. Бис ончыбыс картошко јип чыдабай. Сен бисти жаан чүмебе, эне. Терелүге ле кайнадып бер. Олорго карын јакшы.

Эгирде ажангылап алгылаган. Оноң отургылаган, куучындашкылаган. Вася тышкаары өлбөңнүн үстинен конотом деген Арткандары кемизи кайда. Мен төжөктөрин салып бергем. Ойгонып келзем, пөтүктөр эдип турды. Ээ, кижн өткүрө уйуктап калган болуп! Арчуулымды түрген ле бууланала, тура јүгүрдим. Кече узак куучындашкылаган, кемизи де турбаган деп бодогом. Је көзнөк јаар кылчас этсем, ондо кем де карандайт. Та кем, уйкум чыкпаган кижн, јазап көрүп болбодым. Керексидебим де. Ол Толя Заболоцкий болгон эмтир. Мени согуп алган. Аппарады чүрче ле таркыраган эди. Оноң бу жууктарда кызым Наташа телефондойт: «Эне, «Печки-лавочкини» көр. Сен ондо... Арчуулын бууланып јадын».

Мен отургышка отура түшкеним билбей калгам. Көрзөбөр оморды. Түней ле «тоскылап» алган. Кинозын барып көргөм. А канайдар...

Учында омор «Печке-лавочкини», чындап та, сурып божоткон. Москва жаар шыйдынгылап ийгилеген. Машина келип, оморды апарарын сакып отургандар. Тенери килең айас турган. Оноң кенете, — бот сеге! — кижин коркор кап-кара булут чыгып келген. «Ээ — деп, калтырым, — булут жакшыга эмес, жаманга болбой. Мөндүр болбозын. Огородты жулдай сабап ийер ине!»

Вася туранын бүркүзү жаар кылчас этти. «Эне, слерде ол жаар чыгар текпиш жок туру ине! — деди. — Эй, уулдар, слерлер тергенип турганчаар, мен чүрче эдип ийейин!» Экин шерже, малта-маска, каду экелип узана берди. «Бойсың, токто!» — дедим. Же болбоду.

Машина једип келеле, пипилеп, түргендеде берди. «Акыр, акыр» — деп, Вася колын жаңыйт. Ишти баштап алза, божогончо болбос кижин ине.

— Токто, дейдим, — уулым! Текпишти кайдарга.

— Жок, эне, мен эдип ийейин. Оноң өскө ол городто санааркарым. Текпижин жок кандый тура. Не-не боло берди. Бүркү жаар канай чыгатын!

Ойто ло иштене берген. Же бот текпиш эдилген, Вася оны турага тургузала, керек дезе бүркү жаар чыгып, бек пе деп ченеш ийди.

Шофер дезе машиназын пипиледип ле јат.

— Быйан болзын, балам, — дедим. — Улус сени сакып јат. Бар. Кудай сени корыгај.

Ол парата жаар барып јадала, кенете тура түшти. Бойы туткан мылказына, сенегине көрди.

— Оорубагар, эне, — деди — жакшы жүрүгер.

Оноң јаныма басып келеле, кучактай тудала, эки жаагымнаң окшоп алды. Бот, онойып айрылышканыс. База көрүшпезис деп кем бодогон. Билген болзом — баламды божотпос эдим. Көрүп, чеберлеп алар эдим.

Москваның улузына јаан быйан. Менин Васямды омор үреткен, омор көдүрген. Онын жүрүмини менен, энезинен артык билгилеер. А мен не?.. Јүк ле бала тужын, школдо үренгенин, иштеп баштаганын билерим. Артканын кайдаң көрөйин... Вася јурт јердин кижизине ВГИК-те үренерге, карын, јенгил дейтен. Бу ненинг учун дезе, ол жүрүмге, јерге жуук. Улустың кылыгы јурт јерде иле, тили бай. Мынын учун эткен кинозы чындык болор.

Институтка кирер тушта Васям экзамендерди бастыразын бешке табыштырган. Оноң артист болуп, кинолор соккон. Эң баштапкы бичиги чыккан. Ады «Јурт јердин улузы.» Эмеш ле акчалу боло берерде, меге ле Наташага болужып баштаган.

«Акчаны бис кайдарыс — деп, удур бичигенис. — Акча,

карыи, сеге, городто кижиге, керектү болбой. Сенде мал-айта жок, огород то жок.»

«Меге не де керек жок — деп, биске каруу келген. — Слердер жакшы ла жүргүлөгнлеер. Слердин болужыгар эмди де узак керек болор».

Мария Сергеевна уулынын самаразын чыгарат: «Канайдар — деп, ойто ло ушкүрет. — Тирү кижн жүрер ле... Салым ондый болгон до... Кычыр». Мен самараны кычырдым. «Кем жок, жакшы жүрм, эне — деп, Шукшин бичийт. — Мында ончозы солун ла жилбилү. Уредү жакшы. Меге жаран жат. Курсагым тойу, кийимим бүдүн. Слер меге санааркабагар. Бу жууктарда бистердин ада-энелеристи сурагылаган. Көп сабазынын ада-энелери артисттер, жамылулар. А менийи... Адам — жок. Сок жангыс энем. Эки ле класс божоткон. «Уредүзи ас та болзо, санаазы министрден бийик» — дегем. Каткырышлаган.

Je, жакшы жүр, энем! Кайран, кару энем! Уулың Василий».

Лаш тужында аттар сүйтөн. Суу тартарга суранатан. Je кичинек деп оны алгылабаган. «Суразан, эне, суразан» — деп, меге келген. Мен бригадирге жеткем. Ол болбойт: «Бочкозына сууны ого кем уруп беретен?» — «Ярым көнөктөн бойы уруп ийбей» — дегем. Бригадир жөпсинип ийген. Васямын сүйүнгенин көргөн болзоор! Вася жеринде жаантайын тоомыда жүрөтөн. Улус иштегкей кижини тоор ине. Тегин качан да отурбас. «Ермолай таан» деп куучын бичиген. Ол бригадирис — ол. Адын да солыбаган. Ол ло бойынча бичип койгон. Мен ого бир катап суракту баргам: «Вася бугул тартатам дейт, жөп бер. Эмеш те болзо, акча алзын.» «Онын, жаба карыш неме, тискин тудуп болор бо? Аттар тегин де ас.» «Оо, ол жанынан санааркабагар» — дегем. — Көрзөдөр лө кичинек. Жүреги тирү бала. Албаданчан кижн. — Je ондый болзо... иштеп көрзин. Васи сыр-билинбес. Je бу да тушта книжкезин ундыбаган. Штаннын кажына сугуп алар. Чамчазынын эдегин түжүрүп ийер. Книжкези көрүнбес, билдирбес. Амыраар тушта аттарын божоткылап ийгилеер. Кемизи кайыгнаттап, жинлектей берер, кемизи чүрче тууырап алатам деп, жада түжер. А Вася десе отуратүшкен жерде, книжкезин чыгарып келер. Бригадир жаар көрүп сал туруп, кычыра берер...

Летинчи классты божодоло, бистинг жердин уулдары ончозм Бийскте техникум баратаныс дешкилеген. Машинага үренетенис дешкен. Мен жаратпагам. «Он классты божот, ононг билдире берер» — дегем. «Нөкөрлөримнен канай артатам!» — деп. Вася меге амыр бербес. Бир көрзө, ончолоры жуулыжып алган бистинг айылга келгилеер: «Божодыгар, эне, божодыгар». Канайдар, жөпсингем. Je техникумды ол бойы таштап ийди ине. Байла, уредүзи жарабаган. Жанып келеле, бого школдо иштеген. Керек десе школдын директоры да боло берди. Онон «Москва ла Москва» деп тапкан. А бир айдынган кийинде, Вася ток-тоор эмес...

«Эненин сѳзи» деп фильмди согуп турар тушта меге ондо-кожо болор ырыс келншкен. Бу 1977 жылда, жаскыда, Бийскте болгон.

...Анатолий Дмитриевич Заболоцкий ле Мария Сергеевна тапчы кухняда отургандар. Ондо кѳс кылбыгар жарык ла изѳ болгон. «Ийненин сыныгы да табыла берер турбай» — деп, Мария Сергеевна унчуккан. Коштойында кыпта — табыѳ бичиир режиссер, печкенин жанында — оператор. Ончозы ишке белен, је кемизи де иштебей јат. Тураныг ичинде сакылталу тымык. Бу ненин учун дезе Мария Сергеевна унчукпайт. Тегинде болзо, оног куучынчы кижѳ јок. Озогызын ойгортып, эртенгизин энтѳрип келер. Је: «Баштаайлы! Мотор!» — ло дезе, та канайда-канайда беретен. Ун де јок, кыймык та јок. Јаныс ла кѳстѳ тѳгѳш — отура берер.

— Толя! Тенѳри теп мени! Эртен уулым, эртен... Эртен јазап куучындап берейин.

— Слер танзаарбагар, Мария Сергеевна! — деп, оны Заболоцкий токунадар. — Кече сѳрекеей јакшы куучындадыгар ине. Бисти ундып койоор. Је албаданып кѳрѳгер. Коркыбагар.

— Је-је, кѳрѳйин, кѳрѳйин...

Ојто ло: «Баштайлы! Мотор!» — деген јакару. Мария Сергеевна дезе... ојто ло унчукпайт. «Чек ле кемзинчек кызычак» — деп, бойын бойы арбанар, је тѳгей ле куучынданып болбѳс.

— Акыр, слѳрди кинчектебейли — деп, режиссер колын јаныган. — Эртен де кѳн бар эмей.

Мынан ары не болгон болор деп. Мария Сергеевна куучындана берген. Камеранын иштеп баштаганын сѳспей де калган.

Вася бир келерде — деп, ол баштап ийген — Бийск бара-ла, кере тѳжинѳ балдардын колониязында болгон. Колониянын ишчилѳри Васяны айтырып, алдында келип јѳргѳн болгон. Вася олордон кандый да кунук, санаага алдырган јанган. Орынга јадала, анаар ла тагкылай берген. «Вася, бу не болгон? Канайткан?» — «Ээ, эне, билген болзон...» — деп, ол каруу берди. — Кайран балдар... Олордо до јакшылары јамандарынан чнк јок кѳп ине. Ненин учун јаман кылык эткендер? Канайып ла сананар болзом, шылтак јаныс — јаман кижинѳнѳ тем алган. Бала јѳрѳмди билѳр эмѳс. Јанында јакшы кижѳ болгон болзо, керек сырагај ѳскѳ болор эди. Бу керегинде, эне, кижѳке бичиирим эмѳзе кино тургузарым. Куучындажар болзонг, улустый ла улус. А оног та канайда бергилейтен?..

— Олорго не санааркап турун — дегѳм. — Эмди олорды канайыс та болбозыг.

— Јок, эне — дѳйле, Вася пластилин алала, оны сыга тудуп, та нѳни де эде берген. — Орой эмѳс. Мен бичиирим. Бичип кѳрѳрим...

Альбомды јилбиркеп кѳрѳдим. Мария Сергеевна мѳнѳле кожо кѳрѳ берди.

— Бу бистин Сростки деп јуртыбыс. Бистин турабыс бу туру. Мен көзнөктөрүмди качан да ачпайтам. Кандый да болзо аалга јер. Онон Чуйдын јолы да јуугында. Не болбос... Вася келзе ле, көзнөктөрдү кайра ачып ийер. Мен токтодорым. Кандый бир јаман санаалу кўрўм таш таштап ийди. Кижининг тыны канчыйан. «Јок, эне—деер. — Мен бичинчи. Олор онойт-пос учурлу. Јурттын уулдары энгирде бери јуулыжып келгилеер. Васяны кычырлагылаар. Онызы баштап мойножор: «Јок, уулдар, менде бош јок. Иштенип јадым. Куучын бичип отурым.» Онон көрзөң, чыгып барган турар: «Је чында та куучындажып та ийелик ле. Баш эмеш амыразын» — дейле, сигаредин үлей берер. А уулдар... Бистин јердин уулдары куучынчы эмей. Кандый-бир учурал, кокыр-коот айдып берер. Васяга чынды билер керек болгон. Чыны јокко, јўрўмди канай бичнир?..

Кезик көрбөчи айса болзо ондобос, је менин санаамда Анатолий Заболоцкий сўрекей јакшы кино тургускан. Онди бир де өнөтийин ойногон, сананып тапкан кадрлар јок. Онын керектўзи, баалузы эмди јакшы билдирет.

Ол тушта мен де бир канча карточкалар согуп алгам. Анатолий Заболоцкий ле Мария Сергеевнаны коштой тургузала.

Энгир бозорып, оромдордо оттор кўе берген. Мария Сергеевна эски тонын јабынын, бисти машинага јетире ўйдежиң чыккан. Мен олор экўнн айрылыжар алдында кандый-бир сөстөри бар болбозын дейле туура база бергем... Онон атанып ийгенис.

Бистин јерлежис Шукшиннинг јаан јайалтазын баалап тура. Анатолий Дмитриевич Заболоцкийдин, база бир јаан устын, иштерин, онын јөмөлтөзин ундыбас керек деп бодойдым.

Кийинде Сросткиде јўреле, Шукшиннинг музейине киреле, айылчылар бичигинег мындый јакшынак сөстөр кычырдым:

«Слердин ойгор јерлежигер — Василий Макарович Шукшиннинг «Печки-лавочки» деп кинозын тургузарда, биске эн јаан болужын јетирген Алтай јердинг јаражына баш болзын! Төрөл орус тили канында бўткен мындагы улузына баш болзын!»

Бу сөстөрдү Василий Макарович бойы да айдар эди, је эмди онын учун ол сөстөрдү нөкөрлөри айдат. Шукшиннинг ару, алтын сөстөри эмди бисте, бистинг каныбыста.

Бис, эмдиги ўйе, Мария Сергеевна Куксина-Шукшинага, тегине ле орус ўй кижиге, бичинчининг энезине, јаан быян айдар учурлу. Онын уулынын бичягени эмдиги бистинг јангыртылу ойиске сўрекей керектў.

Ол ўй кижининг јаан јайалтазы, изў јўреги, килемкейи—ончозы уулына берилген. Онын эземине бажымды энгилтедим: «Быян болзын, Энебис» — деп, акту јўрегимнен айдадым.

(Јыбаш КАИНЧИН кбчўрген)

КУУЛГАЗЫНДУ ЧӨРЧӨКТӨР

Чөрчөктөрдү бүгүнкү күндө шиндеери аайынча совет фольклористика көп жаңы сурактар тургузуп жат. Ол сурактардын бирүзү — албатынын чөрчөк-энчизин шиндегенде оны жүк ле бойынын алдында бөлөк көрүп, чүмдеген ле калыктын оос чүмдемелдеринин ичинен чыгарбайтаны эмес, же оны өскө калыктардын чөрчөктөрүлө тундештирери. Өскө калыктар эки жүзүн: тили ле жадын-жүрүмү аайынча жуук, коштой жатканы ла культуразы аайынча сырангай башка калыктар.

Кажы ла албатынын оос чүмдемелин онын өткөн жолула, тилинин аңгузузла, жадын-жүрүмүнүн аайыла колбоп, бастыра жанынан ширтеп көрөри каруулу иш.

Бистин статьянын амадузы — ол алтай, тува (сойон), хакас, шор деген укташ-төстөш калыктардын чөрчөк-энчизинде учуры аайынча текши сүжеттерди тундештирип, бой-бойлору ортодо тунейин ле башказын чокумдап, олордын сүркеберлеринин, кееркеемел эп-аргаларынын бирлик темдектери ле аңгылыгы ажаарып көрөри. Сүжеттердин тургузылганын көрүп тура, онын түп-шүүлезин, учурын ажаруга алып жадыс.

Эң ле жарлу алтай куулгазынду чөрчөктөрдүн бирүзү — «Жыланның эрјинези» (Алтай албатынын чөрчөктөри, 1966). Онын бүдүмдери башка-башка: «Эрјине» (1937 жылда II. Кучияктын бичигениле), «Кайчы-Мерген» (III. Ялатовтын айтканыла), «Оскүс-Уул» (Т. Тодосеванын 1986 жылда куучындап бергениле). Хакас тилде бу чөрчөккө жуук «Лилбиркек эмеген» (Хакас чоңынын ныхахтары, 1956), «Пастух, жылан, үренчи ле айгыр керегинде чөрчөк») Н. Катанов «Образцы народной литературы... Сб., 1987), «Оскүс-Уул ла алтындык жаражай» (Тува улустын тоолдары, 1967) деп тува чөрчөктө алтай чөрчөккө жуугаш үзүк бар. Бу телекейлик сүжет. Ол жүк ле алтай, тува, хакас, шор жондордо айдылып турган эмес, же Европанын ла өскө дө калыктарда јекши жарлу.

Чөрчөктөрдө не керегинде айдылганын кыскарта тундештирип, айладып ийерге керектү.

«Жыланның эрјинези», «Кайчы-Мерген», «Оскүс-Уул» деген алтай чөрчөктөр јаман-јудык, өскүс-јабыс, јокту-јойу герой јыланды өрттөн аргадап, оноң эрјине алганы деген учуралдарла башталып јат. Герой эрјинени алып, оны кемге де айтпас болуп, тындулардын тилин билер боло бергени бу чөрчөктөрдү жаңыс аай эдип бириктирет.

Түштүк Сибирь калыктарынын фольклорында «Жыланның эрјинези» деп бирингүге кирген чөрчөктөр јыланның «тынду немеге айтпа» деген јакылтазын бүдүретениле колбулу төс үзүктөн учуры аайынча башкалана берет. Бир бөлүк чөрчөктөрдө герой ол јакылтаны бускан учун эрјиненен куру калат, экинчи учуралда «кемге де айтпас» деген јакылта эзедилбей.

эрјинени алып, герой кандый једимдерге јеткенн, кандый керектер эткенн көргүзилет.

«Јыланның эрјинезинде» ле «Кайчы-Мергенде» герой тын дулардың тилин билгени, аарчы төккөн кушкаштардың куучыны, чычкандардың сүт ичкени, эмегеннин арбанганы керегинде учуралдар түңей де болзо, је «Кайчы-Мергенде» герой койлордың, торбоктордың ыйын угуп, оны сойып јип болбой жүргени, нөкөрине сойдырып, эт јип болбогону, јыландардың болужыла Караты-Каанды јоголткону кирип јат. Онызы чөрчөкчи соңында бойынан таап кошкону болгодый. Бу эки чөрчөктин туузылыжы јангыс аай: экилезинде герой эрјиненен айрылат. Је «Јыланның эрјинезинде» эмегенине герой бойы ла кемге де абыдатырбай јажытты айда салып ийген тарый, эрјиненин күчи јылыа берет. «Кайчы-Мергенде» эмегени геройды аракы ичирип, эзиртеле, угуп алат. Эрјине ылам-белен күчин јылыйтпайт. Јыландар јаргы эдип, геройдың аракы ичкениле, билинбей калгам дегенин чын ба, јок по деп ченеп, бойлоры кара-кулала кожо аракы амзап, оның күчин сескилеп, јажытту сөсти бускан учун эрјиненин күчин чыгарып ийет. Кара-куланын сүр-кебери бери ненин учун кирген? Андый сүжет орус чөрчөктө бар. Кара-кула геройго болужын јетирип, оны кемге де айтпа деерде, герой аракының ачузын шылтай айда салган, мактанган. Бу сүжет учурыла «Јыланның эрјинези» деген сүжетке келиштире кийдирилген, не дез, айдылган аайыла, геройлордың бүдүмиле сүжеттер јуук. Оның учун бис бу учуралды јайаандык коштондыру деп болдоп јадыбыс.

«Эрјине» деген чөрчөктө тындулардың тилин билер эпсүме ўстине герой база өскө неме — ак таш алат. Чөрчөккө база бир сүр-кебер кожулат. «Јыланның эрјинези» ле «Кайчы-Мергенде», «Оскүс-Уулда» герой эрјинени јыланның өрт өчүргенинег улам алган болзо, «Эрјинде» герой бир аяк арбаны этке толып јирге жүрген аяс оны Караты-Каанның уулдарына кула чычканның, карчаганын балазының, јыланның тынын корып аларга берип ийген. «Јыланның эрјинези» деген сүжет тагынан айдылатан учурын јылытып, өскө кайкамчылу болушчылар керегинде айдыла берген. Кандый бир тындуларга болуш јетирип, герой бойының ычкынган куулгазынду эрјинезин олордың болужыла ойто буруп турганы кай чөрчөктөрдө учурайт. Куулгазынду таш керегинде учурал болушчы тындулар керегинде сүжетле јенил колболыжып, көндүге берген. Чөрчөктин үч такып берилер јанжыккан эдилгезинег улам чөрчөктө үч башка болушчы персонажтар болотон јанду. Олорло коштой Караты-Каан ла оның уулдарының сүр-кеберлери чыгат. Онон ары герой јыланнан јумуртка алып, тындулардың тилин билер боло бергениле ээчиде куулгазынду ак таш алганы (ооско салала кайлаза, не ле неме бүдүрер) чөрчөкти ичкери улалтарга јарамыкту болуп.

геройды Караты-Каанла уруштырар учурлу, не десе, герой ак ташты алала байыганы каанды күйүндирет. Караты-Каан геройды жоголторго бойыла кожо база бир персонажты — тармачы эмегенди тартып экелет. Эрјиненин коштомолы — ак таш сыйлаганы керегинде учурал — ол чөрчөктө эң учурлу, онын байыдар сыйлу илбизини персонажтардын колбуларын тургузып жат. Бу учуралдан улам Караты-Каан тармачы эмегенди айбылап, геройдын эмегенин эзиртип, өлтүрүп, ак ташты алып, байын берет. Жилбилү неме — ол ак таш куулагазын аргазын, өскө колго до киргели, артадып жылытпайтаны. Мынайтканы не дегенин, байагы чөрчөктин башталгазында геройдын аргадап алган кула чыкканы ла карчаганын балазы чөрчөктин жанжыккан аай-шүүлтезиле (логиказыла) болушка келер учурлу. Кула чыкканды карчаганын балазы талай кечире апарган, чыккан ак ташты тапкан, онын озор экү ойто талайды кечип жадала, казыр Караты-Каанга аттыртып, талайга түже берген. Анайда, ак таш база талайга чөнгөн. Герой эрјиненин айрылып жат. Чөрчөктин бажында жыланнын эрјинени берип, кемге де айтпа, айтсаң, жаман болор деген некелтезин бусканы эрјинени ойто бурубаган, онын такып болор аргазы жок. Чөрчөк мынайда туузылганы база катап «Жыланнын эрјинези» деген сүжет өскө сүжетте бириктирилгенин керелейт.

Хакас калыктын «Жилбиркек эмеген» деген чөрчөгинде бир малчы уйуктап жадарда, бажына жылан чаккан. Онын улам тындулардын тилин ондой берген. Жылан десе малчыга оны кемге де айдарга жарабас, өлөрүн деген. Малчы эки үренчи аарчы јигенин айыл ичинен угуп каткырарда, эмегени сениле јатпазым, өскө јерге көчпөзим деп тапкан. Айтпас болзон, бойын бил дептир. Јажытты айдардан озо, өлөр алдында тойо ажанып аларга, семис кулунды сойор деп шүүп, оны чалмадаарга барарда, бее кулунын бербеген. Айгыр ого кыйгырган: «Мен төртөн эмегеннин бажын билип жадым, сен десе бир эмегеннин бажына чыкпай кайттын!» Айдарда, малчы оны угуп, каткырынып, эмегенин качан да ол керегинде сурабас эдип, жалындыра камчылаган.

«Күдүчи, жылан, үренчи ле айгыр» керегинде чөрчөктө күдүчи кижин малына барыптыр. Таш алдына кысталып, чыгып болбой јаткан жыланды айрып ийген. Жылан оны чагып ийерде, тындуларла куучындажып, эрјинелү кураан керегинде билип, койлордын ээзинен оны акча-јалдын ордына сурап алат. Јолой айылга кирип, јокту ла бай улустардын отторынын ээлери куучындашканын угат. Уренчилердин аарчы јигенин тындап турала, каткырып ийген болуптыр. Эмегени ачынып, айтсын деп некеген. Обөгөни кулун сойып јиирге турарда, айгыр оны электеген. Эмегенин јалындыра чыбыктап, јакшы јуртай берген.

Өрө айдылган эки чөрчөктин башталгазында башкалузы

неде десе — ол жыланнан кижини эржинени кандый учуралда алганы. Бирүзинде кижини уйуктап жадарда бажына жылан чаккан, экинчи учуралда кижини ташка кысталган жыланды айрып ийерде чагып жат. Бис бодогоньста, баштапкы чөрчөктө кижинин жыланга туза жетиргени керегинде учурал ундылган эмесе бултаарылган. Экинчи чөрчөктө ол учурал жап-жарт берилет.

Чөрчөктөрдүн база бир аңылузы — жыландардын сүрлери, алтай чөрчөктөгү чилеп, кижини кебин алынып, аргачызын ээчидип апарала, колго тудулып, көскө көрүнүп турар эржине бербей турганы. Хакас чөрчөктөрдө эржиненин бүри сезимдик кеберлү. Кижини тындулардын тилин жыланга чактырганынан улам билет. Чагыш — ол жыланнын кожо берилген эдилгези. Чөрчөктө ол ажыра жылан кижиге куулгазын күч жайган. Алтай чөрчөктөрдө көп сабада жакылта бузулып, герой эржинеин ычкынып турар болгожун, хакас чөрчөктөрдө геройлор жыланнын тилин билер аргалу болуп, айтсан. өлөрүн деген жакылтазыла аңылыктат. Же герой өлбөйт. Бу чөрчөктөрдө бириктирип турган айалга — ол база жыланнын эржинезинин шылтузында герой куулгазынду айалгада болотону. Бу учурал орус, калмык калыктардын чөрчөктөрүндө андай ок берилген. Адыг чөрчөктөрдө геройдын эмегени качан да өбөгөнүнүн куулгазын билгири керегинде жылбиркеп, оны билерге чырмайбай жат, ненин учун десе, бу албатылардын чым-жатында эр ле эпши ортодо андый учурал болор аргазы жок деп. А. Алиева бичийт (Поэтика и стиль волшебных сказок адыгских народов, 1986, 33—34).

Хакас ла калмык чөрчөктөрдүн төс шүүлтези — тындуларга (жыланга) болужун жетирсенг, быйанду болорун дегени. Же ол ок өйдө бу чөрчөктөрдө сүжеттин төзөгөзүн «Жыланнын эржинези» деген түп-шүүлте тудуп тура, эпши кижинин кылык-жанын көргүзүп, оны кезеткени керегинде шүүлтеге жайыла берет. Хакас чөрчөктүн ады «Жылбиркек эмеген» болгону оны жарт керелейт.

Айдарда, ажырып көргөнисте, алтай, хакас, калмык чөрчөктөрдө эң ле турумкай учуралдар жыланды аргадап, ошон эржине алганы (аргадайтан учуралдар башка-башка болор аргалу), кучыйактардын аарчы жигени, чычкандардын сүт ичкени эмтир. Кучыйактардын аарчы жигени чөрчөктөрдө сырангай түнөй журалыптыр. Алтай чөрчөктөрдүн ичинде, кажы ла жүзүндө аарчы жип турган кушкаштардын ады башка-башка болуп турганыла коштой, алтай, хакас, калмык чөрчөктөрдө үрөнчинин сүр-кебери текши түнөй болуп учурайт. Кушкаштардын күүн-санаазын чыгара айтканы жаантайын эки кижини ортодо эрмек-күүчүндү диалог ажыра журалат.

Алтай чөрчөктө:

— Сен аарчыны не төгүп турун? Эртең улус аарчы жайбас.
База бир алтай чөрчөктө:

— Бу канайып турун, аарчыны чачып койзон, ээзи арбан-бас па?

— Јер јаар чачылтпазан, айла келеле нени јиирге турун? — деп, боро кушкаш укааркады.

Түнгдегер, хакас чөрчөктө:

— Сен нога чирге төк чезин? — типче

— Пулар көс парыбыссалар, писке азыранарга кирек полар, — типче икинчизи

Қажы ла учуралдарда кучыйактардың «айткан-деген» сөзи чөрчөктің учурыла, геройлордың эдилгелериле тудуш болгоны билдирет. Алтай чөрчөктө ол айыл көчүп турган деп учурал айдылбаган, оның учун кучыйактар аарчыны ээзи јууй берзе, нени јийтен деп санангылап јат. Хакас чөрчөктө герой көчөргө јепсенип алган, айдарда, кучыйактардың бирузи оны сезип, көчө берзе, јиирге керек деп шүүй соккон.

Көп саба алтай чөрчөктөрдө герой некелтени бүдүрбей, эрјинени јылыитып та турган болзо, «Оскүс-Уул» деп бүдүмде герой јыланның эрјинезин алган кийинде, тындуларла куучындажып, бир каргаанан саска түжүп өлгөн ат керегинде јетирү угат, база бирүзинен арык-торык јабза кебелгенин билип, оны тургузып, ат эдип алала, оның ары керегине көндүгет. Чөрчөктің эң баштапкы учуралы «Јыланның эрјинезиле», «Кайчы-Мергенле» јууктажып, олардың бирлик үйези болуп тура, экинчи јарымы башка учуралдарга экелип јат. Герой үч айылдың ийттеринин үрүжин ондоп-сомдоп, үчинчи айылга конуп јада, эрјинелү кураан керегинде табыш угат, койдың шапшыктарынан бу айылдың кызынын кулагына шапшык киргени керегинде куучын тындап, оны канайда эмдейтенин сагыскандар ажыра билип алала, кысты эмдей согуп, эрјинелү койго јединип, эмегендү, ар-јөбжөлү јада берген. Мында чөрчөктің учуры аайынча эрјинени јажыратан деп некелте эдилбеген, је тынду немеге килеп јүргени јозокту деген шүүлте турумкай.

Оның ары јилбилү неме бу чөрчөккө јуук чөрчөк тува калыкта бар. Ол «Кускун чугаазын тындаар Оскүс-Уул» деп адат (Тыва тоолдар, Кызыл, 1960).

Алтай чөрчөктө герой эрјинени јыланнан алган болзо, тува чөрчөктө герой куулгазынду јети чечекти үзүп, койнына сугуп алганынан улам ого куулгазынду арга тартылат. Оның арыгы керектер алтай чөрчөктіјине келижип јат. Оскүс-Уул карануй аркага конуп јадала, тытта эки сагысканның куучынын тындалап, Қараты-Қаанның кызынын кулагына куулы јөргөмөш киргени, оны намалар, камдар эмдеп болбой турганы, канайда эмдейтени керегинде ончозын билип алала, кысты јазып, оны эпшиленип, эптү-јакшы јуртай берет.

Айдарда, бу өрө берилген сүжет алтай ла тува чөрчөктөрдиг текши сүжеди эмтир. Онызын чөрчөктө текши айдылга-

ныла коштой, чөрчөктин геройлоры, олордын аттары, болушчы персонажтардын сүр-кеберлери, стилистиказынын текши кўрмелгени темдектейт. Сагыскандардыг сүр-кеберлери, олордын ортозында өдүп турган куучын-кубуй учурыла, бүдүмиле бирлик. Чөрчөктөрдүн сүр-кеберлери тындандырылып, олордыг тилиле сүрлү өгжүк куучын берилген. Түбекке оны канай билбес, семис мал сойоло, каазызын отко быжырып, кулакка жаба тутса, шапшык бойы чыгар».

Тува чөрчөктө: «Хойнун эдирин отка өртөткеш, дангынанын кулак тужунга тудуптарга, хола ээрелчикей үнүп келир».

Тува калыктыг чөрчөгинде «Өскүс-Уул была алтын жаражай» (Тува улустун тоолдары, 1967) деп чөрчөгинде Өскүс-Уул жаан өрттөй жыланды аргадап аларда, жылан болуп кубулган Далай-Усун каан оны алдыртын, балазын коруп алганы учун сыйлаарга шүүптир. Герой жолой келип жадып, карган эмегеннен үч сүмө уккан: нени де албас; жүк үч тараа, үч сыран, каракурааннын терезин алган. Чөрчөктинг улалганы Өскүс-Уулга санаалу, көгүстү (куулгазын билер) алган эжи болушканы керегинде сүжеттег туруп жат. Мындай сүжет алтай, тува, шор деген укташ-төстөш калыктардын чөрчөктөринде текши, же олар жүзүн-жүүр бириктирүүлөрдө (комбинацияларда) учурайт.

Айдарда, тува чөрчөктө «Жыланнын эрјинези» деп сүжетчик жок өскө, тагынан сүжетте бириге берген. Тува чөрчөктө жылан болуп Далай-Усун каан кубулган болзо, алтай, хакас чөрчөктөрдө жылан амыйтан болгон кеберин жылытпайт. Тува чөрчөк алтай «Өскүзек ле Алтын-Чач», «Јети јеерен атту Өскүс-Уул» деп чөрчөктөргө жууктажа берген. Айдарда, тува чөрчөктө тындуларга килезе, болушса, быйаны једер деген шүүлте өскөрип, тындунын ордына кааннын сүр-кебери јуралган. Ар-бүткеннин ортодо колбулардаг кижиле кижинин ортодогы колбуларга келгени билдирет.

Өрө көрүлген чөрчөктөрдөг мындай шүүлте чыгарарга јараар: алтай калыкта «Жыланнын эрјинези» деп сүжет бойы алдынан узак өйлөргө айдылып келгенинде алаңзу жок. Бу сүжет тува, хакас, калмык калыктардын чөрчөктөринде учурап, база да бирлик сүжет болуп турганы бистинг шүүлтебисти јөмөп јат.

Берилген чөрчөктөрдү бириктире «Жыланнын эрјинези» деген сүжет деп адап жадыбыс. Кажы ла чөрчөк бойы алдынан турган учуралдарыла аңыланышкан да болзо, же олордын төс учуры кижикандый ла тынду амыйтандарга килеп (темдектезе, жыланга) өлтүрбей, болушып, аргадаганда, олордон алкыш-быйан, јүрүмине јарамыкту сый алар деп бүдүмјилү шүүлтеге тайанган. Кижиле болгонына жыланнын эрјинези берилбейтен, сырангай ла ак сагышту, айландыра немеге бир

де кинчек јетирбеген, јокту-јойу улуска келижетен ырыс чуралу кереес эмтир бу. Шак мынызы албатыныг јебреннеи бери алып келген ойгорлык учурлу тӧс шӱӱлтези. Эрјинени берип тура, тынар-тынду немеге айтпайтан деген јакылтаны бусканда, кижии ол эрјиненени айрылып калатан. Бу ар-бӱткеннин артабас аай-салымы: кижининг чындыгын, ойгорын ченейтени, кижии јӱрӱминде ар-бӱткеннеи камзанду, онын ээжилерин буспайтаны. Эрјинени алтайынан алып, јакылтаны бӱдӱрбей, эрјиненени айрылганын кӧргӱскен сӱжеттер алтай калыкта текши јарлу. Онызыла алтай чӧрчӧктӧр ӧскӧ калыктардыйынанг чат башкаланып јат. Ненинг учун мындыи сӱжеттер тилиле, јӱрӱмиле алтайларга јуук, тӧрӧгӧн-тӧркиндеш коштой јаткан калыктарда учурабай турганы эмди тура јартап болбозыс. Онын шылтагы — ол тува, хакас калыктардын бастыра бар-јок бӱдӱмдӱ чӧрчӧктӧри эмди тура бистинг колыста јок учун.

Эмди алтай, тува, шор калыктардын чӧрчӧк-энчизине ајару салалы. Булардын чӧрчӧктӧринде «куулгазынду абакай» деген сӱжет текши деп айтканыс. Алтай ла тува чӧрчӧктӧр бой-бойларынанг тынг башказы јок. Алтай чӧрчӧк «Јети јеерен атту Ӗскӱс-Уул» болзо, тува чӧрчӧк «Тогус јеерен атту Ӗскӱс-Уул» (Тыва улустунг тоолдары, 1967). Аттардын ӧндӧрин темдектейтен эпитеттер, геройлордын аттары јангыс. Је олордын тӧс учуры ыража берген. Алтай, тува ла шор чӧрчӧктӧрди «куулгазынду абакай» керегинде сӱжет бириктирет. Шор чӧрчӧктинг геройы база ла ӧскӱс јабыс уулчак (Ӗскӱс-чагыс оолак», архив ГАНИИИЯЛ, Ф.М.-53-з).

Бис чӧрчӧктӧрди оок-оок бӧлӱктерге ылгап кӧрзӧбис, эпту болгодый.

Баштапкызы. Алтай чӧрчӧктӧ: јети јеерен атту Ӗскӱс-Уул деп уул јуртаптыр. Уйкучы да уул болуптыр. Уйуктап јадала туруп келзе, бир ады јок. «Је алты атла алты да кырды ажа бербей» — деп, уйуктап ла јаткан. Онойып-онойып, бастыра јети адын бӧрӱ апарган.

Шор чӧрчӧктӧ: ӧскӱс уулчак сууга балыктап барарда, эки кижии учурап, кожо балыктаган. Туткан балыкты тенг эдип ӱлежерде, јӱк ле бир балык артып калат. Онынг кӧстӧри мӧнгӱн ошкош, кайзырыгы алтын ошкош. Ӗскӱс-Уул ологго эки чара балык береле, ол балыкты килеп, сууга божоткон.

Тува чӧрчӧктӧ: Караты-Каанныг кӱдӱчизи Ӗскӱс-Уул курангы чодон-чоокыр бее таап, оны каанга экелерде, каан оны јектеп, уулга мал эдинзин деп берген. Ӗскӱс-Уул оны малданып јӱрерде, бее тогус јеерен кулун тӧрӧгӧн. Ӗскӱс-Уул тогус јеерен атту боло берген. Ӗскӱс-Уулдын байыганын биллип, Караты-Каан оны ӧлтӱрерге умзанган. Ӗскӱс-Уул качкан. Тогус јеерен адын бӧрӱге бирден-бирденг алдырган.

Алтай ла тува чӧрчӧктӧрдинг баштагы ӱзӱктери јуук болзо, шор чӧрчӧк ологро бирлик эмес.

Экинчизи. Алтай чөрчөктө: Оскүс-Уул бөрүлерге үч такып барып жада, бир эмегеннинг айлына үч учурап, үч такып жакылта алган. Баштапкыда акчала, саржула жеңилденетен өлб бее. экинчиде күйүк кайырчак алган, үчүнчиде «тактыл-тукул куу тайак, тастан-тустан сары куук» деп немелер алган болуптыр. Бу немелерге жединип, Оскүс-Уул байыптыр, сүрлү жараш боло бериптир.

«Оскүзек ле Алтын-Чач» деп алтай бүдүмде уулдын күрен уйын, сары эчкизин, күрөң адын бөрү алып жүрүп калган. Олордын кийининен барарда, оны эки кан-кереде бөрүлердин жерине жетирген. Же бөрүлерден ол жүк ле улаада турган сары күчүгешти сурап алат.

Баштапкы алтай бүдүмде жараш кыс күчүгеш кеберлү болгон жер жок, байла, бу учуралды ычкынып, унуткан ошкош. Экинчизинде, уулда сүмө айдар болушчылары жок. Куулгазынду чөрчөктөрдүн аай-ээжизиле герой ло онын өштүлери ортозында болушчылар болотон жанду.

Тува чөрчөктө: Оскүс-Уул бөрүлердин кийининен барып, бир карган апшыйактын айлына кирип, онон сүмө угуп алат. Апшыйактын айтканыла, уул үч тараа, үч сыран, алды-кийин билдирбес алтын кайырчак алган. Олорды алып, уул байыган. Күчүгеш кеберлү үйлү болгон.

Шор чөрчөктө: сууга ойто салган балык Тала-Кааннын базасы болгон. Талай-Каан Оскүс-Уулды экелзин деп, түктү кара кижин ийген. Ол кижин уулды экелип жадала, кааннан жаңыс ла көк күчүк алзын деп сүмелеген. Оны алып, уул аайы-бажы жок байып жат, көк күчүк сүри жараш абакай болгон.

Учинчизи. Алтай чөрчөктө: эки алтай бүдүмде Караты-Каан ол эмезе Ак-Бий Оскүс-Уулдын жараш үйин блаап аларга маргаан өткүрөт.

«Оскүзек ле Алтын-Чачта» маргаан герой күчүк-үйнунинг терезин отко салганынан улам башталган. Маргаандарда («Јети јесерен атту Оскүс-Уул») Ак-Бий үч такып жажынып, үч куу ыргай, үч жаңы билү, үч ирик болуп кубулып та турза, Оскүс-Уулдын куулгазынду эжи оны билип ийет. Оскүс-Уулды абакайы ылтармыш, көмүр, оймок эдерде, Ак-Бий таппаган.

Тува чөрчөктө: Караты-Каан жажынып, бөрүк, көгүс-пек, чар болгон. Оскүс-Уулды дезе абакайы жүстүк, көмүр эдип кубулткан. Уул үйининг терезин өртөгөн учун мындай ченелтелер болуп жат.

Төрттинчизи. Алтай чөрчөктө: керек маргаанла токтобойт, казыр каандар Оскүс-Уулга такып айбы эдип тургылайт. Эрлик-Бийден алтын меелей экелзин деп айбы болгон, уул оны бүдүрөт («Оскүзек ле Алтын-Чач»), база ла абакайы болужат.

Тува чөрчөктө: Караты-Каан Оскүс-Уулды улу ан-кочкордог адазынын огын, улу бел балыктан темир серее экелзин

деп жакарат. Өскүс Уул ол тындуларла куучындажып жүрүп, экелип берет. Же үчинчи катап каан уулды жоголгосун деп черү ийет. Ол черүни герой көк башту өбөгөннүн берген кайыра-чагында жаан таш, темир топпок тудунган темир улустун болу-жыла жетет.

Шор чөрчөктө жажынатан деген маргаан жок, же Караты-Кааннын эки айбызы бар. Караты-Каан Өскүс-Уулду отус теңери ол жанында теректин жажын, онын төзүндө жаткан айуунун жажын угуп келзин деп ийет. Койондордун жажын тоолодот. Онон каан жууга барып жада, үлдүзүн ундыган киж-и болуп ыраланып, Өскүс-Уулду ого ийет, жолго үч күн бе-рет, оройтыза өлтүрөргө кекенет. Же абакайы арганы таап, ого куулгазынду кийим берип, аткарат. Оны кийгенде, анда бастыра жер үсти журалатан кийим болтыр. Оны кайкап, каан уулдун куулгазынынан коркып, Өскүс-Уулга маргаан эдип, онын эжин айрып бер деп тектирген уулу жоголтып, Өскүс-Уулду бойунун ордына каан эдет.

Бу чөрчөктүн төс учуралы — куулгазынду бала алганы. Киж-и ар-бүткенге киин тудуш, киж-и ар-бүткендин айгуулынд-ый кубулар аргазы бар деген бүдүмүн шүүлте сызылып чы-гат. Алтай чөрчөктөрдө бөрүлөр озо баштап улустар болгон-дор, онон Караты-Кааннын истежине ол эмесе Ак-Бийдин кудалажынан качып, жажынып, сок жагыс сыйын сары кү-чүк эдип, бойлору бөрүлөр боло берген карындаштар кере-гинде Тува чөрчөктө ол керегинде айдылбай турган.

Шор чөрчөктө табылап көрсө, ар-бүткендин айгуу-күчте-ринне болуп жетиргенде, онызы сыйлаптан, бийанын жетиретен деген шүүлте ажыра күчүк болгон куулгазынду бала кере-гинде сүжет айдылып жат. Талай-Каан кандый да тынду эмес, ол талайдын ээси. Шор чөрчөктө Өскүс-Уул бийан жетиреле сый алган болгосун, алтай да тува чөрчөктө дезе геройго бөрүлөр ары жанынан учурап, аттарын апарып, бойлорына жуукташтырып турат. Мынызы, чөрчөктүн шүүлтези аайын-ча, өскүс-жабыстарга болушкан, өрө тартатан куулгазынду айгуу-күчтердин сүр-кеберлери.

«Өскүзек ле Алтын-Чач» деп бүдүмдө Өскүс-Уулдун коо-мой жадын-жүрүмү илелей тартылып, бөрүлөр ары жанынан геройго мееркешкилеп, оны сыйлап турат. Бастыра буудак-тарда герой эжинин шылтуунда баш алып, акалап, ырысту-лакшы журтай берет, каан ордына каан болот.

Тува чөрчөктө Өскүс-Уул база жокту-жою күдүч киж-и, санабаган жанынан арга-чакка жединип, Караты-Каанга жа-ман көс болуп, бөрүлөргө учуражып, андый ок ырысту салым-га келген.

«Жети жеерен атту Өскүс-Уул» деп алтай чөрчөктө Өскүс-Уул үйкүчү, неме керектебес киж-и. Ол аттарын бөрүгө бир-ден алдыртып, нетеерип жаткан. Онон бөрүлөргө жолыгып, сый алгалы кенете байып, Ак-Бийге маргыжып, абакайындын ил-

бизин эбиле Эрлик-Бийди шорлондырып, токунай береле, оноң, ажынып, Ак-Бийдинг уулдарына кўнўркеп, эжин орынан антара тееп турала, ойто ло не де жок как-куру калат. Оноң бойы бөрўлерге өчөдип-ченедип, көлгө калый берген. Чөрчөктө жокту-жойу геройдыг кебери жыыйып, кылыгы коомой, быянзак эмес кўн-тапту уулдын жүрүми керегинде учурал чөрчөктин жанжыккан сўжедин уурландыра түжүрөт. Чөрчөктин учуры аайынча геройдын арга-чак жогы, өскүс-жабызы чокумдалбай, адакыда онын кылык-жагына, терең көгүстү болбогонуна аяру салынат. Куулгазынду сый болор болбос ло жаман, каршулу кылыкту улуска берилбейтен.

Алтай, тува, шор үч чөрчөктө база бир текши учурал — ол ачап-сыйап, күйүнчек каан ол эмесе онын уулдары. Оскүс-Уулдын ортозында өткөн маргаандар. Үч катап жанынатын чөрчөктин жанжыккан эдилгези. Ол алтай ла тува чөрчөктө толо берилген. Тува чөрчөктө үч жанынышты ээчиде база үч жакылта эдилген болзо, алтай чөрчөктө бир ле айбыла токтоп калат. Шор чөрчөктө жаныныш жок, же герой эки катап айбы угуп, оны бүдүрөт. Бу учурал алтай эпосто ло куулгазынду чөрчөктөрдө жаантайын учурап жат. Темдектезе, «Бийик кертатту бий кижининг уулы ла бай кижининг балазы» (Т. Чичиков) деп чөрчөктө куулгазынду келинди көрүп ийеле, Караты-Кааннын уулы ол келинди айрып берзин деп некеерде, Караты-Каан геройго жакылталар эдип жат. Жакылталар берген кўрме сөзи сўрекей өңжүк. Диалогтор уйгаштырылган куучып кептү, эптү күү сыркынду. Геройдын ойто айдып келген каруузы жилбилү. Караты-Кааннын жакылтазы мындай: баштапкызы: «Алтыгы аралдын койоны ла ўстиги аралдыг койонын тоолоп кел».

Геройдын каруузы: «Алтыгы аралдыг койоны алты жүс эмтир, ўстиги аралдыг койоны үч жүс эмтир».

Экинчизи: «Бу турган кара тайганын ары жанында эки сары айу бар, онын жанын сурап кел». Каруузы: «Эркек айу арка жердег алтан ичеен каскан эдим, алты жүс жашту болдым деп айдат. Тижи айу меес жердег бежен ичеен каскам, бел жүс жашту болдым деп айдат».

Шор чөрчөктө баштапкы жакылта: «Мынан ары одус тегри ол сарык алтын азыра паштыг терек пар полар, аныг чажын санан алып кел, аныг алтында чаткан алты кулаш сыныг ала азык (айу) пар, аныг чажын сурап алып кел».

Каруузы: «Алтын азыра паштыг пай терек үч чүс чаштыг полтур, ан алтынга чаткан ала азык алтан чаштыг полтур».

Экинчизи. «Ойдукта канчи түбен агаш полтур, кырда канчи түбен агаш полтур, ойдукта чөрген одус кулаш сыныг орказан (ак койон) ла кырда чөрген кырык кулаш сыныг кыр (кара) козан канчи чаштын полтурлар».

Каруузы: «Ойдукта одус түбен агаш өстүр, ойдуктагы

одус кулаш сыныг ор козан одус чаштыг полтур; кырда кырык түбен агаш остур, кырда чорген кырык кулаш сыныг кыр козан кырык чыштыг полтур.»

Мындый маргаандар куулгазынду ла кай чорчоктордо — орды жагыс. Олордыг курмелеп айдылганы жагыс ла алтай чорчоктордо бирлик эмес, же онойдо ок колбоо жаткан калыктардын чорчокторинде орды текши болуп туру. Шак мындый айалгалар куулгазынду чорчоктордин тос сужеттерине бойыныг учуры аайынча кийдирилип, кожулып турар аргалу.

Персонажтардын куучын кубуйын чике куучынла откур-гени — база текши эп-арга. Чорчоктин сур-кеберлерин тындандырып, одуп турган керекти, эдилгени коско корунип, кулакка угулып турар эдетен мары, персонажтардыг ачынганын ла суунгенин угуп отурган улус сезип, олордыг сур-кеберлерин коруп тургандый эдерге ченешкенн — ончозы чике куучын ажыра берилет.

Алтай ла тува чорчоктордо кучук болгон бала керегинде сужетте кучуктин сур-кеберин кееркедер бойыныг аңылу эби-мары бар. Алтай чорчокто «сары кучук» болзо, тува чорчокто «кызыл-калтар», шор чорчокто «кок тутку кокчеш адаяг». Керекте «сары, кок» деп жузунинг эпитеттери коско темдекту эпитеттерге жоможип, темдектезе, «курагы» ла о. о., кучуктин сур-кеберин коско белен илинбес, билдирбес эдип коргузет. Оштолор андый сурн жок кучуктерге качан да козин салбай жат, олор кеберкек эмес сурлер. Чорчоктин озогинде тургускан айалганын камааныла бу сур-кебер жаман-жудук болбой, онотийин жарандыра, онжиде журалып, куулгазынду персонажтар кандый бир темдегиле аңыланып, таныкту болор аргалу.

Герой келип кучукти сураганда, боролер ол эмезе талай ээзи каан оны угала, ичи ачып, же туней ле бойынын куунин билдиртпеске турганы кижининг сескир-коргурин тыгыдат. Кучукти берип жада, боролер (алтай чорчокто) «ары коруп ыйлап ийди, бери коруп каткырып ийди».

Шор чорчокто: «Пону угуп Талай-Каан ары коруп углап салды, пери коруп, кулубусту». Бу учуралдар жанжыккан кеп-улгуле берилген. Уйгаштырылу туней кеп улгерлер бу калыктардын чорчокторинде коп учурайт. Айдарда, орды жагыс учуралдарла колбулу текши кеп-улгерлер бу чорчоктордо жыыйбай, турумкай жанжыгатан эмтир. Бу чорчоктин стилистикасында база текши эп-аргалардын бирүзи.

Алтай, тува эл-жондордо туней куулгазынду чорчоктординг бирүзи «Ырысту»*. Туваларда бу чорчок «Оскус-оол» (Тыва-

* Бу чорчокти эдег баштап бичикке П. В. Кучняк жарлаган, айдарда, ол оны жарандырып, Ырысту деп Оскүзекти адап койгон болгодый. Ого узесери ол сойон тилди билетен, Тывада да журген тужы бар.

улустун тоолдары, 1967). Байат јеринде «Өскүзек» (Архив ГАНИИИЯЛ, ФМ 312). Бу чөрчөктөрдү алып көрөр болзобус, олордын тазалгөзи түнгей. Өскүс-жабыс уулчакты казыркаан экелип, кулданып турган, карган өбөгөнниң болужыла уулчак сайак малды токтоткон, камдарды үреткен, каан ланын абакайын бой-бойлорына жапшырган.

Је эмди лаптап чөрчөк канайда айдылганын, кандый кеп-үлгөрлерле күрмелгенин ажаарып, түп-шүүлтелерин көрөликтер.

Алтай «Ырысту» деп чөрчөктө герой Сүт-Көл энелү, Сүмер-Улан кара туу адалу, жаантайын кожон-комытту жүрө уулчак. Ырыстуның сүр-кебери алтай кеп-куучындардың сүрлериле колбулу болгону билдирет. «Ырысту» — ол «ар-бүткенниң балазы», ол омок, кожончы, шоорчы, качан да ыйлабаган уулчак» (Суразаков С. С. Алтай фольклор, 1975, 128). «Ырыстуда» ар-бүткенниң айгулдары казыркаанла тартышкан. Тува ла Байат јеринен бичиген чөрчөктөрдө уулчактың сүр-кебери жүрүмге жуукташ немедий. Олор јокту уулчактар. Је олор түнгей ле ар-бүткенниң болужыла куулгазын тартынып, өштүлөрдү кезедип јат.

Тува чөрчөктө: Өскүс-Уул ада-эне јок өскүс уул, айылдар керип жүрген.

Байаттагы чөрчөктө: Өскүзек база ада-эне јок өскүс уул. Ол айылдар сайын базып, курсагын азыранып жүрет.

«Ырыстуда» «ар-бүткенниң балазына» каан јолугып, оны мекелеп, айлына экелип кулданган. Тува чөрчөктө Өскүс-Уул бойы Караты-Каанга келип ајдат: «Чыйын болур, бажы-хойтпак, кыжын болур, бора-быда кайда ирги дээги мынчап чөрмен» — «јай болзо, бојо-койтпок кайда бар не деп жүрүм мен, кыжын болзо, көчө кайда бар не деп жүрүм мен». Караты-Каан уулга ајдат: «Чаа, харын болур-ла чүве-дир. Божайтпак-даа мында-ла, бора-быда даа мында-ла болгай. Ындыг болза, ам чеден сарыг сергени кадар. Ону кадарарда, хову киірвейин, таг үндүрер сен» — «Је, карын болор ло неме эмтир. Бојо-койтпок до мында, көчө до мында ла болгой. Андый болзо, эмди јстен сары серке кабыр. Оны кабырарда, кобыга кийдирбей, туу јаар ајда сен».

Байатта бичилген чөрчөктө: Өскүзек базып жүреле, Каралдай-Каанның айлына келген. Каанга ајдат: «Јай келгенде аарчы кайда бар не деп жүрүм, кыш келгенде көчө кемде бар не деп жүрүм». Каралдай-Каан ого удур: «Је ондый болзо, мен сени азырайым; јайгыда аарчыла азырайым, кыш келзе, көчөлө ашкаарарым. Је онын учун сен меге тогузон ак торбок күзедерин, кабырарын. Је көр, јаныс чөл јаары божотпо, кыр јаары ајда».

Берилген үзүктерден көргөнисте, тува ла бистин чөрчөктөрдө геройлордың жүрүминде учуралдар, олордың ийде-күч-

тери, эдилгелери тўғей болуп турганынан улам эрмек-куучыны база учурыла, кебериле тўғей боло берет.

Алтай чорчокто уулчак торбоктор кабырып, кўчи жетпей, чылап жүрерде, тўш жеринде «буурыл, чырчык чырайлу өрөкөн басып келди». Ол өрөкөн Ырыстуга «пып» ла «тап-тажлан» деп куулгазынду сөстөр айдып берген. Бу сөстөр торбокторды кыймык жок тургузып, ойто божодып, улусты бой-бойына жапшырар аргалу болгон.

Тува чорчокто Оскүс-Уул серкелер токтодып болбой, кыйгырып турарда, ого «кенете сагалы курлазына жеткен, ак башту кижн табарган». Ол апшыйак уулга «тактагалдай» ла «бодара» деп сөстөр айдып берет.

Байатта бичилген чорчокто Оскүзекке «кенетийини кандаг да курчанызына тўжүрө сагалду чал-өбөгөн көрүндү». Карган өбөгөн: «Тогузон ак торбок, бу жерге жаткылагар, тогузон ак торбок, бу жерден айрылаар» — деп жакару кеберлү сүме айткан болуптыр.

Алтай ла тува чорчокто геройдыг күүн-табын чике учурлу сөстөр бүдүрбей жат. Олор жажытту сөстөрлө шыпшап айдынат. Байаттын жүзүниңде бу жажытту сөстөр жок, олордын учуры жылыйып, кижининг күүн-санаазын тегин ле чыгарарга айдатаныла солынып, прозага көчүп калтыр. Иле учуры жок дегедий сөстөр, бистинг санаабысла болзо, кижининг ар-бүткен-ле билишкен чүм-жандарынан алган үлгерлик эп-арга. Төс алтай чорчок учурыла тува ла байаттап бичилген чорчоктордөн башкалана да берзе, же тизилген учуралдарыла, стилистикадагы эп-аргаларыла көп сабада тўғей ле бирлигин көрдүс. Оног ары алтай-байат чорчоктордо уулчак каан ла онынг абакайыла, балдарыла ченежин, камдарды төгүндеген, же тува чорчокто камдардын сүрлериле коштой намалар тургулай берет. Алтай кай чорчоктордо намалардыг сүр-кеберлери учуражып та турза, алтай куулгазынду чорчоктордо олор жанжыккан сүр-кебер болгологы алтай калыктынг өткөн жүрүмүңде андый сүрлөр теренжиде кирбегенин керелейт.

Бистинг калыктарыстыг төзи жуук болгонунан улам, тилнинг күрмези ле бир аай болуп, персонажтардын куучыны ла чорчокти айдатан мары көрүм-шүүлтезиле колбулу болгонун ла сүр-кеберлери бирлик, тўғейин темдектеген апас, эмди ортолоры ыражып, айрылып келген калыктарыстыг жадын-жүрүмүнүн, көрүмүнүн ле сезимининг камаанду аңылу да сүрлери көрүнөт. Тува калык Эжен-кааннын журтында отуруп, калка-монголдорло канча чакка колбулу болгон үстине онынг көгүс өзүмине ламаңизм жаан салтарын кешкелеп салганы иле.

Өрө айдылган чорчоктордо бирлик сүр-кебер—карган өбөгөн. Бу персонажтынг тыш кеберин жүраар тушта «ак-буурыл башту, курлазына тўжүрө сагалду карган өбөгөн» деп жат. «Ак буурыл, карган» деген эпитеттер чорчокто ак санаалу, ойгор сагышту улустарды темдектейт.

Оскүс-Уул ла каанныг ортодо бдүп турган куучын бисте
ле тува чөрчөктөрдүн учуралдары ээчий-деечий түгей тиз-
лип бара, төс учуры түгей болгон учун, ондо улайын бирли-
шүүлтелү үйе-куучындар туштайт.

Герой уулчактын кабырып турган малдары: («Ырыстуд») торбок, биг-жүзүн чокумдалбаган, тува чөрчөктө «Јетен сар-
эчки», байат жүзүндө «тогузон ак торбок». Мынайда мал-аш-
тын жүзүнүн жартаганы чөрчөктүн сүр-кеберлерин көскө кө-
рүнүн тургандый эдет. Малдын жүзүнүн темдектейтен эпитет-
тер кожотоны албатынын жүрүмиле, ижиле колбуллу. Мал-
аш азырап турган кижиге малдын бигин-кебин билгени сыра-
ңай керектү. Чөрчөкчилер ол эп-аргала куучынды јилбирке-
дип, байыдып јат.

Алтай-байат чөрчөктөрдө кам көк бука ла көк торбок ми-
нип келген. Тува чөрчөктө нама куу чар минип учуртын келтир-
«Көк» лө «куу» деген эпитеттер «белгичилер ле төлгөч-
лердин», «јазаачылардын» кебер-сүрүн брүңкүйледип тур-
ган. Ат ордына бука, торбок, чар болгоны буларды элект-
эдиң, там јабызадат.

Алтай чөрчөктө куулгазынду уулчак казыр-калју каан-
кезедип, јайым эмес жүрүмле, каршу кылыктарла јөпсинип
болбой, ойто кайра Алтайна јана берген Тува ла Байат-
чийилген чөрчөктөрдө јокту өскүстер каандарды төгүнн, ка-
зыры учун куулгазын абыла кекедиң койоло, кызын, јөбжөз-
алып, каан ордына каан болуп јада берет.

Айдарда, Түштүк Сибирьдин озогыдаң јаба эмезе коштой
јаткан, укташ-төстөш калыктарда куулгазынду чөрчөктөрдүн
текши сүжеттери болотонь да јарт. Оны бис чокум темде-
терле керелеерге ченештис. Чөрчөктн айдарынын күрмези
эби-мары бирлик эмезе түгейлеш болгоны иле. Онызы бу
калыктардын алдынаң бери коштой-јаба ла јаныс аай өткөн
јолыла колбулу. Текши сүжеттерди бойынн көрүм-шүүлте-
зине келиштире тагынаң кееркедиң-чүмдеп келгенин баз-
сезедис. Чөрчөктөрдө кажы ла калыктын тилинн эп-аргала-
рыла, јадын-јүрүмннн ајалгаларыла тудуш сыраңай башка
учуралдар бар. Өткөн өйлөрдө ајдылып келген чүмдемел-
дерде — чөрчөктөрдө бу сүжеттер жүзүн-јүүрлештире колбо-
лыжып, јууктажып-ыражып та турганынаң улам, кажы ла
чөрчөктн санаа-шүүлтезинн салтарына өйлөрлө кожо
чөрчөктнн учуры башкаланып турганынаң улам јуук та эл-
јондордо жүзүн башка шүүлтелер, варианттар-салаалар тө-
зөлгөн.

Чөрчөктөрднн түп-шүүлтелери турумкај јангыжканыла,
өмө-јөмө чүмдегениле коштой кажы ла учуралда чөрчөктн
бир кижн куучындап турганында онын акту бойынн күүн-
санаазыла, көрүм-шүүлтезила кубултыла ајдылганын шин-
деери ајаруда туруп јат. Онојдо ок эмдиги өйдө чөрчөктөр

он ортодо жаантайын жүрбей, айдылбай, өчүп, ундылып та, жанжыккан сүжеттердин үйелери бузулып, учуры аайынча келишпес те колбулар тззп турганын тартаары күч сурак.

Бир жанынаг, сүжеттиг тургузылганы ла күрмезинин эп-аргалары түгөй болгоны — ол бу калыктардын чөрчөктөри бирлик төстү-тазылдузын керелейт. Экинчи жанынаг, төс сүжеттерге коштондыра башка-башка сүжеттер, эпизодтор тар-тылганы, күрмезинин сззп-сабы өскөргөни бу чөрчөктөр ка-жы ла калыктын фольклорында бойы алдынаг айдылып кел-генин көргүзөт.

Алтай, тува, хакас ла шор улустын — бирлик төстү калык-тардын чөрчөктөрүн түндештирип тура, олардын ончозы ла бир түгөй сүжеттердег, сүр-кеберлерден турган деп бодоор-го база жарабас. Бис олардын жүк ле текши сүжеттерин, бө-лүк-үзүктөрүн, учуралдарын чокымдап жадыбыс. Кажы ла ка-лыктын чөрчөк энчизинде бойы тагынаг турганы ас эмес — көп.

Бу калыктардыг баатырлык чөрчөктөрүн түндештирип көрөри керегинде С. Суразаковтын («Из глубины веков», 1982. 10-22) тургускан терег учурлу сурактарына аяру сал-забыс, куулгазын ла тегин чөрчөктөрдн шиндсерине база да јединдү болотоны алаңзу јок деп бодойдыс.

М. ТОЛБИНА.

ГАНИИЯЛ-дын наука ишчизи
(Статьянын наукалык редактуралыг
тил-стили Б. Я. БЕДЮРОВ бүдүр-
ген)

ЈИИТТЕРДИН ЎНИ

Карыш КЕРГИЛОВ

ЭЛ-ОИЫН

Ас та болзо, алтай калык
Ак жалаңга жык ла толо.
Ал-камык темир јорголор
Чымалыдый јуулыптыр Јолого.
Уч кўннинг туркунына
Ўзўлбей байрам улулган,
Айландыра' тууларга
Алтай кўўлер жаңыланган.
Аргымак аттар јарышта,
Бөкөлөр кезем кўреште.
Мергендер танма адышта,
Ойгор баштар шатрада,
Көкси бектер көдўрге-ташта
Баатыр угын алынган.
Эң артык алтай эрлер
Јенўнинг курын курчанган.
Оморкоп, канаттар өзўп,
Ойноды кичинек албатыс.
Онон ары көндўгип,
Јоголбозын бу байрамыс.

СЫГЫТ

Аттар тибирти — алтай тилимде,
Ойгор энелер — корымдар тўбинде.
Јолонун уйазы — кайа бажында,
Агару Алтай — көзим јажында.

Канаттар меге, канаттар!
Кайып чыгайын чўми јок кўндерден.

Капшагай меге аргымак аттар!
Ҙачып барайын сүүжи жок
түндерден!

Чанкыр тууларым, ийде беригер,
Ачылбаган телекей табайын!
Көстүге сокор, кулактуга түлей
Олүмтнн улусты чагылта айдайын!

Канаттар меге, канаттар!
Калыгым жодын арчыырга
Капшагай меге аргымак аттар,
Калыдып ийейин каны жок жууга!

КАТАП КЕЛЕЙИН ДЕЗЕМ ...

Агаш болуп өзөйин дезем,
Антарып, тура туткулаар.
Аң болуп жүрейин дезем,
Азык эдерге аткылаар.

Суу болуп агайын дезем,
Буудырып, соолып кыйналарым.
Кайа болуп турайын дезем,
Казыктар кададып, кырлардарым.

Кижиге нөкөр — ийт болзом,
Эжикте кыңыга турарым.
Ижинде болушчы — ат болзом,
Жыгылганча кош тартарым.

Тенектин тенеге — кой болзом,
Керзең, жөргөм эткилеер.
Телекей үстинде неге,
Кемге кижилик килеер?

Бастыра ийдези, тыны
Аруда ла ар-бүткенде.
Оны жоголтып бойын жеңерин
Оңдогой не учы-түбинде?

Кайнап, ла жадар жүрүмге
Карап көрөйин дезем...
Камык жылдар өткүрө
Катап келейин дезем...

АЙТКЫЛА МЕНИ

Жайнап турум, айткыла мени,
Жалбыраган кўўнимди жандыра.
Коронду сѳстѳрлѳ ѳртѳ мени,
Сўўжимнинг ѳргѳѳзин жемир жайрада.

Соок кеберинг тартынала,
Согоондый сѳстѳрлѳ мени када.
Амадуум соокко алдырала,
Чалдыксын тазылында.

Ийнедий сѳстѳрлѳ кыйна мени,
Ижемжим кургазын кинчекке.
Килемжи билбес таштардый,
Бўдўнкей кўўнимди теерменде.

Тўней ле менинг болбозын билип,
Жўрегим незин кыйнаарым?
Сўрўп ийзенг, чѳкѳнип,
Сўўжимди кѳмѳ базарым...

КАЙРАН ТЎЖИМ

Кайран тўжим — бала тужым
Алагўн жааштын алдына
Жыланаш буттары мачылдап,
Жолды ѳрѳ субактар буурга,
Жўгўре берди капшайлап.
Кайран тўжим — бала тужым
Укпады «токто» дегемди.
Солонғыла сўрўжип,
Боочыны ажа берди.
Ойто кайра келбеди...
Кайран тўжим — бала тужым...

Бала тужым жўрўп калды
Жараш тўшке тўней.
Жиит тужым уча берер
Жараш тўшке тўней.
Сўўш болгон, ѳчўп калган
Жўрўм база кўйўп калар
Жараш тўшке тўней.

ХРОНИКА — КҮНҮНГИ ЛҮРҮМИС

ЮЛ-ЮРЫК, ТУШТАШТАР

«Јер-јеиҗис, экология, перестройканың јаңы үйс-дйи ле литература» деп суракла 17-19 январьда Москвада СССР-дыг бичинчилер Бирлигиниң Башкартузының ээчиде Пленумы өткөн. Бу суракла төс докладты Ю Черниченко, јөмөлтө докладты В. Распутин — СССР-дын бичинчилер Бирлигиниң Башкартузының качылары — өткендер.

Шүүжилген сурак айынча элбек јөп јарадылып, ороон-нын бичинчилер биригүлери ле Пленумның туружаачылары айткан шүүлтелер көрүлип, СССР-дын албаты-депутаттары-ның кандидаттарына он эки кижиге тудулган.

Пленумның ижинде СССР-дыг бичинчилер Бирлигиниң Башкартузының шиндеме өткүрер Төс камысының члени Б. У. Укачин турушкан.

* * *

5 февральда Горно-Алтайсктагы «Чейне» деп кафеде бичик сүүчилердин Бастырасоюз обществозының баштанкайы-ла Л. Кокышевтин јайаандыгына учурлай литератураның энгири өткөн. Энирге көп улус јуулган, олардыг тоозында: эш-нөкөр, балазы ла төрөбөндөри, бичинчилер, артисттер, үлгерлик сүүчилер... Мында поэттиң үлгерлерине чүмделген кожондор јаңыланган, чүмдемелдери кычырылган. Эске алыныштарда калыктын сүүген поэдиниң кыска ла јаркын-ду јүрүми, оның ак-чеги ле бийик күүн-санаазы јуралган, јай-аандыгы керегинде јылу ла оморкодылу сөстөр айдылган.

* * *

8 февральда Туулу Алтайдыг бичинчилик биригүзи Советтер Байзыгынан Горно-Алтайский оромдогы 33-чи тураның баштапкы кадына көчкөн. Бу тура јарымдай СССР-дыг Литфондының акказыла тудулган учун эл-јон ортодо «Бичинчилер Байзыгы» деп адалат. Эмди ондо бичинчилердин он эки билези јуртайт.

* * *

Польшаның Албаты Республиказының партийный ла госу-дарственный башкараачы ишчилери, элбек јетирүлер эдер

аргалардын жаандары — бастыразы он бир кижиги — эл-жондык наукалардын КПСС-тың Төс Комитетиндеги Академиязынын курстарынын угаачылары 13 февральда Горно-Алтайска келгендер.

Олорды Польшаның Бириккен Ишмекчи партиясынын Төс Комитетинин пропаганда бөлүгинин баш специализирова Зволинский Кшиштоф ло эл-жондык наукалардын КПСС-тың Төс Комитетиндеги Академиязынын доценти, ПНР-дын курстарынын деканы В. Воробьев башкарып экелген.

КПСС-тың обкомынын баштапкы качызы В. В. Гусев карындаштык орооннон келген айылчыларды жылу уткыйла ологорго автоном областьтың экономиказы ла культуразы, өдүп жаткан перестройка, бүдүретен сурактар керегинде куучындаган.

Куучын айткандар тоозында — Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы, КПСС-тың обкомынын члени Б. Я. Бедюров. Ол калыктар нажылыгы, литературалардын колбузы, бир өйдө поляк жерине барып жүргени керегинде куучындаган. Анчада ла жылбилүзи — 1922 жылда Краковто поляк шигжүүчи Тадеуш Ковальскийдин түрк калыктардын үлгерлиги аайынча бичиги жарлалганы керегинде онын жетирүзи болды.

Нөкөр Зволинский Кшиштоф оны ла онын жерлештерин Алтай крайда ла Туулу Алтайда жылу уткыганы учун алкышбийянын айдала, ПНР-дын, ПОРП-тың алдында турган сурактар керегинде куучындап берген.

Поляк нөкөрлөр 14 февральда Шабалин аймакта болуп Шабалиндеги совхозтың ишчилериле тушташкандар.

14-15 февральда Акташтын орто үредүлү школында Улаган аймактың үредүчилеринин жуун-семинары болгон. Ол балдарды патриот ло интернационалист күүн-тапка, төрөл жерин сүүрине сургадып, алтай тил ле литератураны үредерин жарандыраарына учурлалган.

Жуун-семинарда бичиичилер биригүзинин литконсультанты Ж. Б. Каинчин, бичик чыгаруунун баш редакторы Б. У. Угаров ло поэт Б. К. Суркашев турушкандар.

КПСС-тың Төс Комитетинин жакылтазыла 15-16 февральда Новосибирсктеги бийик үредүлү партшколдо эл-калыктар ортодо колбулар аайынча жаан эрмек-куучын өткөн. Ол КПСС-тың Төс Комитетинин эл-калыктар ортодогы колбулар жанынан удабастан болотон Пленумына белетенериле колбой өткүрилген.

Күрее куучында Сибирьдин жарлу бичинчилери, ученыларыла кожо бичинчилер биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, КПСС-тын Горно-Алтайстагы горкомынын бюказынын члени, интернациональный таскаду ла эл-калыктар ортодогы колбулардын культуразы аайынча камыстын члени Э. М. Палкин, Новосибирскте журтап турган жаан жашту алтай литератор И. М. Чапьев турушкан.

* * *

28 февральда РСФСР-дын бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын проза аайынча Совединде К. Төлөсовтын жайаандык ижи шүүжилди.

Алтай бичинчинин жүрүми ле жайаандыгы керегинде докладты жарлу совет сөгүшчи, алдында К. Төлөсовты Литинститутта үреткен А. Власенко ло бистеи Ж. Каинчин эткендер. Жомолто сости А. Ким, В. Дементьев, А. Кончиц, Я. Мустафин, эл-жондык наукалардын КПСС-тын Төс Комитединдеги Академиясында үрениечи Ж. Белеков айткандар.

Шүүжүде К. Төлөсовтын жайаандык ижинин једим-једикпестери јеткилинче темдектелген. Је эи учурлузы — мынан озо А. Адаров ло Ж. Каинчиннин иштери база шүүжилген эди, ол ажыра эмдиги алтай литературанын өзүмине төс јерде ажару эдилеп баштаганы. Онојдо ок бу керекте Туулу Алтайдын бичинчилик биригүзинин үлүүзи јаан деп, шүүжүде темдектелди. Онын өмөлик ижи өскөлөрине јозок болор учурлу.

* * *

1 мартта Кызыл-Өзөктөги орто үредүлү шкодо Сибирьдин жарлу ученыны Л. В. Окулич-Казаринанын жүрүми ле ижине учурлай линейка өткүрилген.

Ученый көп жылдардын туркунына ноокызы арбын эчкилер өскүрери јанынан иштеген. Андый эчкилер бүгүн јангыс та ороон ичинде эмес, је тыштында да жарлу.

Үренчиктер орус тил ле литературанын үредүчизи Н. Ф. Рогозинага башкартын, шкодо Лидия Владиславовна керегинде музей ачар шүүлте эдин, јилбилү материалдар јуунадып алгандар.

Линейкада Л. В. Окулич-Казаринала бир өйдө јуук билжи јүрген бичинчилер А. Демченко ло К. Козлов туружып, ученыла туштажулары керегинде эске алынган чүмдемелдерин кычырдылар.

* * *

1-9 мартта «Туулу Алтай» агрокомбинаттын делегациязы Јаны Зеландияда болгон. Бу јол-јорык «Продинторг» деп

Бастырасоюз биригү ажыра өткүрилген. Делегацияга «Продинторгтың» генеральный директорының заместители В. А. Ермилин, «Туулу Алтай» агрокомбинаттың директоры В. И. Петров, агрокомбинаттың аң өскүрери аайынча баш специализи В. М. Мещеряков ло Карагайдагы совхозтын (Көксуу-Оозы аймак) аң тудачыларының бригадири, Социалистический Иштин Геройы П. Ф. Попов киргендер.

Жол-жорыктын төс амадузы — Жаңы Зеландияда аң өскүрери ле оноң алган продукцияны кубултар промышленностьтың ижиле таныжары. Делегация аң өскүрер сегис фермада тындуларды сойотон ло терелерин жазайтан, мүүстер консервировать эдетен заводтордо болуп, иштинг ченемелиле танышкан. Онойдо ок бу ыраак ороондо эн озо аң өскүрүп баштаган кижы Тимон Уоллисле туштажу болгон. Т. Уоллисе вертолеттордың болужыла 80 мунгаң ажыра жеерен аңдарды тудуп, «Алкайн Геликоптеc Компании» деп концерн төзөгөн болуптыр. Ол аң өскүрер фермаларының тоозын жылдан жылга көптөдип, бойлары ферма ачарга күүнзеген улуска аңдар саткан. Жирме жылдың туркунына Жаңы Зеландиянын аңдарының тоозы 800 мунгаң ажа берген. Бу ороон эмди Гонконгтогы ла Сингапурдагы аңнын мүүзин садар эл-күреелик рыноктордың эн жаан партнерларының бирүзи.

Бүгүн Жаңы Зеландияда аң өскүрөөчү фермерлердин Ассоциациясы једимдү иштейт. Ол төрт мунгаң ажыра фермерлерди бириктирет. Ассоциацияның бир јайымдалган служащийи государствоның ончо органдарында болуп, аң өскүрөөчилердинг јилбүлерин корыйт.

Бу жорыкташ калас болбоды. Кандык айдың баштапкы күндеринде Москвада «Туулу Алтай» агрокомбинат ла «Союз Новая Зеландия» деген фирма ортодо тургузылган јоп-төзүге кол салылар. Ол аайынча Жаңы Зеландия Туулу Алтайга бу ла 1989 јылда электрон бескелер, соок тудар камералар, аңнын мүүзин консервировать эдер камералар, јерлик аңдар тударына керектү јазалдар, јол жазаар күчтү бульдозерлер тургузып баштаар. Олор онойдо ок 1500 аң тургадый ферманы бүткүлинче чедендеп, јазалдар кондырып берер күүндү.

Туулу Алтайдың бичиичилик биригүзининг баштаңкайыла быыл төзөлгөн «Мөш» деп экология комитеттинг экинчи јууны 11 мартта өдүп, комитеттинг Президиумы тудулган. Ого мындый улус кирди: Б. Я. Бедюров — бичиичилик биригүзининг башкараачызы, А. О. Адаров — облтелерадиокомитеттинг председатели, П. И. Богомолов — скульптор, В. А. Варванец — журналист, А. П. Кучин ле А. М. Маринин — пединституттын үредүчилери, Ю. В. Никифоров — ге-

олог, иштин ветераны, П. Т. Самык — культураныг Совет Фондынын Туулу Алтайдагы бөлүгүнүн председателинин заместителн, Г. Г. Собанский — биология наукалар кандидады, Ф. Н. Филиппов — ар-бүткенди корыыры аайынча городтогы комитеттин инспекторы ла өскөзи де.

Областыг кажы ла аймагында экология комитеттин бөлүктөрүн төзбөр шүүлте эдилген. Төс жери — Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзи.

Жуук келер өйлөрдиг программазы жарадылды. Анда мындый иштер темдектелген: Горно-Алтайскта сууларды ла карасууларды арутаары аайынча экологиянын субботниктерин өткүрүп, анда туружарына городтын эл-жонун кычырар. Мынан ары Туулу Алтайдыг экология жанынан түбегин көргүзүп турган фотокөрүлөр, эрмек-куучындар өткүрер. Агаш белетееринин сурактарына жаан аяру эдер.

Комитет СССР-дын албаты-депутадына кандидат В. И. Чаптыновтыг агаш-ташты корыыры жанынан чылаазыны жок төзөмөлдү ижин жаратты.

Жуунда ар-бүткенди корыыры аайынча областыагы комитеттин инспекторы В. Б. Матросов агаш хозяйстводогы айалга, пединституттын физический география кафедрасынын үредүчизи Л. Н. Сыркашева областыа жер силкиништин сурактары керегинде жетирү эткендер.

Комитет Байголдогы агаш комбинаттыг агаш корыыры инженерн В. И. Ветровтын ижин жаратты. Ол Бийсктин агаш белетеер комбинаты мөшти кеспези керегинде облсполкомнын жөбин бузуп турганын жаратпай, күүн-кайрал жок тартыжу баштаган. Турачак аймактын прокуратуразы жаргылу керек ачкан. Анайып, жөпти бускан бу конторага 67 мунг салковой штраф салылар. Комитет ар-бүткенге ле улустыг сукадыгына каршузын жетирип турган Семипалатинсктеги ядерный оталыштыруны токтодоры керегинде эл-жонго, партия ла совет органдарга кычырула баштанар шүүлте этти.

Экологиянын курч сурактарын көдүреринде элбек жетирүлөр эдер аргалар эрчимдү тузаланылар учурлу деп, жуунда темдектелген.

* * *

Туулу Алтайдыг областыагы Соедининг 17 мартта өткөн тогузынчы сессиязында ук-калыктар ортодогы колбулар ла интернациональный таскаду аайынча камыс төзөлгөн. Ого кирген жети кижинин тоозында — бичиичилер биригүзинин башкараачызы, депутат Б. Я. Бедюров.

* * *

17 мартта бичиичилер биригүзининг литконсультанты
J. Б. Каинчин ле бичик чыгарунын баш редакторы Б. У. Уга-
ров Чойдын орто школынын үренчиктериле туштажып, оло-
ды эмдиги ойдинг алтай литературазынын айалгазыла, ал-
дында турган курч сурактарыла таныштырган.

* * *

СССР-дын албаты-депутаттарын тудар күндер алдында —
21-25 мартта бичиичилер J. Каинчин ле Т. Шинжин Улаган
аймагыла жорыктап, выборлорло колбулу иштер өткүрген.

Т. ТОНУЖАН

С МАНИТОВТЫҢ КОЛБИЧИМЕЛИН ШУУШКЕНИ

8 февральда Туулу Алтайдын бичик издательствозында
редкүреенин жууны өткөн. Анда бичиичи С. Манитовтын «Та-
бышту жолдор» деп үлгерлик колбичимели шүүжилген. Жуунды
редкүреенин жааны П. Т. Самык баштап өткүрген.

Шүүжүде турушкандардын айтканы мындай:

П. С а м ы к: — Бисте, бичиичилер Биригүзинде, кажы ла
автордын колбичимелин, кепке базылган согында жуунтызын
ажарулу шүүжини көрөри — жагжыгулу керек. Онызы жакшы.
Ижибиске де, ичкери бзүп барар жолыбыска да тузалу. Бүгүн
де жуулыжып, ачык-жарык куучын өткүрерге жатканысты жа-
ныс ла уткыыр керек.

Сергей Күндүчиновичте бир кезек ачыныш-жарбыныштар бар.
Ала-көнө. Бис оны, жуукта жаңы СССР-дын бичиичилер Бирли-
гининг членине алынган кижини, жайаандыгы билдирлү ичкери
өспөй турганы учун, акту бойы элден озо каруулу болорын ты-
гымтсын деп, жолду сөгүп, айдыжып, керек болзо, — болужып,
жөмөп тө жадыбыс. Же ол онызын чат оңдобойтон ошкош. Кем-
ди бурулаар неме? Жаңгыс бойын. Сен белен бол. Тарынба.
Лобожонып, жолду ук. Бис сенин нөкөрлөринг, бштүлөринг эмес.
Эмди сөстн Сергей Күндүчиновичке береликтер.

С. М а н и т о в: — Кажы ла кижн, байла, жакшы болзын деп
сананып жат — бойынын бичиген немезин. Онон дезде бери ий-
ген материалын мындагы улус ажарып-эштеп көрзин деп, ки-
жи база сананып жат. Онон дезде жаман ла сананып турганым
жок. Бир де, кемге де жаман сананбай жадырым. Удап каларда,
кижининг ичи-бууры сыстай беретен эмей. Канайып калган, не
көргүлөбей турган деп. Кижн анайда санана берип жат ине.

Јакшы да айдышсын, јаман да айдышсын, эмди болотон шүү-
жүге јилбиркеп јадырым, сүүнүп јадырым, карын, көрүп јат-
кан учун. Көрбөзб, кижининг јүреги сыстап јат. Анда ол та
чыгар неме, та чыкпас неме, та јылыын калган. А бат бүгүн-
ги көрүп јатканын мен јакшы деп сананып јадырым. Мынын
алдында ол үлгерлер Б. Укачинде болгон. Ол ого рецензия
бичиген. Былтыр бичиген. Эм ол рецензия та кайда? Мен оны
бооро чала-была кычырала, сала бергем. Тегин анайда слер-
динг кажыгар ла менинг кылык-јанымды билеригер. Је мен
кемге де јаман сананбай јадырым. Слер азын ары-бери јүр-
зегер, менинг айлыма кирип туратанаар: Бронтой Янгович,
Аржан Оинчинович, Эркемен Матынович киргилеп туратан.
Эм калганч јылдарда меге кем де кирбей јат. Онынг учун
мен сыстап, сананып јадырым. А бат бу калганчы мен сыстап
бичиген немелерди комыдап бичиген деп айдыжат.

Көрзөгөр дө, нөкөрлөр, менинг романымды 87 жылда бичик
чыгару планнан чыгара чачып ийген. Менинг ордыма слер
отуруп көрүгер. Мен база айыл-јуртту, бала-баркалу кижинем.
Мен тирү кижин. Качан төрт жыл иженип јүреле, романым
планнаг чыга берерде, менинг ичине ачу болуп јат. Мынаг
кайдаг да мен јомбөлтө алып болбогом. Мен санангам
обком меге болужып ийер деп, ајару эдер деп. Мен Б. К. Алуш-
кинде эки катап болгом. Пропаганда ла агитациянынг јааны
нөкөр Деятелиовто болгом. Олор ајару этпесте, мен чыдажып
болбогом. Бого 2-3 катап келип јүргөм, менинг комудалымды
көргөн бө деп. Край деен бичип ийгем. Мен канай чыда-
жарым, менинг романымды бичик чыгару планнаг чыгарып
ийерде. Мен онынг директоры Э. М. Палкинге ачынбагам. Је
качан кижининг чүмдемелин чыгарып ийерде, кижини теисеп
турган немедий болдо, мен чыдашпай бичип ийгем. Је мен
јаман неме бичигем болзом, јастырып, ажа конгон учун јама-
нымды таштазын деп сурап турум. Менинг кылык-јанымды
слер билерееер. Мен тог ло айу-бөрү эмезим.

Эмди текши үлгерлер јанынаг. Олорды мен эки жыл кайра
бичигем. Мен албаданып туруп, 9 п. л. эткем. Укачин рецен-
зиясында талдалар үлгерлер бар деп бичип јат.

Эмди дезе «Эл-Алтай» керегинде. Кезик улус сананып тур-
ган болор: Манитов Ондойдо јадала, ол статьяны абыдадып
бичиткен болор деп. Кару нөкөрлөр, мен ден партийный биле-
дим көдүредим, мен андый кижини билбезим де. Райиспол-
комдо, райкомдо болдым. Садунова деп кижин Ондойдо јок.
Ол кем? Оны «АЧ» ненинг учун јарлаган? Кем көргөн?
Уулдар мыны база ла Манитов бичиген болор деп айдар. Нө-
көрлөрим сананбазын, андый санаа менинг бажымда јок. Ол
менинг немелерим база чыкпай турган. Бир жылдын бажында,
статья чыгарда, мен оны база ајарып кычырдым. Альманах-
та менинг немелерим база чыкпай турган. Бир жылдын бажын-
да, эки жылдын бажында бир үлгер чыкса, чыгар. Менинг не-

мелерим чыкпай турган деп комыдап, Токшын Тырмаевичке база бичидим. Качан кижининг немези чыкпай турарда, слер мениг ордымда болгон болзогор, база сьстаараар, арга бед-рерсер кайдаг да.

Учында нени айдар? Же мениг үлгерлерим керегинде јакшы, јаман немени мен угарым. Јагыс, нөкөрлөр, мен сурап јадырым: ичи-буураарга јаман сананып, мени өчөп јаман-даарга сананбагар. Мениг ичимде база андый неме јок. Чүм-демелдер — ол кижининг балдары. Качан балдарымды сокку-лап турарда, мен чыдашпай база балам учун тартышкам. Ба-лазы учун тартышпаган эне-ада — ол јаман эне-ада эмей.

П. Самык: — Јакшы улалта сөс айттыг. Акту јагжыгу аайынча ачык-јарык куучын болзып. «Меге ачынбазын, мени өштөбөзин. Мен слерди база өштөбөй, ачынбай тургам» — деп айтканыгды бис јарадып јадыбыс. Ол ло аайынча иштей-ликтер, ол ло аайынча јүреликтер. Озогы неме ундылып кал-зып. Мен слерге эмди Борис Укачиновичтинг бичиген рецен-зиязын кычырып јадырым. Сен, байла, оны кычырган. Эмди-ги бйдө оныг сениле колбулары јакшы. Сеге шеф-сургадаачы ошкөш. Айдарда, оныг айтканын сен јаратнас учурын јок. Бис те оны тооп јадыбыс. База јажы јаандап калган киж. Литературада одус јылдаг ажыра иштеп келген киж.

(П. Самык Б. Укачининг рецензиязын кычырат):

— Сергей Манитовтыг үлгерлерининг, ыесаларынын, по-вестьтерининг ле куучындарынын колбичиктерине мен мынын да алдында рецензияларды ас катап бичибегем. Эмди онын јагы јуунтызып: «Акыр, кандый солундар угарым, кандый кайкалдар ачарым, нени билип ле көрүп аларым» — деген санаала ачтым.

Кемнинг де јагы бичиги болзо, кандый ла киж оног кан-дый да јагы шүүлте, јагы сөс, јараш, азыйда бичилбеген ке-берлер табарга иженет. А бичинчи киж кемнинг-кемнинг би-чигине ич рецензия бичнирге турган болзо, ол авторды ажын-дыра ла адыларга, чүмдемелдернинг јастыраларын, јаман јерлерин бедреерге амадабай, аргалу болзо, ол авторго болу-жарга ла јөмбөргө јат.

Ич рецензия бичийтени јеңил керек эмес. Онын уур неме-зи — бичинринде эмес. Онын ууры — кандый да јуук нөкөр болзо, ого кату чынды айдары. Же јагы көрүмдер, кеберлер, сөстөр, бурылчыктар, бедреништинг истерин таппазан, көсти јумуп ийелс, «Бу јакшы!» — деп канайып айдарыг? Же бу ок бйдө, айса болзо, сениг ич рецензиягда берилген кемјүүнөг бу колбичиктинг салымы камаанду. Кажы ла бичинчи бойы-нынг ижин отура ла түшкен бойынча, белен эдип, божодып ийбей јат.

Мен огдоп јадым, Сергей Манитов мынды јаан колбичик-ти јуурга мынды көп үлгерлерди бичнирге ас өй өткүрбеген.

Ол чын айдат, мен бүдүп жадым:

Түште де иштенгем,
Түндө де иштенгем.

Таралып, таарлар да көдүргөм,
Таакызып, мал ла күдүгөм.
Кыйналып, кырлар да ашкам,
Жоолоп, жолдор до өткөм.

Кем жок. Кем жок, эптү. Жакшы айдылган. Бис Манитовты билерис, ол көп иштенип жат. Же бу үлгерди алза, мында өскө кижининг азында ачын ла айдын койгон үннинг үйөлгөзи (интонациялар) угулат.

Сергей Манитовто мени сүүндирип турган неме — онын иштегкейи. Бойунын бу чыдымын ол бойы да жакшы билер. Ол керегинде көп үлгерлеринде айдат. Көп иштенетени — ол мактулу керек. Же көп иште көп коозо болзо, оны канайдар, ол кемге керектү?

Манитовтын ижинде меге сырагай ла жарабай турган жерлерин (мен ол керегинде мынын да алдында көп катап онын бойына айткам ла бичигем) суй бичижи. Чындыкты чыгара айдып турум деп, же жаантайын ла «поэзия түнөбөгөн сөстөрдө» эме-зе куру тарыдаг адарга болор эмес пе? Кижининг икөрлик күүнө айгканын оңдобой, озогы ла марын улалтып турарда, торт ло бажына «как» этире согуп ийер күүнунг келер. Ненин учун Манитов поэзиянын ла сөстинг жажыдып оңдобой жат?.. Кычырбай турган дөзө, ол көп жылбиркеп, көп кычырып жат. Манитовтын сөзінде кечире айдыш деп неме чек жокко жуук. Сөс, жолдыктар ажыра кандый да өскө сезим ле шүүлте болор керек ине. Орустап «подтекст» дейтен билимнинг учуры сүрекей жаан. Анчада ла поэзияны ол сүрекей элбедип, ас сөс, кыска үлгерлик жолдыктар ажыра көпти айдарга ла көрөргө болужат.

Манитов бүгүн СССР-дын бичинчилер Бирлигининг члени. Бу отокко алганыла оны уткып, же бичиктеп бичикке өспөй, азыйгы ла тепсеп койгон жолунан чыгып болбой турганына кородоп турум. Бу жанынан айтпас аргам жок. Же ле деген үлгерлик жуунтыны кычырала, мен өкпөбүрдөм, соок арттым.

Чокым темдектер. Партия, Төрөт, партиянын ишчилери керегинде үлгерлерин алзагар, кижини укпаган, кижин билбес бир де солун неме таппазыг. Темдектезе, «Жер-эне» деп поэма алыгар. Жердин ич куучыны-монологында поэзия жок. Чын болгон история, текиин сөстөр. Кайда журамал, кайда кербер-кеендик? Уксагар:

Кем де сананбаан
Волга суудыг кайыр жарадында
табылган уулчак
жүрүмнунг өзүмин билеле,
марксизмди жарыткыш эделе,
капитализмнунг ээжизин

эскирген деп чонымдап,
пролетариат жангы
башкарар деп жартап.
классовый тартыжунун,
улу революциянын
политический,
теоретический
ийдези болуп,
жоктуларды баштап,
байларды калактадып.
каанды антарар деп.

Мыны не деп айдар? Одус жылга жуук литературада иштеп келген кижин мынайда ондоп ло бичип турганын канайып кай-кабас! Поэзияны мынайып ондогону учун, кандый да жакшы нокоринг болзо, чала кокус этире бууй тартып, агашка ор-томпо чыгарып ла тужурип, «Эмди онойдорунг ба, айт, эмди онойдорунг ба?!» — деп, бир эмеш кыйнап ийер куунинг келер.

Койондый коржынчак,
буржуйларла жопсинчек —

онон до, онон до ары... Айткан созин, шуултезин бойы ондо-бой турган болор бо?.. Буржуйлар койон ошкош болгон болзо, марксизмге, Ленинге удур туруп чыкпас та эди. Бу поэмада же кандый «каткы» жок деп айдар: «ал-сагыштары кыска ликвидаторлор», «жузун укту оппортунисттер», «мези тайыс меньшевиктер» — онон до ары. Нези жамаи — жартабай да жадым. Бойун бойы чокко салып, каткыга тужуп жаткан кижини канайдар мыны? Манитов-нокорим учун менин де мандайым кызара берди. Бодогор: мыны ол ло прием камыстын члендери уккан болзо, С. Манитов эмес, а оны бичичилер Бирлигининг членине алзын деп некеттелу бичик бичиген мен керегинде не деп санангылаар?..

Мындый ок жабыс кемду, же политикалык учурлу улгерлер «И. И. Долгихке кереестеп», «Аркыт», «Женунинг кунинде», «Жирме миллион» ло оксолбори де. «Аркыт» деп улгерде мындый эки жолдык бар:

Ой, кызылдар, кызылдар,
Слер база тын ла улус!

Манитовты бу жолдыктар учун соккологымда, ол менин бажыма алгас-тенек чотпорло туда берип ийди. Та жыгылатан, та каткыратан...

Одуынчы жылда комсомол
Отко куйген — олбогон.
Тортонинчи жылда комсомол
Тогмөктөп откон — олбогон.

Поэзиянын билими жогынап устине, кандый сап башка со тузаланып жат: «Тогмөктөп откон» дегени — бу канайтканы?

С. Манитовтын база бир кайкамчылу једикпези — ол бүгүнгү күндөр керегинде үлгерлер бичириге мууканат, же ол үлгерлерде бүгүнгү күндөр чек јок. Түкү ле јууныг кийиндеги јылдар ла ол өйлөрдөгү иш. Темдек эдиң. «Мен — лектор-агитатор», «Парткомның качызы куучындайт», Райкомның качызы» деген үлгерлерни алыгар. «Астамду» темаларды алала, аргазы јок үлгерлер бичийт!

«Парткомның качызы кейди сайат», «Јүрүмге сыстайт», а отурган улуска бу ончозы јилбилү ле солун. Та бу улус — улус эмес — машиналар, темирлер, нениң учун дезе, тенек машина-парткомның качызының айтканынан «јүрүмге үренгилеп јат».

С. Манитовтын көп үлгерлери — үлгерлик информация-јетирулер. Болгон ло болуп јаткан керектерди тоолоп, айдып јат, же поэзиялык бурылчыктар, сөстөр, ич жаркындар чек ле јок, јок ине, Сергей! Темдектезе, «12 апрель» деп үлгер. Гатариннинг космоско учканы, студенттердинг кайкашканы... Сөстөр, өлү сөстөр, а кижі кайкаар ла өкпөдриң не де јок. Бого јуугаш учурлу үлгерлер ас эмес. Оноң бу автордо сан башка сөстөр бар. Анчада ла «сыстап» деген сөс көп учурайт. Бу сөсти ол аай-коой јок көп тузаланат, оның үстине јастыра тузаланат. «Јүрегим сыстады, сыстайт, колым сыстады» ла оноң до ары айткан болзо, чын болор эди. А Манитов јангду ла «сыстап» јат. «Чачыгар јыынак», «Қара адына отура ла (мениң ајартканым каткымчылу сөс-төзбш. Б. У.), Тербеп, сен барар ба эдинг?» «Тербеп» дегенче «Барар бединг?» деп не айтнас? Бу ла үлгерде бир мындыј јер бар:

—Алтын-мөңгүн берейс,
ЛЕНИНДИ унды! — дешсе,
Сен «Је» деп, айдар бединг?

Бу јаш баланың сурагынан јабыс улдамал болгоны үстине, сөстөрдү сүрекей коомой тузаланып турганы илеленет. «Бединг» деердин ордына «Беединг» — мынан «Бее» деп сөстин салтары кулагына угулып келет. Манитов бойы кулагыла, сезүзиле оны не укпаган? Оноң ары: «Анда јараш кыстар көп, журтың чач, бар!» — дешсе, Сен көкип барар ба эдинг?»

Јартабай да јадым.

Сергей Манитовто јууда өлгөн адазы ла бойының јеринде јада калган энези керегинде, оморды јоксынып ла ачурканып бичиген көп үлгерлер бар. Бу үлгерлерди сүрекей билгир ле шыраңкай талдаар керек. Оноң башка көп сабазы шүүлтези јанынан түней. Оноң ойто ло мындыј уур-күч айалгалар, кижинин салымы, өлүм ле јүрүм керегинде бичип тура, Манитов база кандый да эп-јок угулар сөстөр тузаланып, суй, кижиге бүдерге күч шүүлтелер ајдат. Адазын ла энезин јылытатаны, өскүс өзөтөни — кажы ла кижиге ачымчылу. Мен оны јакшы ондоп јадым. Мен бойым да эне-ада јок.

Je бу ачу ла јоксыныш керегинде бичизе, киж, поэт, сүрекей кестемкей ле јүрегинен чындык болор учурлу. Ажа конбос.

Кандый ла јылыйту болзо, је бис ончобыс билерис: ђлгѳн-ди ђрѳ тургузып болбозын. Божоголы туку канча јылдар ђдѳи калган энезинин сѳѳгине келеле, је ле деген эр (јаманымды таштагар, улус, айтпас аргам јок), ђчѳп турган неме чилеп. «ђрѳ тур, сен ђлбѳгѳн» — деп айдат. Бу ачуурканышка бир де јуук эмес. Бѳдерге кѳч. ђскѳ эп-арга, ђскѳ сѳстѳр табар керек. Онојдо ок эмдиге јетире адазын сакып, оны «Кел ле кел!» — деп, кый салып турганы база да келишпес ошкош. Бичик-билик билбес кандый бир карган эмеген болзо, болгой эди. Ойинен ђдѳп, ажа конбос керек. Бу база јѳрѳмнин ле поэзиянын ээжилеринин эг карууларынын бирѳзи.

Аракызатарла тартышкан ѳлгерлер база поэзиянын тыш јанында. Суй айдыш, текши сѳстѳр. Кеен јуруктар, тирѳ кѳргѳзѳлер, кеберлер јок.

ђртчилердинг автомашиназы керегинде ѳлгерди аламы:

Кѳлѳсѳлѳри јерге тийип-тийбей,
Билинип-билинбей,
Кызыл-јеерен бука чылап кѳдѳрейип. —

бу кебер авторго ас болгон ошкош, онын ѳстине байагы машинаны,

Кѳрен тай ат чылап чѳйилип.
«Пожарный» деген машина
Никери шунды.

Озо ло бантап мындый тѳнгдештирѳлерден поэзия болбой јат. Поэзиянын кебери кандый да аалга, јажытту ла кенетс айдылган, ачылган солун, а мында — албан... База бир ајару «Кѳрен тай» — деген болзо, ол ло, ончозы јарт. Алтай киж оны ондон ийер. «Кѳрен тай» дейле, ѳстине «ат» деп база бир адалыш кожот. Мыны кѳзѳрчилер «перебор» дежетен. Сергей Кѳндѳчинович! ђлгердинг учында ђрт чыгаргандар керегинде кѳндѳр ле айдып салган: «Сѳс укпас улусты канайдар». Бат бу ла — бастыра шѳѳлте, бастыра ѳлгер. Авторды ђскѳ не де тѳйметпеген.

Ојто ло катап авторго текши ајару: јаан ла турада јаткан улус јаман болбой јат. Онојдо ок јарап чырайлу бастыра ла кыстар ла келиндер јенгил јѳрѳмдѳ ле мактанчак эмес. Бу он ђйдѳ бастыра ла «пастух кыстар» тѳп, киленкей, кижилик бийик кѳѳндѳ болбой јат. Озочыл ла иштѳ киж — ол јакшы киж эмес. Кижининг јакшызын јангыс соцмѳрѳј ажыра кѳр бѳс керек.

Поэтте ич сезим, ич культура бар болор учурлу. Ол кемзинип те, ачынып та айтса, бойына керектѳ сѳс талдаарын качап да уидыбас эмес бед.

С. Манитов уур јѳрѳмдѳ энези керегинде сѳс бичип тура

ойто ло ажа конот. Адазы келбеген, жууда. Је энези автордын айтканыла, «Төңмөккө жетире карды ырып» одынга барып јат. Је бу ла мында энези керегинде автор чокымдайт: «Энем ичинде барлу». Мынайып поэт эмес те кижиге айдарга ла јартаарга келишпес. Онын үстине бистин автор ойто ло (канчанчы катап!) сөсти јастыра тузаланат: «Энем барлу» — ла деп айткан болзо, үзеги јарт. Бистин нөкөр онын үстине: «Ичинде барлу» деп айдат. Автор адыркабай турганда, бериги кижиге мынайда да сурап ийерден маат јок: «База незинде барлу болотон эди?»

Мындый ок келишпес эрмектерди автордын сөзиле өбөгөнине чачтырган бир келин база айдат (сүүш керегинде үүр үлгерлердег). Азийги өбөгөнни керегинде:

Ток жүрзин деп азырайтан ла эдим.
Төжөгине коштой јадатам ла эдим
Канча керек — мени сыймайтан ла эди.
Канча керек — амырайтан ла эди.

Бу не аайлу јетирү? Мыны автор поэзия деп бодоп јат ине. Онызы ачу! Келин бистин авторго оног ары мынайда айдат:

Байла, барган келинниг чайы
Менийини амтанду туру
(Јагыс ла чайы эместе не? Б. У.)

Байла, сахардый тату.
Оног өскө не деп?

Је кайткан кижиге бу, С. Манитов! Айла нөкөр, айла эр: «Сахардый тату» — сананзаг, Сергей Күндүчинович, сен нени айдып турганынгы! Бу ас. Нөкөр Манитов бисти оног ары кызартат ла уялзат:

Энди экү јылу койдоныжала,
Кабыра кару кучактаныжала,

оног до ары, оног до...

Бүтпей турган болзогор, 128 страницаны ачып көрүгер.

Онын «Тижи ийт» деп үлгери неге келижер? Јагыс адын да угарга јескинчилү! Айла ару сүүш, поэзия бедреп јат. Јазап сананып келзе, бис мынайып, алтай литературага нени ле сугуп, канайып ла быртыдып койор аргабыс бар. Мындый учуралдарды темдектесек ле токтотпос учурум јок.

Сергей, нөкөрим, Сергей Күндүчинович, бу сен је ле деген эр инег. Литературала урушканынга бериге одус јылга једе берди. Нениг учун сенде, јартын айтса, кестем, сезү, ич уяат, јымырт јок, а? Бойыг да бодозог, ол «Тижи ийт» деп үлгеринде кыс, келин керегинде бичип тура, не сананбайдыг? Бу тен не, нөкөр?

Сергей Манитов издательствого тогус (ТОГУС) автор-лист үлгерлик жуунты табыштырган. Је оны элгезе ле талдаза, ре-

дактор јѳсинип, јазап авторло кожо иштезе, јѳк ле ѳч листти айрып алар аргалу. «Кѳп болгончо, чоғ болзын» — деп, не айткан?..

Ол ѳч листти бастыра ла бѳлѳктердег, ѳѳрлик ѳлгерлерден ылгап алар арга бар. Анчада ла сѳѳш керегинде, ар-бѳткен ле иш керегинде ѳлгерлериненг кѳрѳгер. Мен јакшылары темдектебей јадым. Тегин де кѳп бичиндим ле кычырып кѳп ѳѳткѳрдим.

Бистинг член Союзтар мынанг ары мынайып бичийтен болзо, алтай литература, онынг поэзиязы кайдаар алтаар?.. Онын учун кандый да јуук нѳкѳр, карындаш, тѳрѳгѳн болзо, мындый ѳлѳ конгон једикпестерди айтпастын ла кѳргѳспестин, akka-kѳkkѳ чыгарып, аайлашпастын аргазы јок, нѳкѳрлѳр.

Јаан јуунты чыгарарга турган болзон, јазап иштеер, каншайлабас керек, каралаган деп јойлонып, ѳлгерлер ажыра кемдерле де керижестенин база астадар ла токтодор керек.

ТУП СѳС: С. Манитовтыг бу колбичигиненг ѳч, тогус эмес, ѳч листти талдап алар арга бар. Мен ѳзезин кычырдым. Эмди агынча айдып јадым. Сергей Кѳндѳчинович Манитов-нѳкѳримниг јаан колбичигин кѳрѳлѳ, «акыр, мыны јазап чыгарала, чындап та јаан ѳлгерлик јуунты чыгарарга болужар туру» деп санангам. Је бажынан ала учына јетире кычырып божодоло, ондый сѳс айдарга тилим ээлбеди. Мен кѳзимди јумуп ийсе, Сергей Манитовтыг бичигендерин мактап-мактап ийген болойын, ол тужында элдег ле озо мен бойым кыйналарым. Мени сѳс, поэзия кыйнаар. А оног ѳскѳ улуста, ѳскѳ поэттерде кѳс, кулак, сезим, билим јок по? Оног ло «**јылу тѳжѳктѳр, сахар ошкош тату келин, тижѳ ийт**» керегинде теп ле тегин кычыраачы, байагы автордын кыйалтазы јогынан мактап турган «**койчы кыстар, келиндер**» бойлоры кычырза. мыны не деп айдар?.. Јарт, озо ло баштап Манитовты эмес, а бистинг сок јагыс издательствоны, кандый да удур-тедир ајалгада болзобыс, (бис улус) бистинг алтай бичиичилердин организациязын улус бурулаар. Мындый книганы чыгарзын, кепке бассын деп кем јараткан, кем искеген?.. Б. Укачин. «Кѳк-јарамас, бу Борис Укачин нени де ондобос, нени де билбес кѳк-мѳѳн туру не!» — деп, улус кайкажып, учында келип, мени чокко салып, оос тудар. Јок туру!..

Бат андый, нѳкѳрим ле јерлежим Манитов!

Ол «Пожарный» машина керегинде ѳлгерингди канайып, кандый јолдыкла божоткон эдинг, Сергей Кѳндѳчинович, санаанга кирет пе?.. Сениг сѳстѳрингди сегс ок эске алынып, ойто бойынга айдарга турум: «Је сѳс укпас улусты канайдар».

Бичижинг учун ачынып калган эзенимле, — нѳкѳринг Борис Укачин.

Ай-Балык журт. 15 ноябрь 1987 жыл

А. Адаров: Же мен Борис Укачиновичтинг рецензиязын аярулу тыгдап уктым. Бис торт ло куучындажып алган немедий эмитирис. Бис Укачинле поэзияга да башка көрүштү улус, бичи-жисте башка. Же поэзия керегинде чын сөс болордо, бистинг күү-нис бириге берип јат. Менинг айдарга турган немем: мен Борис Укачиновичтинг айтканыла бүткүлинче јөп. Ол ок шүүлте, ол ок санааркаш, ол ок ачыныш. Мен ак-чек күүнимнег Мани-товко болужарга кичеенгем. Кажы ла сөсти такып-такып са-нанып бичи деп, көп катап айткам: сенен поэт болзын деп. Кө-мө базарга эмес, өрө көдүрерге болушкам. Же оног бичиичилер Бирлигине алганыс. Мен рекомендация чийдим, ол проза, аай-ынча. Мен озодонг бери айткам—прозада сен нени де эдип ийе-ринг, је поэзияда сен, кандый да ачымчылу болзо, көбркий, бо-луп албадың. **Рецензиязын кычырат)** 9 п. л. талдаза, 1-1,5 п. л. чыгар, је оны да тапту жазаар керек. Ол озодонг бери једикше-зиңнег, Сергей Күндүчинович, эдиге айрылып болбодың — ол сөс деп немеле иштебедиң. Ол төгүл ле јат, төгүп ле јат, айдып ла јат. Же кычырза, ден кижининг ачынчызы келер ине. Јетпезине Союзтын члени болуп калган кизи, онызын бери ийип јат. Укачин ле менинг рецензиям түңей болуп калганын мен тегиндү эмес деп бодоп јадырым. Кезик јерлерде мен Бористен јымжак эдип бичигем. Бастыразып темдек эдип көргүскем. Поэт кизи онойдо бичиир бе? Же, нөкөрлөр, Сер-гей Күндүчинович, јалын-јинттер, калам-перозын јангы ченеп турган оогош уулчактар да анайда бичибей јат. Мен кажы ла үлгерди темдектеп салгам, бого ајару эткедий деп. Үлгерле-рингинг курузын биле-тура, ол 9 п. л. экелгенинг јастыра. Мы-нан ары мындый үлгерлерге рецензия бербезин, консультант-гар кычырала, кайра аткарып ийзин деп шүүлте эдип јадым.

Бис камык ой өткүрип јадырыс бу канча јылдардын турку-нына. Качан прозаңда, романыңда нени чачатанын, канай колбоштыратанын мен айдып береримде, сен ол тушта Союз-ка кирген јогың ба? А бат ол 20 листти көчүреле ийген бол-зонг, кем де оны Москвада кычырбас эди. Нөкөрим деп сурай-дым: өрө комыдал ла бичип ийзенг, ол 9 п. л. кепке базып ийер бе? Ден Горбачев то кычырза, биске оны чыгарзын деп айт-пас. «Бу канайып турганаар, уулдар» — деп айдар — мындый кижини чыгарарга? Сен бу ла мыны былјаганча, база бир по-весть бичип салган болзонг, бис јангыс сүүнер эдис. Сен јүрүм-ди билеринг, албаданзаңг, сөсти де табарың. Мен сананзам,

сенинг прозанг Укачиндийинен чик-жок артык. 30 жылга жол-ды бедрейле, таап алган болзоң, база бир он жыл эрчимдуу иштеер арган бар. Прозада, поэзияда, драматургияда ченелгилеринг бар. Же 99 пьеса чийстенин сен токтот, уул. Прозала жазап подстрочник эделе, бичик чыгартуга—издательствого бар. Мен бүдүп жадым, ондо кижиге көрөлө жүрөксүргөдүй жакшы жерлер бар. Ыбаш база оной айткан. Сен ончо үч жүзүңди канайда көдүрөргө? Сен Пушкин эмезинг ине. Ого жагыс Лазарьдыг кучи жеткен, оноңг база кемнинг де...

П. С а м ы к: — Сен албаты ортодо, журт жерде жүргөн кижиге, прозала бичизенг, артык болор. Поэзияда сен көп неме айдалбай жадырың, сентиментальный боло берип жадыг. Ыйлап-сыктан жадыг. Сеге кемдер рекомендация бергенин де ундың жадырыг. Сеге прозаныг ла жолула барар керек. «Сыс» деп сөстү сен жастыра тузаланып жадырыг. Эмди экп жаан бичинчининг жакшынак рецензияларын уктыс. База кем сөс айдар? Жалакай, аайлу-башту сөзигерди айдыгар.

К. Тө л ö с о в: — Ойиненг өткүрө ачынбас керек, Сергей. Кижиге албатыны, Алтайы керегинде сананар керек. «Болди, уулдар, ачынышпаактар — дээр керек — жаан неме өдөлгилер» — деп айдар керек. Жаанды эдерге кижиге жаан болор учурлу. Кичинек ачыныш керек жок. Жүрүм керегинде сананар керек.

П. С а м ы к: — 1-1,5 п. л. жазап койзон, ол албатыга артып калар, же ачынала бир немени былжап салзаң, ол сеге тагма болуп артар. Жаандарыңды актуга незин жамандап турган болотон?

Т. Торбоков: — Меге жарабай турган неме мындый. Манитов улай ла айдып жат: «Менинг немем», «Мен канай бичигем, ол анай ла артатан учурлу.» Ол жагыс ла үстиненг төмөн жакарар күүндү. Бу кижиге мынаңг чыкса, мыны көгүске алар ба, жок по, мен билбесим. Же бу кижиге андый кылык бар. Ол айдып жат: «Партия мени корулап алган» — деп. Бичинчилер, нөкөрлөри эмес. Бу Слерге 30 жылга Аржан Ошчинович, Эркемен Матынович, Борис Укачинович, Бронтой Янгович — ошчозы болушкан, а слер айдып жадыраар — партия деп. Олордо партиянынг члендери эмес беде? Кем болушпаган, каралаган деп. Ончо улус жаман деп комыдаары бу не? Же Слерде кандый батка жок! Мыны кычырала, күүним сооп калды. Үлгерлерде ончо улус жаман. «Тижи ийт», «Күрсүктөш» база бар. Слер кажы ла жараш келинге мораль кычырып жадыраар — мынаңг ла жүр деп. Арбап жадаар. Улустыг жүрүмине киришип жадаар. (Темдек эдип үлгерлер кычырат). Ар-бүткенди журап жадала, «меези тайыс меныневиктерге» көчүп жадаар. Ленин «чыга конуп» келет. «Сагыбаган тушташ» деп пьеса ийдеер. Оны мен Эркемен Матыновичке рецензияга бергем. Пьесаны чыгарбаган деп. «АЧ»-да оны жамандаар. Кем жок, алдырышпадыс. Ол ло пьеса аайынча слер үлгер бичидеер (учуры)

куучындайт). «АЧ»-да бичидесер бу эн тыг пьесам деп. Ол пьесага К. Тепуков база рецензия бичиген. Пьесада је не јок десер — аракыдаш, ойноштош, согуш... Айдарга ла уйатту! Аржан Онинчинович чын айтты — бис тегин ой өткүрүп јадыс деп, андый үлгерлерге рецензия бичийле. Слердин көксигерде чок јок болзо, ары бичинбей токтогор. Эмди андый үлгерлерге рецензия бичибезис.

П. Самык: — Мен байа улус јок тушта Сергей Күндүчиновичле куучындашкам — комыдал-копту ол самаралар јанынан. Ол эмди ондоп јадым дийт. Оны ундып салар керек. Кижн өөркөгөн, изў тарыйын бичиген. База анайда кылынбас. Сергей кузу бичип, оны јандыртсын.

Б. Бедюров: — Јок, ол тууразында, бойы ортозында айдынган сөс, је окылу јерлерде ол коп-сап ончозы шаалып-јуулып, ол орды јок комыдалдарын јандыра тартып алгалак. Мыны эм ўстине јөпсинди, сезинди деерге арай эрте.

П. Самык: — А бичик јанынан бис мынайда куучындаштыс: 9 п. л. эмес, а 1-1,5. п. л. Бис мыпан ары көрөрис — канайда келижер. Онон Сергей айткан, нөкөрлөримнег туурартында јадырым, нени де билбей, унчукпай јүреле, кижн коркышту туткуланып јат деп. Је тўней ле ойннег өдөргө јарабас эмей. Кем, качан комыдал ажыра литературада тоом-јыга киргенин көргөнис?

Э. Палкин: — Айдарга турганым мындый: бис чилеп кайда да, кандый да организация, издательство авторлорго јайнабай, сурабай, өрө тартпай јат. Барнаулда бир де байлабай јат — чыгара чачкан болзо, чачкан. А бис оны отурала, Манитовко јайнап јадырыс: «Сен база онойто, јўбе» — деп. Мындый јалакай алтай кылык-јан једер бе, јок по ого, — мынызын мен билбей турум. Алдында Лазарь тушта да јуулажып туратаныс. Ол до тушта бир де кара санаа јок болгон, је кижн билзин деп, ондозын деп сананып айдатаныс. Озо ло баштап бойына ачынар керек, бойын кату тудар керек. А Манитов Москвага барала, Алтайдын адын чыгарып салды, јаман јанынан чыгарды. Бу коркышту ачу! Ол ло Манитовтын бичиген самаразын Правлениеде кычырала каткырыжып отурган дешти. Бу ачу эмес пе? В. И. Чукреев айткан: «Мындый кижини кайдаг тапканаар?» — деп. Манитов бастыра Алтайдын адын чыгарып јат. Мындый коомой темдек база такып болбозын. База бир јанынан: Манитов бастыра бар партийный органдарды ончозын кериген. Эмди, байла, нени нени билип алган болбой. Горкомго, обкомго барала, крайкомго барала, эмди Москвага бичиген, јангыс эм Горбачевко бичнири арткан. Онон ООН-деен бичиир, байла? Коммунист кижн болзо, анчада эмди, перестройка тужында, јүрүмнинег, иштинг каруулузын билер керек. Членге алганын не деп сананып јат? Членге кирерде, база ла бу нөкөрлөри болушты. Баштап поэзияла өдүп болбогон, онон уулдар болужып, нй-

дип туруп, прозала өткүргөн. Прозазын сүрөөн жакшы деп не айылу мактадыс. Эң ле тыг албаданган кижин — Б. Я. Бедюров. Кирип алган кийинде Манитов кандый болды деп, сураган ба, алкыш-бийанын ого айткан ба? Онойдо, ол «роман» эмди база чыгып жат. Бис оны чыгара чачкан эмезибис, колбичимелди жетире жазадын деп сураганыс. А автор оны жазаар да күүни жок. Бистинг айтканысла эткен болзо, роман журналдын кебиле альманахта чыгар эди, үзеери гонорар алар эди. Эки катап гонорар ал дезе, болбой турган да, бу не кылыкту, кедер кижин? Ээчин дезе 1-2 жылдан алдынан бичик болуп чыгар деп, бис ого айтканыс. Онын учун Москвага комыдалы барарда, улус оны алаң кайкажып отурат. Бичик чыгару керегинде кандый жаман сөстөр айдып жат! Качан газетке бичип, оны кырып салар учурлу болгон. Же өнөтийин өөр-көштирип, жарлагылап койгон. Алаар ла газетке салып ийерде, өскө улус, кычыраачылар не деп сананар? Москванын кандый бир бичик чыгарузы керегинде анайда айткан болзо, ол бастыра жүрүмине чыкпас эди. Коммунист болзон, бийин бол. Копко, комыдалга үстүгип ажынба. Эмди перестройканын өйинде андый коптоп бичип турган кижинин членге тударга жарабазын, мыны база сананар керек сеге.

А. Адаров: — Эмди Манитов обком деен самара бичизин, жастыра немелер бичигем деп, бистинг башкараачыларга. Онон база төзөлгөзүн жок бурулашту самара бичизе, бис оны алдырала, членнен чыгарып саларыс. Чын ый ол тушта болор. Же албаданып иштезе, бис ого болужарыс.

П. Самык: — Бу озогы неме ундылып жат. Коллективтин жолуна кирерим деп айт. Бис сенин кылыгыңды ундып саларыс. Онон өскө сен там ла тескерлеп жадырың. Эртен обком дөбөн бичип сал. Сен аймакта жүреле, өспөгөн — сен анда жагыскаң. Жедикпестерингди база бил.

Ж. Кайнчин: — Сен эмди, 50 жашту кижин, сананар керек. Мынай ла барзан, өспөзүң. Бисле куучындашпазан, сен өрө өспөзүң, жүкти өрө тартып болбозың, а кожо жеңил болор. Сенин бичиген комыдалдарың биске жаан тутак этти. Тегин жерге камык өй жылыттыс.

Т. Шинжин: — Мен рецензияларла жөп. Олордын некетелери жаан, акту жүрегинен сеге жакшы санангылайт. Улгерлеринге көп иштеп турганын жарады. Бу куучыннын кийинде талдап алган үлгерлерди 1991 жылга жетире жазаар керек.

Б. Бедюров: — Жуунтыда ылгайтан неме көп. Кезик үлгерлер кем жок, же Манитов сөслө иштебей жат. Перестройканын өйинде мындый үлгерлерди кычыраачы кычырбас. Аркыт керегинде бичип тура, Воронков керегинде бичийдин. А Воронков анда болбогон. Сенин архивле иштебегенин мынан көрүнөт. Актарды коркынчак деп бичийдин. Олор коркынчак болзо, бисле жуулашпас эди. Бу жастыра неме. Кызылдар ке-

регинде бичип тура, билер керек, олордын кезиги кем болгонун: Украинада оlorды «зеленые» деп адаган, а бистинг тууларыста кызыл банттар тагынала, албатыны кырган да бандиттер болгон. Оны јартаар-ылгаар ѳй эмди келген.

Улгерлердинг учында чүмдеген айын, јылын, јерин бичиир керек. Ол кандый ѳйдѳ бичилгенин билери керектү.

А. Адаров озодон бери сеге айткан — прозала бичи деп. Лирикада «тижи ийт» деп бичиирденг озо сананар керек. Јазап собурар керек, нѳкѳрлѳринге ачынбас керек.

Сен баштап Союзка кирип болбогон. Бис сеге јаман сананган болзобус, сен учун незин тартыжатан эдибис. Бис сенин адын ажыра, бастыра алтай литературабыс учун тартышканыс, бистинг кандидатурабысты кескен деп. Сен мыны бир де ондобогон. Бичичининг членише киретени — ол эмди ойын эмес, күч керек.

Сенин бичиген комыдал самараларыг биске нени де эдип болбос, је сен јангыс јаман немс бедреп тура, оног улам бичинип болбой до барарыг. Членский билетти бербеди деп комыдап, база да табыш чыгардыг. Турк бичинчи З. Оралла Ондой јүреристе билетти кѳдүригилү айалгада табыштырар деп, сени таппадыс. Бойыг келбединг. Манитов база бисле кожо бир одуда јүрзин деп, ѳмѳлѳжип туруп членге алдыс. Оны сананар керек.

Мындый шүүжүлер јаан учурлу: анчада ла бичикти канайда баалап, гонорарды тургузатаны ѳмѳ-јѳмѳ шүүжүлерде эдилген шүүлтенег камаанду болор деп, јангы ээжилерде јарт айдылган.

С. Манитов: — Нѳкѳрлѳр ончозы ак-чек айткан. Мен јүрегиме ѳчүркеш база албай јадырым. Јангыс ачынгам, качан бичик чыгару мени планнанг чыгарып саларда. Ол тушта комыдалду самараларды бичигем. Эркемен Матынович меге бѳтпей јат — онызы ачу. Бүгүн чилеп ак-чек айткан болзо, мен анайда этпес эдим.

Мен слерди, ончогорды, јаман кылыгым учун ачынбазын деп сурап турум. Јакшы сѳзигер учун ончогорго быйан! Буруумды бойыма алынып јадырым. Мен јастыргам. Эмди ле обком дѳѳн самара бичиirim — менин бичигеним јастыра деп, ончозын шинжүүдег чыгарып салзын деп. Акту сѳзигер учун база катап ончогорго быйан!

(Кепке базарга Н ЧЕЛБАЕВА белетеген)

«ЭЛ-АЛТАЙ» — ЭРКЕЛЕРГЕ

КУРАГАНАК*

— Кайда болдың, кайда болдың
Сен, кара кураганак?

Нени эттинг, нени эттинг
Сен, кара кураганак?

Нени көрдинг, нени көрдинг
Сен, кара кураганак?
— Таштар көрдим, суулар көрдим
Мен, кара кураганак.

— Кандый таштар, кандый
суулар,

Сен, кара кураганак?

— Жаан таштар, жаан суулар,
Мен, кара кураганак.

— Кайдан көрдинг, кайдан көрдинг
Сен, кара кураганак?

— Теерменнен, теерменнен,
Мен, кара кураганак.

— Нени эттинг, нени эттинг
Сен, кара кураганак?

— Кулур тарттым, кулур тарттым
Мен, кара кураганак.

— Неле тарттың, неле тарттың,
Сен, кара кураганак?

— Буттарымла, мүйүстеримле,
Мен, кара кураганак.

(Бу кожонды 30-чы жылдардын бажында Шабалин аймактагы Ага ры
журттыг үренчиктери кожондойтон Эске алынып Ш ЯЛАТОВ бичиген)

АСКЫН МЕКИЙТКЕ

(Куучын)

Мекийткенин таадазы Судур өбөгөн коркышту ангчы кижиге болгон. Анг өйи башталза, айлына отурбайтан. Алтайда онын андабаган анг жок. Мылтыкка да адар, оок аңдарга чакпы, тузак та тургузар. Оок аңдардан болгой, айуны тузактап тутатан. Жайгыда тайгалап барган малчылар малын айуу ла тутса, Судур өбөгөнгө келгилеер. Сыранай мойношпос, кандый ла ыраак тайгадагы турлуга барып жадар. Онын айуу тузактагы сан-башка, тузакты жерге, өскө аңдарга чылап, онын жолдоп турган жолуна тургуспас, агашка тургузар. Айуу туткан малдын сегин чибиге чыгарала, буулап койор. Онон айуга чыгарга эптү болзын деп, кезик будактарын жолдой быдап ийер. Тузакты шак бу орто тургузып жат. Тузак эдип турган немези айуу илинзе үзүлбес, катап койгон болот эмиктер. Оны тузакка илинген айуунун буттары жерге жетпезин деп, кыскарта буулап жат. Айуу жайгы эттин жыдын ыраактан алып, оны түжүрүп жириге чиби өрө чыгып барадала тузакка илинип калар. Мынайып, Судур өбөгөн колхозтын малына каршуузын жетирип турган айууларды көп катап туткан.

Мекийтке таадазы андап, анчада ла балыктап баратса, качан да артпас. Ол тайгада жүрерин коркышту сүйр. Күскиде, кузук бышкан киреде, Судур өбөгөн Мекийткени абразына отургызып ийген Шүлүзүндү-Коюгор жаар баргылап жадар. Онын мөштөри жабыс, кузугун түжүрерге эптү. Экү коно жүреле, эки, үч таар кирези аруу кузукты эткилеп алатан. Мында олардын одузы бар. Кузук оодотон, элгейтен жазалдары белен.

Мекийтке эртен тура ойгонып келгежин, энези балкаш печкенин оозында иштенип туру. Таадазы та кайда барган. Кече экү кузуктап барарга

эрмектешкилеген болгон. Байла, адына барган болгодый. Стенеде илип койгон күүктү часты көрзө, кыска стрелказы тогус жаар ууланып жүрген болуптыр. Август ай түгенип бараткан, удабас школдо үредү башталар. Столдо жаткан учебниктерин ача тартала аяктап турарда, энези кордоп айтты:

— Үредүге белетенер керек, сен дезе чаганала уружып божобой жадың.

— Бу канайып туругар, эне, кышкыда бош өйдө тарсылдада чертип жип отуруга кузук керек ине.

— Же, сенин эткен кузугун анда ла тургай. Мөштөн жыгылар болорун деп коркыйдым.

— Коркыбагар, эне, мен эмди жаан, экинчи жыл мөшкө чыгып кузуктап жадым.

Мекийтке кузуктап барарга жуунадынып турарда, энези жакарды: «Тайгага барала, андап турум деп жаңыскан тенийтенинги токтот, аза бердинг. Тайгада жүрген кижиге качан да болзо, карманында серенкелү, азыкту жүрөп керек».

Энезинин жакылтазын угуп, Мекийтке ичинде сананды: «Тоой, бу энемди! Айтпас ла немези жок. Бойу качан андап, тайгада азып жүргөн».

— Азыкты кайдатам, одудан ырап турган эмезис — деерде, энези там ары атыыланды:

— Бодоп калыраба, ол тайга деп немеле сооттобойтон. Сенен де болбой эрлер азып, азык-неме албай жүрүп, торологон.

Эне кижиле кепчежер арга жок, чындап та, тайганын ээжизин катуу, оны бузар жаң жок. «Азыктуунун ады арыбас» деп алтай кеп сөс то бар. Кедери жүргөн кижиге серенке жок база жүрбөс. Олор ончозы тайганын ээжизин.

Жаан удабай Судур өбөгөн келип, кузукчылар баратан жорыгына көндүктүлөр.

Жедетен жерге келгилеерде, күн кыр бажына отуруга жууктай берген. Судур өбөгөн экелген немелерин одузына тажыйла, адын армакчыларга жазанып турарда, Мекийтке айтты:

— Таада, мен бу төмөңги кырлактан күртүк, сымда көрүп ийейин?

Таадазы онын сурагынан качан да мойношпойтон. Судур өбөгөн сок жаңыс уулынын база сок жаңыс уулчагын жаан кижидий бодоп, экү оогош бала ла жаан кижидий эмес, угаш, эр улустый куучындажатан. Мекийтке бойы мылтыкту, оок-теек аңдарды адып турар. Былтыр экү үч жүстен ажыра тийиннин терезин заготконторага табыштыргандар, онын жүске жуугын Мекийтке аткан.

Таадазы Мекийткенин айтканын кулактарынын кырыла ла угала, эки ле сөслө каруу берди.

— Жаан удаба.

Мекийтке энезинин жакарузын эске алынала, карманына бир болчок калаш сугуп, серенкезин жоктоп көрди. Санаазы омок, жаан кижичилеп сыгырып, мылтыгын жүктенеле, амадаган жери жаар басты. Мында агаштын койузы коркыш, ортозына кирзе, кижикайда барып жатканын ондобос. Онын учун улус барган жерин темдектеп, жолынын жанындагы агаштардын чобразын жандай чаап темдектеп койгон эмтир. Мекийткенин барып жаткан жолындагы агаштарды та кем де жандап темдектеп койтыр. «Ойто жанар тужымда макалу болотон эмтир» — деп сананды. Мынай темдектелген жерлер жолдолуп, жол болуп кал жат. Тайгада аңылу жол бар эмес, анайып жолдолуп турган ине.

Мекийтке жаан аңчыдый нени де сананбай, жаңыс ла аң керегинде эске алып базып отургажын, мөштин бажында «Кра, кра, кра!» деген табыш угулды. Ажыктап көрзө, мөштин сыраңай ла бажында тарал отуры. Бу сан-башка куш. Жип турган ажынын амтандузы, үстүзи коркыш, бойында кандый да курсакту жылда чымчып та алар жуу жок болор. Жуунчагын не деп айдараар, кузук бүткен жылда жыл ажыра жийтен азыгын күлтелеп алар. Тарал өлү сайды качан да чертпес. Ол оны та жыдынан билетен, та өнгинен танийтан. Кузукты чертпей таштап ла ийген болзо, оной алатан неме жок болор.

Мекийтке јенеске, көбүк кардый, көмө, табыш
жок базып бараткажын, кенетийин жуук јанында
талырт эткен табыш угулды. Баштап тарый мөш-
төң арчымак түшкендий билдирди. Көрөр болзо,
кара чай эмитир. Кузук јийле јырта семирип калган
кайракан ыраак учпай, јерге тийип-тийбей учуп
барала, бир кангыл мөшкө отура берди. «Таң эдин
ји, ийт болгон болзо, торсуктаза, оны көрүп оту-
рар эдим» — деп сананды. Агашта отурган чайды
ийт торсуктаза учпай, оны көрүп, анчыны немеге
бодобойтон деп угуп жүретен. Эмди канайдар? Ки-
жиге аттырып јалкыбаган болзо, јаан неме керек-
сибес болор бо деп сананала, чай јаар агаш ажыра
өңөлөп баштады. Карын, јолой кургак будак, ко-
мыргай туштабай, јымжак јенгестин үстиле табыш
жок барып јатты. Ажыт эдип алала, барып јаткан
тыды да жоон, ол ажыра чай оны көрбөс, онын ла
төзине једип алза, аткадый јер. Тыттын төзине је-
деле, араайынан карап көрзө, чай неме сеспеген
болгодый, ол ло јеринде будак өткүре карарып кө-
рүнет. Мекийтке ойто ажыра јажына турала, мыл-
тыгынын чактырмазын кайра тартып алды. Көп
дробтын кажы бирүзи тийер болор бо деп санана-
ла, мылтыгын шыкайла, тыттын келтейинен ка-
рап көрзө, чай отурганча ла эмитир. Ол чайды, күр-
түкти адып жүрген, онын учун өкпөөрибеди де, ка-
руулга кире конордо, будагы-сула «јырс» берип
ийди. Мылтыктын табыжы арка-тууга торгылып,
чай баштап тарый канады талбандап, јер јаар шу-
нуды, оноң јерге једип-јетпей жүреле, өзөкти төмөн
учты. Ок тийгени билдире берди. «Көк јарамас.
мындыј жуук јерге канай јыга адып албаган боло-
том?» — деп, алан кайкап көрөр болзо, сымда
адарга белетеген оогош дробту патронло аткан бо-
луптыр. Чайга оок дроб неме беди, бажына, ичине
тийзе, кайтпаза. Је андый да болзо, чай ыраак уч-
пай, јерге отура берди. «Э-э, балулап ийген тур-
байым» — деп, Мекийтке сүүне берди. Чайдын
отурган јерине једип-јетпей жүрерде, оноң ары уч-
ты. Учужы там ла уйдап барат. Баалу чайды сү-

рүжип, Мекийтке канча кире јер өткөнин, кайда барып јатканын ондободы да. Учында чайдын чагы чыга берген болбой, отурган јеринен учпай, канаттарын јайа салып ийди. Уулчак мылтыгын шыкай тудуп, кыймык ла этсе, адарга белетенип алды. Је чайдын учар аргазы јок болгодый. Байла, октын короны өдө берген болор.

Мылтыгын уулай тудала, јуук базып келерде, чай бажын өлөңнинг ортозы јаар сугуп ийди. Јаан чай болуптыр, өрө көдүрип көрөрдө, уур неме эмитир. Ан аткан кижип болуп, санаазы омок базып келеделе, эске алынды:

— Акыр, мен кайдөөн бараткан кижип? Оду кажы јаар? Байагы улустын агашта темдектерип кайда? — Камык санаалар Мекийткенин санаазын айландырып турды.

Эбире ајыктап көрзө, јык ла эдип калган койу агаш — мөштөр, тыттар, кайындар, јыраалар. Кижип өдүп албас туйук та јерлер бар. «Кайда барар, не де болзо, келген јер јаар барза кайдар» — деп сананала, келген јери јаар ууланды. Изи де билдирбейт. Ол көнү келген эмес, баалу чайла сүрүжип, тайганы көп чарыптаган. Сандөөн дө келген, сангөрө дө барган, туура да јүгүрип турган эди.

«Көк јарамас, байа келген јердеги темдектер кайда? — Мекийткенин јүреги тирсилдей берди. — Чайдын чагына алдырып кайттым деер, эмди кайда барар?»

Коштой турган тыттын чобразын ајыктап көрди. Келтей јаны јенестү, бир келтейи күннинг чогына чонуп калтыр. Агаштын түндүк јаны јенестү болотон деп угуп јүрген, анайдарда, бу јаар барза түндүк, а бу јаар түштүк эмитир деп, јердин аайын ондоды. Келер тушта кайдөөн барып јатканын аайлап алган эмес, ол до болуш болбоды. Не де болзо, бу ла јаар уулу басса кайдар деп сананала, түндүк јаар ууланды. Чайдын ууры да коркыш. Јыраалар да бутка оролыжып божобойт. Канча катап бүдүрүлип јыгылды да. Темдек эдип јандап койгон агаштар да көрүнбейт.

— Эх, тенегимди!

Уулчак асканын жаңы ла ондоды. Тайгага жү-
реле аскан улустын шыразы керегинде куучынды
ол таадазынан көп катап угуп жүргөн. Азала, ок-
тарызы божоп, канча кижии өлбөгөн. Чагы чыгала,
жылгажактап жүрерде, бөрүлөр де тудуп жиген деп
айдыжатан. Алдында ол мындай куучынды уга-
ла, коркып туратан, эмди бойы андый айалгага
учурады. Жуугында бийик кыр көрүнүп турган бол-
зо, ого чыгала, эбире аяктап көрөр эди. Оду бойы
көрүнбегей, ыжы билдире берер ине. Мында андый
кыр жок. Кайдаар да көрзө, чыт эдип калган агаш.
Кырдын кырына да чык, өзөктө дө жүр — ыраак-
та немени көрөтөн арга жок.

Өйди сакуыганда узак, сакубаган кийинде сү-
рекей түргөн өдүп жат. Мекийтке та канча кирези
азып баскан, бу ла көрзө, энгир билдирбезинен
өнгөлөп једип келтир. Байа базышка терлеп тур-
ган, эмди тер шингип калган кийими сооп башта-
ды. Күн ашса, тайгада изү јайгыда да соок. Онын
учун томонок, чымыл болбойтон ошкош. Карын,
байа энези карманында серенке, азык алып жүр
деп јакарган. Карманы дөөн кол сугарда, бир бол-
чок калаш ла серенке жүрди. Калаш көрүнөрдө, аш-
таганы жаңы ла билдирди. Јийтен неме бар, чай-
дын эдин јиирге жаңыс тус јок. «Тайгада жаңыскан
јүргөн кижии тус алып жүргедий эмитир» — деп, Ме-
кийтке сананды.

Мылтыгын агаштын төзине јөлөп койоло, кур-
гак одын јууп баштады. Тайгада одын көп, кургак
агашты чүрчеде ле јууп, саганакты ортозы дөөн са-
лала, серенкеле өртөп ийди. Какшай кургап кал-
ган будактар тызырап, чедиргендери тымык тене-
ри өрө јарыш эдип көдүрилгилейт. Салган оттын
јалбыжы јаанаарда, карачкыга көмүле берген
агаш ортозы јарып, Мекийткенин де санаазы
оморкой берди. Бу от өчсө, такып одыратан одын
јок. Оны ай-карануй түнде кайдан табар, эмдигеш-
тең белетенбегенче болбос деп сананала, такып
одынга барды. Чичкечек будактар чүрче ле күйө

берер, анайдарда, жоон агаш белетеер керек. Мекийтке төзи чирип калган төнөштөр, жыгылган сыр-гактар тажыды. Алдында таадазы кедери конзон будак одын одырба, от чарчап, кийиминг өртөөринг деп жакаратан. Малта жок, жарчага одынды кайдан табар, онын учун сыргактар тажып турганы ол.

Адып алган чайын јулмаштабай, кой чылап эрейле, сойып ийди. Семис чай эмтир. Ооктой кезеле, быжыарда, јуузы шыркырап агып турды. «Тузап ийген болзо, не аайлу амтанду болгой не, тус јокко мындый јакшы неме» — деп, Мекийтке этти јип, сананды.

Тайгада јүрүп, ол јангыскан конбогон. Онын учун кандый бир табыш угулганда, јүреги борт эдип, куйка-бажы јымырай берет. Одуда кижиге айу, бөрү табару эткени керегинде куучын да болбойтон. Онын учун коркор неме јок. Мекийтке окту мылтыгын коштой салала, оттын јанына јадып алды. Јаан удабай уйкузы јыга согуп, шык уйуктай берди.

Күски күн туман јок болор эмес, Мекийтке ойгонып келзе, оны койу туман шык эттире кучактай алып койтыр. Койузы коркыш, колды сунза, сабарлары көрүнбес болор. Чыктузын не деп айдар, кийген кийим ургун јаашка өткөндий көөп калган. Соогы да коркыш. Мекийтке калтырап, тиштери тарсылдажып турды. Одырган от кажы јерде өчүп, јууган одыннын үстине кем де суу ургандый көк мелт. От то одыраp арга јок. Агаштын саганактары база үлүш, суузы мызылдажып көрүнип туру. Оныла от камызардан болгой, јалбышту отко до салза күйбес. Сыга тудуп ийзе, суузы шаркырап ага бергедий, андый неме канай күйет. Мындый айалгада от камызатан неме чагана деп таадазы куучындайтанын эске алынды. Кайын бар болгон болзо, тос сүрекей күйгүр неме. Мында та ненинг де учун кайын јок. Мекийтке коштой турган мөшти ајыктап көргөжин, та качан да кижии малтала јандай чапкан јеринин чаганазы анаар ла салактай агып калтыр. Оны кодорып, кургак чыр-

багалдардын ортозына сугала, серенке тудуп ийерде, отко ўс уруп ийгендий, шыркырап кўйе берди. От кандый жаан неме, кандый да ээн жылыгып, кижинин санаазы жеңиле берер.

Айландыра шык эдип калган тымык. Кандый да тынар тынышту неме жок немедий. Керек дезе, өлөннинг ортозыла шылырап чычкандар да манташпайт, кече тартылдажып турган таралдар та кайда баргылаган. Байла, койу туманга коругылап жаткылаган ошкош.

Күн өксөп келерде, туман араайынан көдүрүлип, өлөңдө, агаштын бүринде тамчылар суркуража берди. Оныла кожо анда-мында кандый да серемжилү табыштар да угулып баштады. Неме шылырт эдерде, көрзө, бир тарал учуп келген. мөштинг бажында кузук чертип отуры. Онын алтыгы жанындагы будактын бүри кыймыктаарда, аяргажын, тийинг жемзеп жүргөн болуптыр. Бир жаан тобогоны кабыра кучактанып алган, курч тиштериле тырсылдада чертет. Кузук чертижинин түргени де коркыш — куру сайлар, кабыктар жер жаар быдырап төгүлүп турды.

«Мен кайда? Одуны канай табар?» — деген карыкчалду санаа Мекийткенин санаазын токынатпай турды.

«Эне, таада, мен астым! Аргадап алыгар! — деп, кыйгырар күүни келди. Мындый койу агашту тайгада онын үнин канай угар. Кече табыш эдип, мылтык та аткан. Таадазы оны уккан болзо, бедреп таап алар эди. — Же онын келерин канай сакып отурар, баспаганча болбос, айса болзо, кече келген жолыма учурай берер болорым ба» — деп санданды. Аткан чайынын эдиненг тиштеп жийле, одырган одын өчүрүп, жол-жорыкка шыйдынды. Карманында төрт патрон жүрү, оныла бодоп неме атпас деп шүүнди. Тайгада жүргөн кижинин мылтыгы качан да болзо, окту болор учурлу. Кайдан билер, жеткер жең алдында деп кеп сөсти ундыырга жарабас. Мылтыкта ок жок болзо, азык та табатан арга жок.

Кече бу ла турган кырлакты төмөн түшкен бол-
годый эди, келген јол та канай табылбай турган.
Кандый да болзо, өрө лө барар керек, айса болзо,
бийиктен не-не көрүне берер. Кырлакты кырлап,
база бир канча јер өтти. Ис те, јол до билдирбейт.

Кенетийин онын алдында агаштар түгенип, ак
јалан көрүнди. Айландыра койу агашка курчат-
кан түп-түс јалан эмтир. Ортозында күлер казан
ошкош теп-тегерик көл көрүнөт. Онон јаан эмес
суу агып түшкен. Мекийтке көлдин јанына јуук-
тай базып келерде, бир үүр таркаттар учуп чыга-
ла, актын үстиле айланыжып, отуар јер табыл-
баган болбой, ойто көлгө кондылар. Суунун үс-
ти ару, күскү чилеп јалтырап јат. Мынан ичсе
кайдар деп бөкөйөрдө, суунун түбинде немелер
элбес этти. Көрөр болзо, чарагандар эмтир. Көби
коркыш, учы-куйузы көрүнбейт. Јаандарын не деп
айдадаар, турундар ошкош туп-тулку, канаттары
кызыл, өңдөри кап-кара. Мекийтке јаан балыкчы
эмес те болзо, каа-јаада кармактап туратан. Јас-
кыда сөлөмдөрдү көп туткан. Мындый көп чара-
андарды көрөрдөң болгой, укпаган да. Онын таа-
дазы андап, кандый јерлерде болбоды деер. Мын-
дый чараанду көл бар деп качан да айтпаган.
Одунун јуугында көл болзо, таадазы мыны канай
көрбөгөн. Күн тескери јер дөөн барган кижиле
болбойм деп, карыкчалду санаазы там ары карануй-
лады. Балыктар ајыктап турала, мынаар көрзө,
таркаттар јуук јүскилеп келтир. Анчы кижиле эн-
чигер эмес, мылтыгын ушта тартты. Уүрлү неме-
нин ортозы јаар шыкайла адарда, таркаттар бур-
курап учуп, бирүзи де јыгылбады. Көрөр болзо,
мылтыгын база ла оогош драпту патронло окто-
гон болуптыр.

Көлдөги балыктар булуттый јылыжып, јаратка
јууктап, ойто ырап турдылар. Суунун үстине чы-
мылдар, томоноктор јууктай учулап келерде, чоп
эттире чурагылап, канаттары күннин чогына кы-
зас эдип калат. Бу тужында көлдин суузы изү от-
ко кайнап тургандый. «Эх, аспаган, амыр-энчү ба-

лыктап жүрген болзом, мынан канча кирези балык тутпагайым деп, Мекийтке сананды. — Акыр ла болзын, аай болужып, одумды таап алзам, таадамла кожо келип, бого балыктаарыс. Тан эдин жи, шүүнле бу көлди шүүп ийзе, канча кирези балык чыкпагай. Оны эки-жангыс кижиге көдүрүп те албас болор».

Былтыр күскиде онын таадазы агдап жүреле, көп чарагандар экелген. Улус кандый жаан балыктар болгон деп, кайкажып туратан. Ол айса болзо, мынан туткан. Кайдан балыктадыгар деп, ол тушта оноң сураган да кижиге жок. Сураган болзо, ол айдыхта берер эди. Таадазы улустаган нени де жажырбайтан. Кезик улус кайда жүрүп, кандый алу тапканын коркышту жажырат. Байла, өскө кижиге ого кирижер, чаптыгын жетирер деп бодойтон ошкош. Судур өбөгөн андый эмес.

Мынан улус балыктап турган болзо, кандый да ис, темдек болор учурлу деп, Мекийтке көлди жакалай басты. Чындап та, бир жерде оттыг орды жат. Одырганы удап калган болгодый, күли жерге шинип, турундары күнге кугарып калтыр. Көлди жакалай өлөңдөр бир де такталбаган, бу кижиге, байла, эрте жаста эмезе былтыр күскиде болгон болор. Мында күмелилер коркышту көп эмитир. Керексиген кижиге чалгыла да чаап алар.

Мекийтке бого келеле, асканын да ундып ийди. Эмди кайда барар, барар жер де жок. Жүрзе, жүре ле берер. Бойы одуны табатанынан чөккөй берди. Ары-бери барбай, мында сакыыр деп сананды. Таадазы оны түнгөй ле бедреер. Табыш эдип мылтыкта адар. Оны тыгдалап угуп турар керек. Бойы мылтыгын тегери өрө уулай тудала, адып ийди. Мылтыктын табыжы кече агаш ортозындагызынан тыг угулды ошкош. Тарынын ыжы чанкырайып, көлдин үстине жайыла берди. Бир канча тыгдалап турды, неме де угулбады. Жангыс ла одоштой мөштөн эки күртүк учуп чыгала, көлдин үстиле өттилер. Оноң будак тырс эдип сынган жер жаар ажарып көрөрдө, бир куран элик мантап ба-

раат. Кайракан көлдин суузын ичерге келген бол-
годый.

Артык арга жок. Эски оттын турундарын жууп,
от салар деп сананды. Таадазы оттын ыжын да кө-
рөрдөн айабас. Улам сайын адарга патрондор ас-
тап калган.

Агаштын ортозына барала, кургак будактар
жууйла, сүредип экеледерде, кайда да ажыт жерде
мылтык атканы угулды. Сүүмжизин бадырып бол-
бой, көлдин жаказында мылтыгы жаар жүгүрди.
Табыш эдиг, база атты. Тындап турза, кыйгынын
жанылгазы угулды. Аайы билдирбейт, та көлдин
үстиги жанында, та алтыгы жанында.

Сандоон дө болзо, санөрө дө болзо, жүгүрерге
сананды. Онон таадазынын аскан кижиге тенгизе
табарга коркышту күч деп айтканын эске алынды.
Бастыра бар күчиле кыйгырды:

— Э-э-й, таада, мен мында! Бери келеер!

Качажып, үни тын угулбады. Кечеги бойынча
соок суу ичип туруп, тунуп калган болгодый.

Кижиге жөткүрөрдө, кайа көргөжин, агаштын ор-
тозынан таадазы адын жайдакка минип алган жор-
туп келетти.

— Кайттын, не болды? — деп, таадазы күлүм-
зиренди. — Мен сени кече бойынча бедреп, бош
болдым. Табыжы өзөктө угулар, ого баргажын,
кырдын кырына чыгып калган болор. Сен канай-
ып жер аякка токтобой тенип турган кижиге бол-
дың?

— Одумды бедрегем — деп, Мекийтке актанды.

— Оду бедрегем болзонг, бу күнтескери жер дө-
он не келген?

Мекийтке айдар немезин таппай, бажын тыр-
мады.

— Же, карын, табылганынды, байа эрте жортой-
ын дезем, туман коркышту койу түшкөн. Мылтык
атканын жакшы болды. Мен сени бу чараганду көл
дөөн келер болорунг деп, чек бодободым.

— Слер мында болгоноор бо? — деп, Мекийтке
соныркады.

— Мен былтыр күскиде мында болгом.

— А-а, көп балыкты мынанг тудала апарган тураар ине.

— Мынанг, мынынг балыгы көп то болзо, кезик өйдө кандый да жем салза тиштебейтен. Тиштеер болзо, ташташка колың чылаар. Көрдинг бе, чарагандары кандый эмтир?

— Көргөм. Олор бого кайдан келген?

— Түкү озо бого кандый да кижии оогош чарагандар экелип божоткон дежер. Онон ло көптөн өскөн. Мыны эмди улус билбес, билетен улус божоп калган. Онон башка ончозын түкү качан шүүнде леп алар эди.

— Да, бого келип балыктазабыс кайдар? — деп, Мекийткенин жилбиркегенине көстөри багырайа (с. 11). Таадазы келерде, онын азып-шыраланы ундула берген болгодый. Байа кыйгырарда, үни де чыкпай турган кайракан эди.

— Балыктаарыс, балыктаарыс. Тегине ле кечеги бойынча бедрежип, камык өйди калас өткүрдис. Күн аяс турарда, кузук түжүрип алалы. Көлдин балыгы кайда да барбас.

Мекийтке таадазына учкажып алала, келип жада сананды: «Акыр, бу көлди темдектеп көрүп алар, эзенде нөкөрлөрүмди айдып алала, келип балыктаарым. Асканым жакшы болды, онон башка мындый балыкту жерди таппас эдим. Бу таадамнын сан-башказын, мындый көп чараганду көл бар деп, кижиге не айтпас. Кармакту келген болзобус, эмди де балыктаар эдис».

Эл-Алтай №2,
1989.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

под. пред. выдан.

[Handwritten signature]

Литературно-художественный сборник

(2-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск Б. У. Угаров

Худ. редактор В. И. Ортоңулова

Тех. редактор Е. К. Манышева

Корректор Л. А. Патагашева

Сдано в набор 03. 04. 89. Подписано в печать 04. 05. 89.
Формат 60×90 1/16. Бум. тип. №3. Гарнитура литературная.
Высокая печать. Усл. п. л. 9. Уч.-изд. л. 8,38. Тираж 1000 экз.
Заказ 1555. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издатель-
ства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

